

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Ю. В. Кернякевич-Танасійчук

**КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА
ПОЛІТИКА УКРАЇНИ**

Монографія

Івано-Франківськ
2019

УДК 343.8.01(477)(02)

К36

*Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 12 від 27 грудня 2018 р.)*

*За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри кримінального права
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника» П. Л. Фріса*

Рецензенти:

Т. А. Денисова – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, помічник ректора з наукової та науково-методичної роботи Академії Державної пенітенціарної служби;

О. О. Кваша – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

В. О. Меркулова – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ.

Кернякевич-Танасійчук Ю. В.

К36 Кримінально-виконавча політика України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.

ISBN 978-966-640-457-5

Монографія присвячена дослідженню кримінально-виконавчої політики України як невід'ємної складової частини політики у сфері боротьби зі злочинністю Української держави. Аналізуються поняття, зміст, завдання та джерела, принципи кримінально-виконавчої політики, її місце серед інших складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, а також історія формування та розвитку кримінально-виконавчої політики на різних етапах державотворення. Висвітлюється взаємозв'язок кримінально-виконавчої політики України з іншими складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю. Розглядаються питання формування та реалізації кримінально-виконавчої політики, проблеми визначення її ефективності. Піддаються аналізу поняття та механізм оптимізації кримінально-виконавчої політики України на окремих її рівнях. Особлива увага відводиться характеристиці удосконалення правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин як напрямку оптимізації кримінально-виконавчої політики України.

Для науковців-правників, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів, юристів-практиків, а також для широкого кола читачів, які цікавляться питаннями кримінально-виконавчої політики Української держави.

УДК 343.8.01(477)(02)

ISBN 978-966-640-457-5

© Кернякевич-Танасійчук Ю.В., 2019
© ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника», 2019

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	4
Передмова.....	5
Вступне слово.....	9
Розділ 1. Кримінально-виконавча політика України в системі політики у сфері боротьби зі злочинністю.....	11
1.1. Поняття, правова природа та зміст кримінально-виконавчої політики України.....	11
1.2. Завдання кримінально-виконавчої політики України.....	44
1.3. Форми (джерела) кримінально-виконавчої політики України.....	53
1.4. Принципи кримінально-виконавчої політики України.....	65
1.5. Історія становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики України.....	94
Розділ 2. Взаємозв'язок кримінально-виконавчої політики України з іншими складовими (елементами) політики у сфері боротьби зі злочинністю.....	134
2.1. Кримінально-виконавча і кримінально-правова політики України...	136
2.2. Кримінально-виконавча і кримінально-процесуальна політики України.....	153
2.3. Кримінально-виконавча і кримінологічна (профілактична) політики України.....	166
Розділ 3. Формування та реалізація кримінально-виконавчої політики України.....	180
3.1. Формування кримінально-виконавчої політики України.....	180
3.2. Реалізація кримінально-виконавчої політики України.....	195
3.3. Ефективність кримінально-виконавчої політики України.....	240
Розділ 4. Оптимізація кримінально-виконавчої політики України.....	267
4.1. Поняття та механізм оптимізації кримінально-виконавчої політики України на окремих її рівнях.....	267
4.2. Удосконалення правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин як напрям оптимізації кримінально-виконавчої політики України	284

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Адміністрація ДКВС України – Адміністрація Державної кримінально-виконавчої служби України
АТО – Антитерористична операція
ВР України – Верховна Рада України
ВС – Верховний Суд
ВТК України – Виправно-трудоий кодекс України
ВТК УРСР – Виправно-трудоий кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки
ГУЛАГ – Головне управління таборів НКВС СРСР
ДВС України – Державна виконавча служба України
ДДУПВП – Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС України – Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтС України – Державна пенітенціарна служба України
ЄС – Європейський Союз
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
КВІ – Кримінально-виконавча інспекція
КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України
КВУ – кримінально-виконавча установа
КЗпП України – Кодекс законів про працю України
КК України – Кримінальний кодекс України
КМ України – Кабінет Міністрів України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КС України – Конституційний Суд України
МВС – Міністерство внутрішніх справ
Мін'юст України – Міністерство юстиції України
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ООС – Операція об'єднаних сил
Пленум ВС України – Пленум Верховного Суду України
РЄ – Рада Європи
РКП (б) – Російська комуністична партія більшовиків
РФ – Російська Федерація
СІЗО – слідчий ізолятор
СК – спостережні комісії
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УВП – установи виконання покарань
УНР – Українська Народна Республіка
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ПЕРЕДМОВА

Боротьба зі злочинністю завжди була і залишається однією із стратегічно важливих функцій держави. Для України, яка перебуває у стані становлення економічної та політичної структур, вона здатна спричинити суттєві негативні наслідки, які можуть кардинально вплинути на процеси розбудови держави. Це обумовлює здійснення цієї діяльності на основі ретельно розробленої політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка являє собою один з напрямків внутрішньої політики держави. Одночасно, виходячи з того, що Україна обрала для себе європейський вектор розвитку, шлях до будівництва демократичної держави, ця політика повинна узгоджуватись із міжнародною політикою, що формується і реалізується у цій сфері.

Слід об'єктивно зазначити, що тривалий час питанням політики у сфері боротьби зі злочинністю у вітчизняній правовій науці не приділялось належної уваги. І це, як вбачається, негативно вплинуло на реалізацію цієї діяльності, оскільки вона здійснювалась (і, якщо бути відвертим, здійснюється на сьогодні), без відповідної глибоко розробленої наукової бази. Політика у сфері боротьби зі злочинністю повинна бути науково обґрунтована, повинна бути створена її доктрина, на підставі якої повинні бути розроблені та прийняті на законодавчому рівні відповідні концепції по окремих галузях права, що входять до її структури.

Аналізуючи процес створення доктрини політики у сфері боротьби зі злочинністю, слід зазначити, що за останні десятиріччя з'явилися праці в яких розглядаються та аналізуються різноманітні проблеми цієї політики та її складових – кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик. Однак, якщо бути абсолютно відвертим, лєвова частка цих публікацій присвячена проблемам кримінально-правової політики, що, в принципі, зрозуміло, оскільки саме кримінальне право визначає межі злочинного і фактично виступає системоутворюючим елементом усієї політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Наступне місце по кількості публікацій займають питання кримінологічної (профілактичної) політики. І це теж є зрозумілим адже для науковців є аксіоматичним положення, яке сформульовано ще Ч. Беккарія, який підкреслював, що «Краще попереджати злочини, ніж карати за них»¹. Її проблеми досліджуються в працях В. В. Голіни, В. В. Василевича, В. І. Шакуна та інших вітчизняних кримінологів.

¹ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаних. Москва, 1995. С. 123.

На превеликий жаль, залишаються практично нерозробленими проблеми кримінально-процесуальної політики України. Проблематиці цього складового елемента політики у сфері боротьби зі злочинністю присвячена лише одна монографія і ряд наукових публікацій О. Б. Загурського.

Кримінально-виконавча політика, яка з одного боку є, так би мовити, завершуючим етапом в усьому ланцюгу боротьби зі злочинністю, а з другого несе у собі значний профілактичний потенціал, досліджувалась у працях М. М. Яцишина, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець, О. Г. Колба, Т. А. Денисової, В. О. Меркулової, О. О. Кваші, В. В. Кондратішиної та деяких інших науковців. Однак, М. М. Яцишин присвятив свою працю дослідженню генезису кримінально-виконавчої політики України в історичному аспекті не аналізуючи її основних характеристик. Дисертація В. В. Кондратішиної була фактично першою спробою дослідити основні питання кримінально-виконавчої політики – дати їй визначення, встановити її завдання, коло суб'єктів, принципи, типи та охарактеризувати ряд інших її фундаментальних характеристик. Інші науковці, які присвятили свої праці проблемам кримінально-виконавчої політики, розглядали їх не комплексно, а стосовно тих чи інших інститутів, яким були присвячені дослідження.

Покарання, яке виникає разом із кримінальним правом, є для нього тим універсальним інструментом, за допомогою якого вирішуються завдання охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, механізмом реалізації кримінальної відповідальності. Розірвати злочин і покарання – неможливо. Вони існують в одній системі координат і взаємоумовнюють існування один одного. Завданням кримінально-виконавчої політики є, у першу чергу, забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених ст. 1 КК України. З цією метою кримінально-виконавча політика формує власну систему цілей та завдань, які підпорядковані і визначені кримінально-правовою політикою.

Кримінально-виконавча політика є складовою загальної політики України у сфері боротьби зі злочинністю, яка на підставі норм кримінального права визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінального покарання.

Кримінально-виконавчу політику не можна розглядати тільки як пасивне відображення політики у сфері боротьби зі злочинністю у цілому. Політика в галузі виконання покарань спрямована на достатньо вузьку сферу діяльності держави. Вона визначає цілі, принципи, стратегію і напрями функціонування кримінально-виконавчої системи, основні форми і методи реалізації кримінального покарання. Разом з цим кримінально-виконавча політика у свою чергу здійснює зворотний вплив на фор-

мування політики держави у сфері боротьби зі злочинністю в цілому і кримінально-правової політики зокрема. Це, насамперед, стосується розробки системи покарань і окремих його видів, визначення умов відбування окремих видів покарань, обсягу карального впливу на засуджених, прийняття рішень щодо профілактики рецидивної злочинності, а також ресоціалізації осіб, що відбули покарання та пробації.

Цілі і принципи кримінально-виконавчої політики повинні бути стабільними, не залежати від соціальної, політичної й економічної кон'юнктури, базуватися на загальнолюдських цінностях, на вироблених міжнародним співтовариством положеннях боротьби зі злочинністю і поводження зі злочинцями, на досягненнях науки, кримінально-виконавчої практики.

Стратегія у сфері кримінально-виконавчої політики визначає конкретні завдання, форми, методи, засоби й основні напрями реалізації цілей і принципів. Вона до того ж може мінятися у зв'язку з корінними перетвореннями, що відбуваються в суспільстві, у його економіці, соціальному житті, ідеології.

На формування і розвиток кримінально-виконавчої політики прямо чи опосередковано впливає комплекс соціальних факторів: соціально-політичний стан суспільства, проголошені і фактично реалізовані соціально-моральні цінності і правові уявлення, стан і динаміка злочинності в країні, а також міжнародні акти про права людини і поводження із засудженими, конвенції по боротьбі зі злочинністю й окремими видами злочинів, діяльність міжнародних організацій, позиції політичних партій і організацій, розвиток фундаментальних суспільних наук.

Соціально-політичний добробут суспільства, чіткість політичних завдань, що ставить перед собою держава, їх послідовне виконання, стабільність розвитку суспільства, відсутність великомасштабних соціальних конфліктів (революційних потрясінь, громадянських війн, міжнаціональних конфліктів) створюють необхідні сприятливі передумови для реалізації цілей і принципів кримінально-виконавчої політики. Проте дестабілізація соціально-політичної обстановки, нечіткість і суперечливість цілей суспільного розвитку, соціальна напруженість і соціальні конфлікти впливають на формування і реалізацію цієї політики. Суперечливість у кримінально-виконавчій стратегії в останні роки багато в чому визначається соціально-політичною напруженістю в суспільстві, відсутністю чітких послідовних методів і засобів реалізації соціальних цілей, визначених Конституцією України.

Праця Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, що представляється увазі читачів є по суті справи, першим комплексним дослідженням кримінально-виконавчої політики, яке здійснено в Україні. Останні роки характеризу-

вались суттєвими змінами в організації системи виконання покарань, змінами в кримінально-виконавчому законодавстві, фактично змінами у фундаментальних підходах до розуміння і практики реалізації кримінально-виконавчої політики, її наближенням до світових демократичних стандартів. Це визначило актуальність та необхідність глибокого аналізу кримінально-виконавчої політики з позицій сьогодення. При цьому важливо підкреслити, що робота не являє собою чисто науковий аналіз існуючої ситуації з академічних позицій, а має чітке скерування на практику. Авторка вносить пропозиції щодо вдосконалення як кримінально-виконавчого, так і кримінального та кримінального процесуального законодавств, ряду відомчих нормативних актів, що визначають організацію діяльності кримінально-виконавчої системи.

Вбачається, що монографія стане одним з наріжних каменів, на яких буде розроблятися концепція сучасної, демократичної кримінально-виконавчої політики України, буде цікавою для науковців, законодавців та практичних працівників.

П. Л. Фріс,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

ВСТУПНЕ СЛОВО

У системі політики у сфері боротьби зі злочинністю на окрему наукову увагу заслуговує кримінально-виконавча політика як її невід’ємна складова, яка перебуваючи у тісному взаємозв’язку з іншими її елементами, виступає «активним учасником» процесу взаємодії, що в кінцевому результаті забезпечує ефективну реалізацію політики у сфері боротьби зі злочинністю, що має на меті зменшення кількісних та якісних показників злочинності. На жаль, у науці проблеми кримінально-виконавчої політики розглядаються, як правило, в контексті її взаємозв’язку з іншими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю, насамперед, з кримінально-правовою складовою. Однак кримінально-виконавча політика, будучи кінцевим завершальним етапом у процесі боротьби зі злочинністю, заслуговує на окрему особливу увагу на рівні ґрунтовного наукового дослідження. Тому очевидно, що дослідження проблем кримінально-виконавчої політики України є актуальним та затребуваним, враховуючи у тому числі факт триваючого нині реформування кримінально-виконавчої системи.

Саме розгляду теоретичних, законодавчих та прикладних проблем кримінально-виконавчої політики України присвячена монографія. Робота охоплює всі важливі питання правової природи, історії становлення та розвитку, рівнів кримінально-виконавчої політики України та напрямів її оптимізації.

Положення монографії можуть бути використані для вдосконалення чинного кримінального, кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законодавства, нових наукових розробок, підвищення кваліфікації практичних працівників Державної кримінально-виконавчої служби України та інших органів державної влади, викладання дисциплін кримінального циклу, насамперед, кримінально-виконавчого права у вищих навчальних закладах.

Автор висловлює слова щирої вдячності за професійні поради, слушні зауваження та всебічну підтримку науковому консультанту – доктору юридичних наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки України *Фрісу Павлу Львовичу*; за позитивні висновки рецензентам – доктору юридичних наук, професору, Заслуженому юристу України *Денисовій Тетяні Андріївні*, доктору юридичних наук, професору *Кваші Оксані Олександрівні*, доктору юридичних наук, професору, Заслуженому юристу України *Меркуловій Валентині Олександрівні*. Окрему подяку за розуміння і сприяння висловлюю керівництву Прикарпатського національного універ-

ситету імені Василя Стефаника в особі ректора – доктора політичних наук, професора *Цепенди Ігоря Євгеновича*, навчально-наукового юридичного інституту університету в особі директора – доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України *Васильєвої Валентини Антонівни*, доктору юридичних наук, професору *Кобецькій Надії Романівні*, колегам з навчально-наукового юридичного інституту, моїй сім'ї та рідним, а також *Оліяр Марії Петрівні* – доктору педагогічних наук, доценту за допомогу в літературному редагуванні роботи.

Розділ 1. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

1.1. Поняття, правова природа та зміст кримінально-виконавчої політики України

*Політика – це мистецтво управління державою
(Арістотель).*

Умови проведення АТО та ООС на сході України, глибокої соціально-економічної кризи, у яких сьогодні перебуває держава, тощо вимагають розроблення нових ефективних засобів політичного та правового характеру, які б сприяли боротьбі зі злочинністю, зменшенню кількісних та якісних характеристик цього явища.

Для результативної боротьби зі злочинністю необхідно виробити відповідні засади, механізми, стратегію і тактику, що має бути відображено у відповідній державній концепції. Така концепція повинна стати не лише правовим документом, але й політичним, оскільки саме за допомогою політичних важелів можна реалізувати правові завдання.

Політика є особливою формою життєдіяльності людини². Будучи первинним елементом у системі відносин, політика суттєво впливає на ідеологію, право, формує їх принципи та зміст. У сучасних формаціях право є основним провідником вираження політики. Право і політика в сучасних відносинах – це діалектично обумовлені інститути: політика реалізується в нормах права, а право впливає на політику шляхом реалізації норм, які закріплюють принципи політики³.

Задля успішного комплексного дослідження кримінально-виконавчої політики слід спершу дефінувати зміст поняття «політика». Адже, як вельми слушно зазначав М. І. Панов, проблема формування понять і категорій правової доктрини є найважливішим її завданням і призначенням. По суті, юридична наука може бути визнана як така лише тоді, коли не тільки концептуально сформовані й обґрунтовані її теоретичні вихідні (базові) положення, а й ґрунтовно розроблений категорійно-понятійний апарат цієї науки, який відображає її предметний зміст⁴. З огляду на

² Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Центр учбової літератури, 2009. С. 7.

³ Городинец Ф. М. Уголовно-исполнительная политика Российской Федерации и ее современные тенденции. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2012. № 1 (53). С. 121.

⁴ Панов Н. И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки. Харьков : Право, 2011. С. 5.

позицію вченого, слід наголосити, що надалі постійно акцентуватиметься увага на визначенні понять, які створюють фундамент для розуміння сутності кримінально-виконавчої політики сьогодення та окреслення перспектив її реформування.

Поняття «політика» грецького походження і означає «державна діяльність».

Політика як соціальне явище є предметом дослідження такої науки, як політологія. Однак єдності в її розумінні серед науковців немає, незважаючи на багатомісячне дослідження змісту.

Як стверджує М. І. Обушний: «Даючи визначення політики, вчені-політологи використовують переважно два основні підходи, які характеризують її як сферу людської діяльності (загальнонауковий підхід) та як спрямування або спосіб діяльності (буденно-публіцистичний підхід)»⁵. Політику розглядають:

- як систему дій, що ієрархічно вибудовує відносини між різними соціальними групами заради завоювання домінуючої ролі в суспільстві;
- як відносини між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром яких є проблема завоювання, утримання і використання державної влади (Р. Доуз);
- як дію політичних інституцій, ланок політичного організму щодо організації найбільш оптимальних умов і норм свободи особи;
- як можливість для кожної людини брати участь у здійсненні влади або впливати на її розподіл у державі й завжди знаходити зустрічне розуміння інших членів суспільства щодо своїх дій (М. Вебер);
- як причинно зумовлену, ситуативно змінну за формою й орієнтацією діяльність, яка служить практичній організації суспільства; і саме так політика задає суспільству відповідні його сутнісним основам структури і форми, створює інститути, закони і правила, змінює ситуацію і дає людині змогу адаптуватися в умовах, які змінюються в часі та просторі (З. Фройд)⁶.

М. І. Панов та Ю. М. Розенфельд, аналізуючи соціальний феномен політики, виділяють такі основні її тлумачення:

- сфера діяльності та сама діяльність індивідів, соціальних верств і груп, класів, націй та держав щодо влади;
- мистецтво управління державою, участь у справах держави, визначення завдань, форм, змісту діяльності держави;
- система принципів та норм регулювання життя суспільства в цілому і соціальних груп, які є в суспільстві;

⁵ Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. ; за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ : Здоров'я, 2004. С. 16.

⁶ Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. ; за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ : Здоров'я, 2004. С. 16.

- концепції, програми дій щодо влади та власне дії⁷.

У підсумку вчені, поєднуючи згадані вище трактування, дають наступне визначення політики: «Це особлива сфера діяльності між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання та використання державної влади»⁸.

Схожій позиції щодо розуміння поняття «політики» дотримуються і О. Н. Горбач та Р. Б. Демчишак, акцентуючи на тому, що політика проявляється у суспільній діяльності із завоювання, використання та реалізації влади в інтересах соціальних груп, інститутів політичної системи чи окремої особи⁹.

За твердженням П. П. Шляхтуна, політика може бути визначена як діяльність із керівництва та управління суспільством на основі публічної влади¹⁰.

Узагальнюючи соціологічні, субстанціональні, діяльнісні дефініції поняття «політика», слід погодитися з твердженням, згідно з яким політика – це соціальне явище, людська діяльність, що виражається у взаємодії між соціальними спільнотами, класами, націями, народами, державами, партіями, громадянами та їх об'єднаннями на ґрунті політичної влади, реалізації певних цілей з метою поліпшення умов життя людей, забезпечення суспільного і світового порядку¹¹.

Політику можна називати мистецтвом управління державою, державними справами лише за умови, коли це управління буде досконалим та майстерним. Такий висновок можна зробити з огляду на одне із словникових тлумачень поняття «мистецтво», під яким розуміється досконале вміння в якійсь справі, галузі; майстерність¹². Однак, на жаль, політика не завжди є досконалою. Тому, очевидно, дефініція «політики» як мистецтва управління державою є тим еталоном, до якого треба прагнути.

Деякі відмінні тлумачення цього поняття містять окремі словники та енциклопедії. Так, наприклад, у словнику іншомовних слів поняття «політика» трактується як цілі та завдання, які ставлять суспільні класи в

⁷ Політологія: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. С. 13.

⁸ Політологія: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. С. 14.

⁹ Горбач О., Демчишак Р. Політологія : навчальний посібник. Львів : ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2011. С. 9.

¹⁰ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Либідь, 2002. С. 154.

¹¹ Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. С. 11.

¹² Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 477.

боротьбі за свої інтереси; методи і засоби досягнення цих цілей і завдань, а також діяльність органів державної влади й державного управління, яка відображає суспільний лад та економічну структуру країни¹³.

Сучасний тлумачний словник української мови визначає поняття «політика» як мету і завдання, які ставлять суспільні класи або політичні партії в боротьбі за свої інтереси; методи і засоби їх досягнення; діяльність органів державної влади й державного управління або політичної партії у тій чи іншій галузі в певний період¹⁴.

У словнику політологічних термінів поняття «політика» дефінується як регулятивна і контрольна сфера в суспільстві, у межах якої здійснюється діяльність, спрямована на досягнення, утримання та реалізацію влади¹⁵.

Юридична енциклопедія тлумачить поняття «політика» як систему цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя¹⁶. З огляду на таке визначення політику прийнято поділяти на внутрішню і зовнішню. Під внутрішньою політикою розуміють систему цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави в різних сферах суспільного життя всередині країни¹⁷. Можна виділити правову, соціальну, економічну, культурну та інші підвиди внутрішньої політики.

Правова політика – це особлива форма вираження державної політики, засіб юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі її офіційних лідерів і владних структур. Будучи усвідомленою, консолідованою, ця політика втілюється насамперед у законах, кодексах, інших основоположних нормативно-правових актах, спрямованих на охорону та захист існуючого суспільного ладу, розвиток і вдосконалення суспільних відносин. Правова політика – потужний засіб перетворення суспільства¹⁸.

Як стверджує М. П. Недюха, концептуально державну правову політику України можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики, особливу форму досягнення органами влади офіційно проголошених політичних цілей¹⁹.

¹³ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 536.

¹⁴ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 697.

¹⁵ Кухта Б., Романюк А., Старецька Л., Угрин Л., Красівський О., Ткаченко Г. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. Львів : Кальварія, 2003. С. 337.

¹⁶ Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 4. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. С. 629.

¹⁷ Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 1. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. С. 496.

¹⁸ Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 20.

¹⁹ Недюха М. Правова політика України: новітні виміри. URL: file:///C:/Users/user/Downloads usnavs_2010_4(16)__7%20(1).pdf (дата звернення: 03.05.2015).

С. Д. Гусарев розглядає правову політику держави як вид або сферу державної діяльності, що здійснюється з використанням правових засобів та процедур з метою забезпечення ефективної дії права як універсального засобу регулювання суспільних відносин, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків в ім'я ствердження ідеалів справедливості та свободи певного суспільства²⁰.

На думку М. М. Почтового, під правовою політикою держави в теоретичному аспекті слід розуміти правову ідеологію держави, що включає ідеї, теорії, концепції, доктрини, стратегії, програми тощо, закріплені у формі нормативно-правових актів²¹.

О. В. Минькович-Слободяник вказує на те, що правова політика є особливим видом політики, який виникає у сфері права і ґрунтується на ньому, при цьому об'єктивно потребуючи впорядкування з боку публічної влади. Вона є самостійним політико-правовим феноменом, особливим видом політики держави, формою реалізації її політичного курсу з власною складною внутрішньою структурою²².

У свою чергу, правову політику можна класифікувати за різними критеріями, наприклад залежно від галузей права, від мети здійснення, від рівня реалізації, від сфери дії тощо.

П. Л. Фріс виокремлює такі сфери правової політики, як: державного будівництва, правового регулювання цивільних і господарських відносин, боротьби зі злочинністю та інші²³.

Як зауважує В. І. Борисов, «важливим складником внутрішньої політики є боротьба зі злочинністю, покликана знизити її рівень і забезпечити соціальний стан, що відповідає потребам безпеки суспільства від злочинності»²⁴.

Політика у сфері боротьби зі злочинністю, будучи складовою правової політики держави, є напрямом державної діяльності, що включає комплекс заходів від профілактики і запобігання злочинів до виконання покарань.

Як слушно підкреслює О. Б. Загурський, останнім часом до діяльності у сфері боротьби зі злочинністю вживаються як синоніми низка термінів: «війна», «контроль», «протидія», «попередження», «управлінський вплив»

²⁰ Гусарев С. Д. Про зміст категорії «правова політика держави». *Правові реформи в Україні: проблеми та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Ч. 1. 16 жовтня 2013 р. Київ: Національна академія внутрішніх справ. 2013. С. 45.

²¹ Почтовий М. М. Про поняття «правової політики» в загальній теорії права. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6 (67). С. 95-99.

²² Минькович-Слободяник О. В. Види правової політики. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 21.

²³ Фріс П. Л. До питання про Концепцію політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 123.

²⁴ Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Проблеми законності*. Вип. 100. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. С. 305.

та ін. Однак за змістовим значенням ці терміни є далеко не рівнозначними. Найбільш широко використовується термін «боротьба зі злочинністю», зокрема тематична назва конгресів ООН стосується боротьби зі злочинністю і поводження з правопорушниками²⁵. Тому цілком доречно використовувати саме термін «політика у сфері боротьби зі злочинністю» для означення цієї сфери правової політики.

Г. М. Міньковський, якого П. Л. Фріс іменував «батьком» сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю²⁶, визначаючи кримінальну політику²⁷, пропонує розглядати її у двох аспектах – широкому та вузькому. Перший, на його думку, «...охоплює систему боротьби зі злочинністю в цілому, комплексно характеризує науково обґрунтовану лінію цієї боротьби, стратегію ... держави в цій сфері, місце і значення боротьби зі злочинністю в забезпеченні потреб соціального розвитку, характеризує систему цієї боротьби і тенденції її розвитку (щодо завдань, суб'єктів, засобів), проблемні ситуації і шляхи їх вирішення»²⁸. Другий аспект охоплює: «... концепцію використання в боротьбі зі злочинністю саме кримінально-правових засобів (кримінального покарання, замінюючих та підкріплюючих заходів); їх взаємодію з системами інших засобів боротьби зі злочинністю...»²⁹.

Т. О. Гончар під кримінальною політикою як одним з напрямів соціальної політики розуміє державну політику у сфері боротьби зі злочинністю, яка визначає принципи, стратегію, тактику, основні завдання, форми та методи контролю за цим негативним явищем³⁰.

О. Б. Загурський трактує політику у сфері боротьби зі злочинністю як політику держави у сфері дотримання і захисту прав і свобод громадянина за допомогою комплексу заходів по боротьбі зі злочинністю і усунення причин, які її породжують, правовими, соціально-економічними і політико-юридичними засобами та методами³¹.

²⁵ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 19.

²⁶ Фріс П. Л. Міньковський Генріх Михайлович – «батько» сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю. Шлях у науку: розповідь про вчителя / уклад.: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, О. П. Рябчинська ; відп. ред. Т. А. Денисова. Запоріжжя : Просвіта, 2016. С. 179.

²⁷ Надалі використання терміну «кримінальна політика» буде здійснюватися виключно у випадках висвітлення позицій тих авторів, які використовували його у своїх працях як синонім до терміну «політика у сфері боротьби зі злочинністю».

²⁸ Миньковский Г. М. О предмете и задачах курса уголовной политики. Труды Академии МВД СССР. Уголовная политика Советского государства в свете решений XXVI съезда КПСС. Москва : Академия МВД СССР, 1982. С. 61.

²⁹ Миньковский Г. М. О предмете и задачах курса уголовной политики. Труды Академии МВД СССР. Уголовная политика Советского государства в свете решений XXVI съезда КПСС. Москва : Академия МВД СССР, 1982. С. 61.

³⁰ Гончар Т. О. Поняття та основні етапи формування кримінальної політики: теоретичний аспект. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 93.

³¹ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 20.

Акцент на дотриманні і захисті прав та свобод громадян, забезпеченні їх безпеки робить і Л. І. Беляєва у своєму визначенні кримінальної політики, яку вона тлумачить як великомасштабну стратегічну діяльність із забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від кримінальних посягань, яка складається з відповідних елементів: кримінально-правової політики, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої, превентивної тощо³².

Як зазначає М. Т. Валєєв, конкретизація єдиної кримінальної політики відбувається на рівні її окремих елементів: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої політики. Іншими словами, кримінальна політика визначає стратегію і тактику боротьби зі злочинністю, використовуючи при цьому в ролі засобів кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право³³. Однак автор не згадує про кримінологічну політику, саме через яку, як стверджує П. Л. Фріс, реалізується завдання запобігання злочинності, що є одним з основних, які стоять перед політикою у сфері боротьби зі злочинністю³⁴.

Так, П. Л. Фріс політику у сфері боротьби зі злочинністю трактує як вироблену Українською державою генеральну лінію, що визначає основні напрями, цілі і засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також розробку й реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів. Як магістральний напрям діяльності держави у сфері боротьби із злочинністю вона складається з кількох елементів – кримінально-правової політики, кримінально-процесуальної політики, кримінально-виконавчої політики та кримінологічної (профілактичної) політики³⁵.

Отже, кримінально-виконавча політика, в свою чергу, є одним з елементів, а також завершальною ланкою та кінцевим етапом у системі такого складного політико-правового явища, як політика у сфері боротьби зі злочинністю³⁶.

³² Беляева Л. И. Уголовно-исполнительная политика: цели и содержание. III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации) : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 1 : Материалы пленарного заседания. 2017. С. 44.

³³ Валєєв М. Т. Свойства уголовного наказания в свете теории пенализации : дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 2005. С. 15.

³⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 13.

³⁵ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2005. С. 32.

³⁶ Кернякевич-Танасийчук Ю. В. Уголовно-исполнительная политика Украины: отдельные теоретические основы. Актуальные проблемы применения уголовного законодательства Республики Казахстан на современном этапе: вопросы теории и практики: материалы международной научно-практической конференции. Алматы : ООНИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, 2017. С. 30.

П. Л. Фріс одночасно розглядає політику у сфері боротьби зі злочинністю як міжгалузеву (юридико-політичну) науку, що вивчає потреби держави у сфері боротьби зі злочинністю та розробляє пропозиції для формування законодавчих механізмів задоволення цих потреб³⁷.

Відповідно серед складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю як міжгалузеві науки можемо виділити кримінально-виконавчу політику як науку в одному ряді з кримінально-правовою, кримінально-процесуальною та кримінологічною політикою як наукою.

На переконання В. Ф. Пузирного, традиційний розгляд кримінально-виконавчої політики як частини державної політики у сфері боротьби зі злочинністю видається дещо спрощеним³⁸.

З огляду на позицію М. М. Ребкала про те, що кримінально-виконавча політика – це також політика у сфері державного управління³⁹, В. Ф. Пузирний, систематизувавши та узагальнивши всі підходи до розуміння державної кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики, пропонує розуміти її як частину державної політики з протидії злочинності, яка реалізується за допомогою механізмів державного управління, поєднує його форми і методи з принципами, ідеями, доктринальними положеннями, цілями, завданням у сфері виконання та відбування кримінальних покарань⁴⁰.

Вбачається, що таке визначення кримінально-виконавчої політики є не зовсім точним і не відтворює її характерні риси, оскільки не лише політика у сфері виконання покарань реалізується за допомогою механізмів державного управління, а й багато інших сфер правової політики України.

Кримінально-виконавчу політику в літературі також розглядають як один із напрямів пенальної політики. Як вважають Г. В. Гребеньков, М. В. Палій, Є. С. Назимко, одним з напрямів пенальної політики є кримінально-виконавчий, який встановлює шляхи досягнення мети покарання, передбачає основні засоби виправного впливу на засуджених, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання, тобто деталізує положення кримінально-правової сфери в питанні виконання покарання⁴¹.

Саме ж поняття «пенальна політика» вводить в науковий обіг Є. С. Назимко, який зазначає, що предметом регулювання пенальної полі-

³⁷ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика у системі суспільних наук. *Збірник наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю»*. 2016. Випуск 31. С. 19.

³⁸ Пузирний В. Ф. Концептуальні засади адміністративної діяльності органів та установ Державної пенітенціарної служби України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. С. 23.

³⁹ Ребкало М. М. Державне управління у сфері виконання покарань (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. управління. Київ, 2008.

⁴⁰ Пузирний В. Ф. Концептуальні засади адміністративної діяльності органів та установ Державної пенітенціарної служби України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. С. 33.

⁴¹ Гребеньков Г., Палій М., Назимко Є. Пенальний вимір правової політики держави у сфері протидії злочинності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 72.

тики є весь комплекс питань, пов'язаний з інститутом покарання, і пропонує розуміти її як інституційний вимір правової політики держави у сфері протидії злочинності, який визначає своїм предметом мету, оптимальні вид і розмір покарання за злочин, розробляє положення щодо призначення й звільнення від покарання та його відбування, формує засоби протидіючого впливу на злочинність під час реалізації покарання та набуває вираження в нормах кримінально-правового, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального, кримінологічного законодавства і практиці їх застосування⁴².

Не підтримуючи наведені вище міркування, наголошуємо, що поняття «пенальна політика» є штучним, нелогічним утворенням. Вона становить частину кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політик. Не слід відокремлювати частини з різних політик (щодо визначення системи покарань, призначення покарань – з кримінально-правової політики та щодо виконання покарань – з кримінально-виконавчої політики) і штучно об'єднувати їх. А тому категорично не можна погодитися з тезою, що кримінально-виконавча політика є складовою так званої «пенальної політики» в частині регулювання відносин у сфері виконання покарання.

З приводу тлумачення поняття кримінально-виконавчої політики як складової політики у сфері боротьби зі злочинністю в підручниках та в юридичній літературі немає єдиного трактування.

Кримінально-виконавчу політику часто називають політикою у сфері виконання покарань, виправно-трудовою політикою, пенітенціарною політикою, тюремною політикою тощо. Спробуємо проаналізувати існуючі поняття і визначити доречність та необхідність їх використання.

У СРСР відповідно до найменування галузі законодавства вона мала назву «виправно-трудова політика». Але цей термін після внесення змін на початку 90-х років у систему покарань перестав відповідати своєму змістові, оскільки із виправно-трудового законодавства виключені вислання і заслання, призупинені такі види кримінально-правового впливу, як умовне засудження до позбавлення волі, умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Сьогодні, з точки зору чинного законодавства, заходи виправно-трудового впливу в повному обсязі застосовуються лише при виконанні позбавлення волі. Отже, норми чинного виправно-трудового законодавства мають переважно кримінально-виконавчий характер. Крім того, найменування «виправно-трудова політика» і відповідна галузь права орієнтують насамперед на залучення

⁴² Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 12. ; Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. С. 40.

засуджених до праці при виконанні кримінальних покарань. Між тим, попередня історія системи місць позбавлення волі засвідчила, що ідея використання праці засуджених значною мірою дискредитувала себе⁴³.

У зв'язку з прийняттям Кримінально-виконавчого кодексу України 11 липня 2003 року відбулася трансформація виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче законодавство і відповідно здійснено перехід від виправно-трудової політики до кримінально-виконавчої. Слід зазначити, що змінилася не лише назва політики у сфері виконання покарань, а відбулася зміна змісту та завдань такої політики.

Як зазначають автори підручника «Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини» за загальною редакцією професора О. М. Литвинова та професора А. Х. Степанюка, стосовно напряму діяльності держави у сфері виконання кримінальних покарань слушним є вживання терміна «політика у сфері виконання кримінальних покарань», бо він є більш містким, ніж «кримінально-виконавча політика», оскільки не обмежується застосуванням державного примусу. Політика у сфері виконання покарань визначає цілі, принципи, стратегію, напрями діяльності органів та установ виконання покарань, її основні форми та методи⁴⁴.

З огляду на вищезазначене, пропонується «політику у сфері виконання кримінальних покарань» визначати як принципи і цілі, які держава запроваджує в життя при створенні і застосуванні норм кримінально-виконавчого права, визначенні цілей, принципів, стратегії, напрямів діяльності органів та установ виконання покарань, їх основних форм і методів⁴⁵.

К. В. Муравйов, формулюючи своє авторське визначення поняття державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, трактує її як сукупність концептуальних ідей, засад та керівних положень, покладених в основу діяльності органів державної влади у сфері правотворення і правореалізації на всіх стадіях виконання кримінального покарання та під час застосування інших заходів примусового і виховного характеру щодо порушників, а також надання їм допомоги в процесі соціальної адаптації (ресоціалізації) та пробації⁴⁶.

⁴³ Курс кримінально-виконавчого право України: Загальна та Особлива частини: Навч. посібник / О. М. Джу́жа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець; За заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 7-8.

⁴⁴ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 21.

⁴⁵ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 23.

⁴⁶ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 36.

Підсумовуючи, необхідно підтримати позицію В. В. Кондратішиної, яка вважає, що терміни «кримінально-виконавча політика» й «політика у сфері виконання кримінальних покарань» є синонімами, що відображають суть і зміст одного й того ж явища, пов'язаного з формуванням, закріпленням і реалізацією мети кримінального покарання та завдань кримінально-виконавчої діяльності суспільства і держави в цілому та її уповноважених органів і установ виконання покарань зокрема, а тому вживаються у наукових дослідженнях по-різному, залежно від того, прихильником якого терміна є той чи інший автор⁴⁷.

Крім того, зважаючи на існування галузі «Кримінально-виконавче право» в системі права України, а також з огляду на назву основного спеціального нормативно-правового акту, який є не лише регулятором кримінально-виконавчих відносин, а й наслідком кримінально-виконавчої політики, можна стверджувати, що термін «кримінально-виконавча політика» є більш вдалим і прийнятним, а тому його слід використовувати для означення цієї складової політики у сфері боротьби зі злочинністю⁴⁸. Як показали результати проведеного нами опитування, істотна більшість науковців (78,3 %) вважають терміно-поняття «кримінально-виконавча політика» таким, що найбільш вдало відображає суть політики у сфері виконання покарань.

З приводу дефініції поняття «кримінально-виконавча політика» у науковій літературі існує чимало думок. Наведемо окремі з них. Це допоможе у виробленні в подальшому авторського визначення поняття цієї складової політики у сфері боротьби зі злочинністю та сприятиме окресленню різних його виявів, а також характеристиці їх змістового наповнення.

Л. Б. Смирнов під поняттям «кримінально-виконавча політика» пропонує розуміти систему політико-правових відносин, юридичних норм, ідей, поглядів у сфері виконання кримінальних покарань, які реалізуються в напрямках, формах і способах діяльності її суб'єктів у сфері виконання покарань⁴⁹.

За твердженням Ф. В. Грушина, кримінально-виконавча політика – це частина внутрішньої політики держави в сфері боротьби зі злочинністю, яка визначає цілі, завдання, принципи, стратегію, основні напрями, форми та методи діяльності держави щодо забезпечення виконання і відбування

⁴⁷ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 19.

⁴⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Щодо визначення поняття «кримінально-виконавча політика». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2015. № 18. С. 89.

⁴⁹ Смирнов Л. Б. Уголовно-исполнительная политика в сфере совершенствования правового регулирования исполнения уголовных наказаний : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2003. С. 10.

кримінальних покарань, а також інших заходів кримінально-правового характеру⁵⁰.

М. Ю. Кутєпов визначає кримінально-виконавчу політику як напрям правової політики держави у сфері протидії злочинності, що полягає у цілеспрямованій, узгодженій діяльності держави та суспільства у сфері формування стратегічних і тактичних завдань діяльності органів та установ виконання покарань, практичної реалізації цих завдань з метою оптимізації процесів виконання / відбування покарань, застосування засобів виправного впливу на засуджених⁵¹.

Беручи за основу визначення кримінально-правової політики, яке дали В. І. Борисов, П. Л. Фріс, Є. І. Огородник розглядає кримінально-виконавчу політику України як напрям правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, що розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі виконання кримінальних покарань, виробляє засоби досягнення виправлення та ресоціалізації осіб, що відбувають покарання⁵².

О. О. Шкутою сформульовано дефініцію кримінально-виконавчої політики як визначення основних напрямів, форм, методів і засобів правотворчої та правозастосовної діяльності відповідних державних органів, громадських інститутів та окремих громадян у сфері виконання покарань і пробації та реалізації заходів соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк⁵³. При цьому науковець наголошує, що більш оптимальним є використання терміна «політика у сфері виконання покарань та пробації» замість «кримінально-виконавча політика»⁵⁴.

Вбачається, що застосування поняття «політика у сфері виконання покарань та пробації» замість «кримінально-виконавча політика» є недоречним, оскільки кримінально-виконавча політика охоплює не всі види пробації, а лише наглядову та пенітенціарну. Досудова пробація, яка відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про пробацію» є забезпеченням суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності, виходить за межі змісту кримінально-виконавчої політики і не стосується процесу виконання-відбування покарань.

⁵⁰ Грушин Ф. В. Факторы формирования и современные направления уголовно-исполнительной политики Российской Федерации. *Вестник МГОУ. Серия: Юриспруденция*. 2016. № 3. С. 51.

⁵¹ Кутєпов М. Ю. Кримінологічні засади формування кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 7.

⁵² Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 13-14.

⁵³ Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. С. 18.

⁵⁴ Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. С. 18.

Окремі автори іменують кримінально-виконавчу політику «кримінально-виконавчою політикою у сфері виконання покарань»⁵⁵.

Слід зазначити, що таке формулювання назви є некоректним, оскільки містить тавтологію, тобто повторення, оскільки кримінально-виконавча політика – це і є політика у сфері виконання покарань.

Поняття «тюремна політика» використовувалося в царській Росії, коли основними установами, які реалізовували покарання у вигляді позбавлення волі, були тюрми⁵⁶.

Політику у сфері виконання покарань того історичного періоду детально дослідив у своїй п'ятитомній праці «Історія царської тюрми» видатний учений М. М. Гернет. Він зазначав, що тюремна політика – дуже важлива частина кримінальної політики, а остання тісно і нерозривно пов'язана зі всією загальною політикою держави⁵⁷.

Часто застосовуваним сьогодні є термін «пенітенціарна політика», який використовують з огляду на різні причини, серед них і найменування центрального органу виконавчої влади, що реалізовував кримінально-виконавчу політику до 18 травня 2016 року, – Державна пенітенціарна служба України, і назва проекту Закону України «Про пенітенціарну систему» тощо.

Визначаючи зміст поняття «пенітенціарна політика», необхідно звернути увагу на етимологію поняття «пенітенціарний». Так, у словнику іншомовних слів під цим поняттям розуміється «той, що стосується покарання, головним чином кримінального»⁵⁸.

Г. О. Радов під пенітенціарною політикою розумів самостійну галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб'єктів соціального управління з визначення обов'язкових до виконання ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей і завдань у сфері забезпечення каяття осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, що відповідали б законам і закономірностям соціалізованої особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів людини, громадянина, суспільства і держави⁵⁹.

⁵⁵ Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України: Підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 24; Глибін С. М. Кримінально-виконавча політика у сфері виконання покарань. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 126.

⁵⁶ Городинец Ф. М. Уголовно-исполнительная политика Российской Федерации и ее современные тенденции. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2012. № 1 (53). С. 122.

⁵⁷ Гернет Н. М. История царской тюрьмы. Том 1, изд. второе, доп. и пересмотр. / Н. М. Гернет. М. : Государственное издательство юридической литературы, 1951. С. 7.

⁵⁸ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 511.

⁵⁹ Радов Г. О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. *Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. Київ : РВВ КІВС, 1996. С. 12-13.

Більше того, автор у своїх дослідженнях навіть пропонував замінити поняття «кримінально-виконавча політика» на «пенітенціарну політику», розмежовуючи ці поняття. У підготовленій ним доктринальній моделі Закону «Про пенітенціарну систему України» він обґрунтував основні форми, методи й засоби реалізації саме пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої політики України⁶⁰.

Видається, що здійснювати заміну поняття «кримінально-виконавча політика» поняттям «пенітенціарна політика» неправомірно. Такі міркування можна обґрунтувати наступним чином.

О. В. Романенко слушно вважає, що пенітенціарна політика – це система офіційних положень, у яких визначаються принципи, цілі, завдання і форми діяльності суб'єктів соціального управління в сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Означена політика передбачає комплексне вирішення проблем реалізації пенітенціарної функції держави⁶¹. Під пенітенціарною функцією вчений розуміє напрям діяльності держави, покликаний забезпечити виконання кримінальних покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, створення умов для каяття засуджених, їх виправлення і ресоціалізації. За рахунок реалізації цієї функції суспільство повинно отримати після відбування покарання безпечну і здатну до суспільного життя людину⁶².

Як зазначають В. В. Коваленко та О. Г. Колб, якщо проаналізувати чинне кримінально-виконавче законодавство України як нормативно-правовий вияв політики у сфері виконання покарань, то слід констатувати, що його зміст не є тотожним з пенітенціарною політикою, а отже, це варто враховувати у різних аспектах кримінально-виконавчої діяльності, включаючи її наукову складову⁶³.

Кримінально-виконавча політика, будучи складовою загальної політики у сфері боротьби зі злочинністю, визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовчої діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінального покарання⁶⁴, тобто кримінально-виконавча політика охоплює діяльність державних органів, що стосується виконання всієї системи покарань, визначеної КК України.

⁶⁰ Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Бюл. Київ. ін-ту внутр. справ.* Київ, 1997. № 1 (2). С. 11-52.

⁶¹ Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. С. 13.

⁶² Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. С. 10.

⁶³ Коваленко В., Колб О. Про проблеми використання в кримінально-виконавчому праві України деяких термінів і понять. *Вісник Академії правових наук України.* 2010. № 3. С. 263.

⁶⁴ Фріс П. Л., Бучко М. Б. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2010. № 1. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10fplsed.pdf> (дата звернення: 12.06.2015)

Порівнюючи зміст понять «кримінально-виконавча політика» та «пенітенціарна політика», можна дійти висновку, що ці поняття не тотожні. Пенітенціарна політика є вузьчим поняттям, ніж кримінально-виконавча політика, оскільки визначає напрями діяльності щодо виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. У свою чергу, кримінально-виконавча політика є ширшим поняттям і охоплює не лише політику у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (пенітенціарну політику), але й політику у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства⁶⁵.

Підсумовуючи вищепроаналізоване, можна визначити кримінально-виконавчу політику як напрям внутрішньої правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язаний із виконанням призначених судами покарань особам, що визнані винними у вчиненні злочинів.

Водночас кримінально-виконавча політика як діяльність у сфері виконання покарань та як наука може виступати також предметом відповідної навчальної дисципліни. До прикладу, в Навчально-науковому юридичному інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника студенти освітнього ступеня «Магістр» вивчають навчальну дисципліну «Кримінально-виконавча політика» поруч із такими дисциплінами, як: «Кримінально-правова політика в системі політики у сфері боротьби зі злочинністю», «Кримінально-процесуальна політика», «Кримінологічна політика».

Сьогодні дедалі частіше предметом досліджень учених стають проблеми кримінально-виконавчої політики України.

Так, кандидатська дисертація В. В. Кондратішиної є комплексним дослідженням питань формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України. У своїй роботі авторка досліджує кримінально-виконавчу політику України як складову частину змісту внутрішньої політики держави; встановлює співвідношення та характеризує взаємодію кримінально-виконавчої політики України з іншими складовими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю; визначає зміст та проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики України; окреслює шляхи реалізації та вдосконалення кримінально-виконавчої політики України⁶⁶.

М. М. Яцишин у докторській дисертації досліджує історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України⁶⁷.

⁶⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика та пенітенціарна політика: співвідношення понять. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах*: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції 16 жовтня 2015 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 124.

⁶⁶ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. 275 с.

⁶⁷ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.

У докторському дослідженні П. Л. Фріса на тему «Кримінально-правова політика України» здійснено порівняльно-правовий аналіз кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики України як складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю. У результаті аналізу зроблено слушний висновок, що кримінально-правова політика завжди є первинною відносно кримінально-виконавчої політики.

Завданням кримінально-виконавчої політики є насамперед забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених ст. 1 Кримінального кодексу України. З цією метою кримінально-виконавча політика формує власну систему цілей та завдань, які підпорядковані визначеним кримінально-правовою політикою⁶⁸.

Кримінально-виконавчу політику як складову політики у сфері боротьби зі злочинністю проаналізовано в дисертації О. Д. Максимів на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності»⁶⁹.

Кримінологічні засади формування кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі стали предметом дисертації М. Ю. Кутепова на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук⁷⁰.

Кандидатська дисертація Є. І. Огородника є комплексним дослідженням механізму реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі⁷¹.

Автори провідних навчальних підручників та посібників з кримінально-виконавчого права також не стоять осторонь вивчення питання кримінально-виконавчої політики.

Окремий розділ «Політика у сфері виконання кримінальних покарань» містить і навчальний посібник «Кримінально-виконавче право України» за редакцією А. Х. Степанюка⁷²; два параграфи, в яких проаналізовано поняття та принципи кримінально-виконавчого права, наявні у підручнику «Кримінально-виконавче право України» за редакцією В. М. Трубникова⁷³; окремих параграф «Політика у сфері виконання покарань» передбачений у підручнику «Кримінально-виконавче право» за редакцією

⁶⁸ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 194.

⁶⁹ Максимів О. Д. Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 334 с.

⁷⁰ Кутепов М. Ю. Кримінологічні засади формування кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 203 с.

⁷¹ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 215 с.

⁷² Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

⁷³ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Харченко, О. В. Лисодєд та ін.; за ред. В. М. Трубникова Харків : Право, 2001. 384 с.

В. В. Голіни та А. Х. Степанюка⁷⁴. Цій проблемі присвячені окремі розділи і в підручниках «Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини» за загальною редакцією О. М. Литвинова та А. Х. Степанюка⁷⁵ та «Кримінально-виконавче право України» за загальною редакцією Є. Ю. Бараша⁷⁶.

Ще одним аргументом на користь доцільності формулювання дефініції «кримінально-виконавча політика» на законодавчому рівні є твердження, що однією з основних форм реалізації політики у сфері виконання кримінальних покарань виступає кримінально-виконавче право та законодавство⁷⁷.

Наукова і навчальна зацікавленість питаннями кримінально-виконавчої політики свідчить про необхідність законодавчого закріплення поняття «кримінально-виконавча політика» та визначення її завдань і цілей.

Спробою законодавчого закріплення кримінально-виконавчої політики радянського періоду була норма Виправно-Трудового кодексу РРФСР 1933 року, яка у ст. 2 визначала цілі та завдання виправно-трудова політики. Зокрема, передбачалося, що виправно-трудова політика переслідує мету:

а) ставити засуджених в умови, що перешкоджають їм у можливості вчинення дій, що завдають шкоди соціалістичному будівництву;

б) перевиховувати і пристосовувати їх до умов трудового гуртожитку шляхом спрямування їх праці на загальнокорисні цілі та організації цієї праці на засадах поступового наближення праці примусової до праці добровільної на основі соцзмагання і ударництва⁷⁸. Такі завдання відповідали існуючому політичному режиму того часу. Але сам факт закріплення завдань кримінально-виконавчої політики на рівні спеціалізованого кодифікованого акту заслуговує на увагу.

На підставі вищенаведеного доцільно у чинному КВК України передбачити окрему статтю, яка б визначала поняття кримінально-виконавчої політики та закріплювала її основні цілі і завдання⁷⁹.

⁷⁴ Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. 392 с.

⁷⁵ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. 632 с.

⁷⁶ Кримінально-виконавче право України: підручник: ТОМ I (у 2-х т.) / А. А. Музика, В. Я. Копельський, Є.О. Письменський та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. Ю. Бараша. Київ : Нац. акад. внутр. справ, ФОП Кандиба Т. П., 2018. 364 с.

⁷⁷ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 24.

⁷⁸ Исправительно-трудова кодекс РСФСР 1933 р. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Исправительно-Трудовой_Кодекс_РСФСР_\(1933\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Исправительно-Трудовой_Кодекс_РСФСР_(1933)).

⁷⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Про необхідність законодавчого закріплення поняття «кримінально-виконавча політика». *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні* : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару [20 листопада 2015 року,

Кримінально-виконавча політика, як і вся політика Української держави, на жаль, не вирізняється постійністю і не є стабільною.

Як слушно свого часу зазначав професор М. М. Гернет, політичне та економічне становище країни, боротьба класів у ній яскраво відображаються на організації всієї каральної системи, і зокрема місць позбавлення волі, на режимі і складі засуджених⁸⁰.

Тому, хоч кримінально-виконавча політика і є завершальним елементом у структурі, від неї в тому числі буде залежити стан усієї політики у сфері боротьби зі злочинністю. У свою чергу, кримінально-виконавча політика обумовлюється різними чинниками, які визначають її зміст і стан у відповідний проміжок часу.

У радянський період О. О. Наташев писав, що виправно-трудова політика розвивається під впливом широкої сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів різного ступеня спільності і значущості. Серед таких факторів учений виділяв:

- розвиток продуктивних сил і виробничих відносин;
- економіко-географічний фактор, господарську політику, рівень матеріальної забезпеченості населення;
- розвиток соціально-політичних принципів соціалізму, особливо таких, як соціалістичний демократизм, законність, гуманізм;
- підвищення рівня культури і свідомості населення, моральні ідеали, громадську думку і правосвідомість;
- стан, структуру і динаміку злочинності, кримінальну політику і принципи кримінального права, зміст та мету покарання;
- принципи радянського виправно-трудового права;
- досвід функціонування виправно-трудової системи;
- узагальнення практики виконання покарань;
- урахування зарубіжного досвіду в цій сфері;
- розвиток науки⁸¹.

На формування і розвиток кримінально-виконавчої політики прямо чи опосередковано впливає комплекс соціальних факторів: соціально-політичний стан суспільства, проголошені і фактично реалізовані соціально-моральні цінності і правові уявлення, стан та динаміка злочинності в країні, а також міжнародні акти про права людини і поведження із засудженими, конвенції у сфері боротьби зі злочинністю й окремими видами злочинів, діяльність міжнародних організацій, позиції політичних партій і організацій, розвиток фундаментальних суспільних наук⁸².

м. Харків] / Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 88.

⁸⁰ Гернет Н. М. История царской тюрьмы. Том 1, изд. второе, доп. и пересмотр. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1951. С. 7.

⁸¹ Управление органами, исполняющими наказания. Москва : Академия МВД СССР, 1980. С. 31-32.

⁸² Фріс П. Л., Бучко М. Б. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 1. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10fplsed.pdf> (дата звернення: 12.06.2015).

Так, існуюча економічна та фінансова кризи призводять до недостатнього фінансування кримінально-виконавчої системи, що негативно впливає на діяльність органів та установ виконання покарань. Це, в свою чергу, поглиблює і так незадовільний стан матеріального забезпечення та соціального захисту працівників кримінально-виконавчої системи і членів їх сімей, що спровоковує таке негативне явище, як плінність кадрів, яка зумовлює зниження так званого «престижу професії» та зведення його нанівець⁸³.

Зростання показників злочинності впливає на кількісний склад осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. Так, збільшення кількості осіб, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах, потребує додаткових коштів на їх утримання, забезпечення продуктами харчування належної кількості та якості, забезпечення заходами медико-санітарного обслуговування.

Як зазначає П. Л. Фріс, хвиля особливо небезпечних злочинів, пов'язаних із сепаратизмом, намірами відторгнення від України частин її території, які здійснюються паралельно із вчиненням терористичних актів, створенням незаконних формувань, масовими вбивствами, катуванням та іншими особливо тяжкими злочинами, вимагає відповідного реагування з позицій політики у сфері боротьби зі злочинністю⁸⁴. Оскільки кримінально-виконавча політика, як неодноразово зазначалося, є складовою частиною політики у сфері боротьби зі злочинністю, то на стан кримінально-виконавчої політики також впливало АТО, а сьогодні – ООС, що проводиться на сході України. Цей вплив виявляється в оновленні «обличчя тюремного населення», оскільки раніше меншою була кількість злочинів, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та інших злочинів проти основ національної безпеки України, а також злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) тощо. Такі зміни контингенту осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, потребують вироблення додаткових заходів соціально-виховної, психологічної роботи з ними з урахуванням їх психологічних особливостей, мотивів

⁸³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Фактори, що впливають на стан кримінально-виконавчої політики України. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 271.

⁸⁴ Фріс П. Л. Деякі питання політики у сфері боротьби зі злочинністю у сучасних умовах. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти* : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 березня 2015 року, м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ : Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2015. С. 79.

вчинення злочинів задля досягнення результату у вигляді виправлення та подальшої ресоціалізації.

Серед чинників, які впливають на стан кримінально-виконавчої політики, слід назвати прийняття Україною нормативно-правових актів з метою дотримання міжнародних стандартів поводження із засудженими.

Так, наприклад, попри позитивні зміни, внесені у квітні 2014 року до КВК України, які уніфікували підхід законодавця до розуміння правової природи праці засуджених до позбавлення волі як права, не можна залишати поза увагою той факт, що праця засуджених наділена одночасно в певній мірі і обов'язковим характером. Такий висновок можна зробити з аналізу норм чинного кримінально-виконавчого законодавства, яке серед основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених називає суспільно-корисну працю, яка здійснює економічні, фізичні чи оздоровчі цілі та ціль виконання зобов'язань засудженими⁸⁵. Як бачимо, внесення таких змін до кримінально-виконавчого законодавства України має подвійний характер, оскільки, закріплюючи за засудженими до позбавлення волі права працювати, ми позбавляємо, наприклад, потерпілих від злочину можливості отримати відшкодування засудженим збитків, завданих злочином.

Крім того, не сприяє розвитку кримінально-виконавчої політики України відсутність її Концепції – основного документа, у якому повинні бути відображені мета, основні завдання, строки, критерії ефективності її реалізації тощо.

Незважаючи на існування негативних факторів, які впливають на стан кримінально-виконавчої політики, слід згадати і про позитивні процеси, які також суттєво впливають на її стан. До них зазвичай відносять: відмову від командно-адміністративної системи, яка повністю розпоряджалася життям суспільства та кожної людини; від єдиної ідеології; проголошення свободи особистості, релігії, політичних партій; відкритість країни для досягнень світової науки та культури; підвищення рівня розвитку демократії, захисту прав та свобод людини і громадянина, прояви гуманізму з боку держави щодо правопорушників; участь у процесі формування кримінально-виконавчої політики громадських організацій, об'єднань та інших інституцій⁸⁶.

Суттєвий вплив на кримінально-виконавчу політику здійснює і доктрина кримінально-виконавчої політики. Її ігнорування призводить до

⁸⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Випуск 3, том 2. Херсон, 2014. С. 40.

⁸⁶ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 24-25.

прийняття непродуманих поспішних рішень, реалізація яких є вкрай важкою, а часто і фінансово необґрунтованою, що, на жаль, часто спостерігається в Україні. Формування кримінально-виконавчої політики на основі науки кримінально-виконавчого права дозволить істотно підвищити якість прийнятих політичних рішень і ефективність чинного кримінально-виконавчого законодавства⁸⁷.

Усі вищезазначені фактори тією чи іншою мірою, у тій чи іншій якості у своїй сукупності впливають на стан кримінально-виконавчої політики Української держави та визначають її зміст і напрями реалізації.

Кримінально-виконавча політика визначається системою таких елементів, як: суб'єкти, об'єкт, предмет та напрями.

У словнику іншомовних слів *суб'єктом* іменується носій певного роду діяльності; джерело активності, спрямованої на об'єкт; особа або організація, що має певні права та обов'язки⁸⁸.

Як правомірно зазначає Д. В. Ірошников, основним суб'єктом правової політики є держава, оскільки правова політика є частиною державної політики. Держава є головною ланкою в політичній системі суспільства, здійснює внутрішню і зовнішню, у тому числі правову політику⁸⁹.

Оскільки органи держави – це ті організації, які вона наділила владними повноваженнями щодо інших учасників суспільного життя та необхідними матеріальними засобами для здійснення цих повноважень⁹⁰, то відповідно від імені держави суб'єктами правової політики будуть виступати органи державної влади.

Зважаючи на те, що кримінально-виконавча політика є елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка, в свою чергу, є частиною правової політики держави, суб'єктами кримінально-виконавчої політики виступають органи державної влади.

Залежно від ролі в механізмі розроблення та реалізації кримінально-виконавчої політики всіх її суб'єктів можна поділити на суб'єкти формування кримінально-виконавчої політики та суб'єкти її реалізації.

До суб'єктів, які формують кримінально-виконавчу політику, належать:

1. Верховна Рада України;

⁸⁷ Грушин Ф. В. Уголовно-исполнительная наука как фактор развития уголовно-исполнительной политики и законодательства. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 415. С. 173.

⁸⁸ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 642.

⁸⁹ Ірошников Д. О суб'єктах правової політики. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 жовтня 2014 року) : в 2 т. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. Т. 1. С. 24.

⁹⁰ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-ге, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 59.

2. Президента України;
3. Кабінет Міністрів України;
4. Міністерство юстиції України;
5. Конституційний Суд України;
6. Верховний Суд.

У літературі серед суб'єктів формування та розвитку кримінально-виконавчої політики в першу чергу називають Президента України, ВР України та КМ України⁹¹.

ВР України, будучи єдиним органом законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції України), приймає закони, які є джерелами кримінально-виконавчої політики. Серед кодифікованих нормативно-правових актів, спрямованих на формування кримінально-виконавчої політики, прийнятих парламентом України, є КК України від 5 квітня 2001 року, який визначає систему покарань, а також КВК України від 11 липня 2003 року, який безпосередньо регулює порядок виконання-відбування покарань. Крім того, до цього переліку нормативно-правових актів можна додати такі закони, як Закон України «Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби» від 2 березня 2000 року, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року, Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 року, Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 року тощо. Вищеназвані та інші закони, прийняті ВР України, спрямовані на визначення векторів розвитку кримінально-виконавчої політики України.

Відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави, виступає від її імені та є гарантом дотримання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Повноваження, покладені на Президента України згідно з Основним законом держави, свідчать про його важливу роль у формуванні політики держави у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-виконавчої політики зокрема. Так, Президент підписує закони, прийняті ВР України, користується правом вето (пп. 29-30 ст. 106 Конституції України) тощо. Ще одним свідченням формування Президентом України кримінально-виконавчої політики є акти його нормотворчої діяльності. Не перелічуючи усі акти, прийняті Президентом України в цій сфері, оскільки це буде предметом подальшого аналізу, назвемо лише кілька з них. Так, указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 394/2011 було затверджено Положення про

⁹¹ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 24-25.

Державну пенітенціарну службу України, яким визначено правовий статус цього органу. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби, метою якої є визначення пріоритетів та шляхів реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджена також указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012.

Як зазначає І. С. Яковець, суб'єктом формування і розвитку політики у сфері виконання кримінальних покарань є і КМ України, постанови якого регламентують різноманітні сфери діяльності органів і установ виконання покарань (норми харчування засуджених, забезпечення засуджених речовим майном, порядок оплати праці засуджених і т. ін.). Саме постановами КМ України затверджуються різноманітні програми, спрямовані на подальший розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України⁹². Окремо в системі органів, які формують кримінально-виконавчу політику держави, слід виділити і Мін'юст України, оскільки в ч. 2 п. 1 Положення про Міністерство юстиції України серед його численних завдань визначено, що Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну правову політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації⁹³.

Усі вищезазвані органи, які уповноважені формувати кримінально-виконавчу політику, є органами державної влади, а тому наділені владними повноваженнями, які здійснюють, як правило, шляхом нормотворення⁹⁴.

Роль органів судової влади (КС України, ВС тощо) у системі суб'єктів формування кримінально-виконавчої політики буде визначено у 3 параграфі розділу 1 у результаті аналізу їх рішень та постанов, які виступають джерелами кримінально-виконавчої політики України.

Варто наголосити, що на формування політики у сфері виконання покарань впливають і інші суб'єкти. Під такими суб'єктами ми маємо на увазі представників науки кримінального, кримінально-виконавчого права, кримінології, завдання яких – побудова доктрини політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-виконавчої політики зокрема. Водночас учені-криміналісти, які працюють над дослідженням проблематики політики у сфері боротьби зі злочинністю, кримінально-виконавчої політики, у своїх наукових працях, а також у результаті законопроектної

⁹² Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 122.

⁹³ Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п> (дата звернення: 05.06.2015)

⁹⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Суб'єкти кримінально-виконавчої політики України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 276.

діяльності розробляють шляхи реформування кримінально-виконавчої системи та вносять пропозиції щодо розвитку кримінально-виконавчої політики. Оскільки науковці не наділені владними повноваженнями, їх вплив на політику не є настільки суттєвим, як би того хотілося. Тому, на жаль, доводиться констатувати, що доктрина мало впливає на кримінально-виконавчу політику, а це відповідно гальмує її розвиток.

У рамках аналізу суб'єктів кримінало-процесуальної політики О. Б. Загурський відносить навчальні, наукові та науково-дослідні установи, вчених-процесуалістів до групи суб'єктів кримінально-процесуальної політики, які розробляють теоретичні та доктринальні положення кримінально-процесуальної політики, при цьому автор виділяє ще дві групи суб'єктів: суб'єкти формування та суб'єкти реалізації кримінально-процесуальної політики⁹⁵.

З такою позицією важко погодитися, оскільки, на нашу думку, вчені, представники науки кримінального, кримінально-виконавчого права, розробляючи, наприклад, доктрину кримінально-виконавчої політики, виконують роль хоч не «класичних», але все-таки суб'єктів формування кримінально-виконавчої політики на доктринальному (науковому) рівні, який є початковим етапом формування кримінально-виконавчої політики.

До групи суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики слід віднести Міністерство юстиції України, яке, будучи одночасно і суб'єктом формування кримінально-виконавчої політики, покликане реалізовувати державну правову політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції, а також органи та установи виконання покарань.

Крім того, Державна виконавча служба України та Міністерство оборони України, виконуючи окремі кримінальні покарання, віднесені законом до їх компетенції, певною мірою також здійснюють діяльність із реалізації кримінально-виконавчої політики⁹⁶. Наприклад, ДВС України наділена повноваженнями щодо виконання такого покарання, як конфіскація майна.

Детальніший перелік та правовий статус суб'єктів, які відповідають за реалізацію кримінально-виконавчої політики України, а також проблеми їх функціонування буде проаналізовано в розділі 3.

Крім суб'єктів кримінально-виконавчої політики, доцільно виділяти і її учасників, до яких, зокрема, належать представники інститутів громадянського суспільства.

⁹⁵ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 20.

⁹⁶ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 24-25.

Тільки за умови тісної взаємодії з громадськими організаціями органи державної влади зможуть ефективно реалізувати кримінально-виконавчу політику. Роль громадських організацій, а також інших об'єднань громадян у процесі виконання-відбування покарань передбачена у ч. 2 ст. 1 КВК України, де серед завдань кримінально-виконавчого законодавства визначено участь громадськості у здійсненні контролю за виконанням кримінальних покарань.

Участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики, у тому числі й кримінально-виконавчої, передбачена постановою КМ України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 року № 996⁹⁷. Цією ж постановою затверджений «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» і «Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації».

Крім таких форм участі громадськості у формуванні та реалізації кримінально-виконавчої політики, як консультації громадськості та функціонування відповідних громадських рад, найбільш розповсюдженою формою громадського контролю за діяльністю установ виконання покарань є діяльність спостережних комісій.

Виходячи з положень 25 КВК України, для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань створюються спостережні комісії, діяльність яких регулюється Положенням про спостережні комісії, затвердженим постановою КМ України від 1 квітня 2004 року № 429⁹⁸.

М. М. Яцишин розглядає спостережні комісії як вияв форм народовладдя та представницької демократії у кримінально-виконавчому процесі України⁹⁹. Натомість І. С. Яковець слушно зауважує, що спостережні комісії є сьогодні єдиною структурою, на яку покладається здійснення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань. Інші громадські утворення – об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, окремі особи – можуть брати участь лише в наданні допомоги органам і установам виконання покарань

⁹⁷ Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п> (дата звернення: 17.06.2015).

⁹⁸ Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04. 2004 р. № 429. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-п> (дата звернення: 17.06.2015).

⁹⁹ Яцишин М. М. Спостережні комісії як вияв форм народовладдя та представницької демократії у кримінально-виконавчому процесі України. *Форум права*. 2009. № 3. С. 728-737.

у виправленні засуджених і проведенні з ними соціально-виховної роботи¹⁰⁰.

Серед основних методів діяльності спостережних комісій, за допомогою яких вони втілюють у життя свої завдання, можна назвати наступні:

- моніторинг – основний метод, пов'язаний із практикою відвідувань місць позбавлення та обмеження волі та їх огляду щодо умов утримання засуджених. Такий огляд, як правило, базується на зіставленні практики тримання із законодавчими нормами або з перспективними уявленнями;

- розслідування – використовується, як правило, при розгляді скарг засуджених. Базується на методичному збиранні інформації щодо суті події для прийняття рішення стосовно змісту скарги;

- порівняльний аналіз статистичних показників – є актуальним в оцінці ефективності роботи установи виконання покарань щодо виконання покладених завдань;

- оцінка поведінки засудженого – використовується при погодженні актів адміністрації установи виконання покарань, а також при вивченні особових справ, розгляді питань застосування заохочень і стягнень тощо¹⁰¹.

Крім того, що моніторинг є основною формою здійснення громадського контролю, слід зауважити, що правом його проведення наділені лише спостережні комісії¹⁰². Ураховуючи, що моніторинг виступає однією з форм здійснення саме громадського контролю, слід звернути увагу, що право проведення таких моніторингів іншим громадським інституціям, крім спостережних комісій, не надається.

На думку С. К. Гречанюка, на рівні кримінально-виконавчої системи і структур громадянського суспільства взаємодія щодо реалізації кримінально-виконавчої політики повинна здійснюватися в таких напрямках: участь у правотворчій діяльності з питань, пов'язаних зі сферою виконання кримінальних покарань; організація і здійснення громадського контролю за діяльністю органів та установ ДКВС України; надання ДКВС України широкомасштабної допомоги у досягненні завдань, які стоять перед її органами та установами; надання допомоги звільненим за різними підставами особам; надання матеріальної допомоги підрозділам ДКВС України та робота з їх персоналом¹⁰³.

На жаль, доводиться констатувати, що на сьогодні вплив громадських організацій на реалізацію кримінально-виконавчої політики є незначним.

¹⁰⁰ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 167.

¹⁰¹ Анпілогов О. В., Кутепов Ю. В., Яковець І. С., Автухов К. А. Загальні засади діяльності спостережних комісій : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2014. С. 36

¹⁰² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Участь громадськості у формуванні та реалізації кримінально-виконавчої політики України. *Приватне та публічне право*. 2018. № 1. С. 124.

¹⁰³ Гречанюк С. К. Організація взаємодії органів та установ державної кримінально-виконавчої служби України з неурядовими інституціями. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 527.

Серед причин низького рівня участі громадськості у формуванні та реалізації кримінально-виконавчої політики України В. В. Кондратішина виділяє такі:

а) незважаючи на щорічне збільшення кількості зареєстрованих громадських організацій, як і в суспільстві, так і у сфері виконання кримінальних покарань відсутня чітка структуризація громадських інститутів, їх соціальна спрямованість на вирішення існуючих проблем, завдань тощо;

б) імперативний метод регулювання кримінально-виконавчих відносин, що є пріоритетним між персоналом органів і установ виконання покарань та засудженими, безпідставно розповсюджений і в стосунках із громадськими організаціями як на практиці, так і на законодавчому рівні;

в) порушуючи принцип верховенства права, що закріплений у ст. 8 Конституції України, нормативно-правові акти ДКВС України безпідставно звужують права громадських формувань на участь у передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань, зводячи її в основному до надання допомоги засудженим у питаннях продовольчого, комунально-побутового й т. п. характеру;

г) неналежна власна правова база, що регулює відносини між органами і установами виконання покарань та громадськими інституціями (відсутність договорів, угод, спільних програм, концепцій тощо)¹⁰⁴.

Тому доречно працювати над усуненням причин і факторів, які обумовлюють мінімальну участь громадськості у формуванні та реалізації кримінально-виконавчої політики, і поглиблювати багатовекторну співпрацю ДКВС України з громадськими організаціями.

Наступним системоутворюючим елементом структури кримінально-виконавчої політики є її *об'єкт*.

Під поняттям «об'єкт» прийнято розуміти у загальному значенні «те, на що спрямована певна діяльність» (на противагу суб'єкту, який здійснює таку діяльність)¹⁰⁵.

М. М. Почтовий називає об'єктом правової політики держави всі сфери суспільного життя, на які спрямований чи може бути спрямований правовий вплив держави. При цьому у структурі правової політики, на думку автора, слід виділяти: 1) предмет – суспільні відносини; 2) норми права, які регламентують розвиток та функціонування правової політики держави; 3) діяльність суб'єктів стосовно формування та реалізації правової політики держави; 4) поведінку людей як чинник впливу на юридичні факти, що є причиною виникнення, зміни та припинення правовід-

¹⁰⁴ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... кандидата юрид. наук. Львів, 2009. С. 190.

¹⁰⁵ Об'єкт / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Об'єкт> (дата звернення: 10.06. 2015).

носин у рамках правової політики держави; 5) продукти суспільної діяльності¹⁰⁶.

Щодо визначення кола об'єктів кримінально-виконавчої політики в науковій літературі існують різні погляди і думки.

Так, А. П. Гель, Г. С. Семаков та І. С. Яковець об'єктом кримінально-виконавчої політики визначають, з одного боку, органи та установи виконання покарань, а з іншого – засуджених¹⁰⁷.

Кримінально-виконавча політика визначає загальні засади функціонування суб'єктів кримінально-виконавчої діяльності, їх статус, обсяг повноважень, вона впливає на свідомість працівників органів та установ виконання покарань, обумовлює їх ставлення до засуджених. У своїй діяльності персонал реалізує принципи кримінально-виконавчого права, що формуються безпосередньо під впливом політики у сфері виконання покарань. Засуджені є об'єктом кримінально-виконавчої політики, бо саме вона визначає їх статус. Як свідчить історичний досвід, зміни в політиці у сфері кримінальних покарань насамперед відображаються на правовому становищі засуджених¹⁰⁸.

В. Г. Громов вказує, що об'єктом кримінально-виконавчої політики виступають права, свободи і законні інтереси засуджених, персоналу установ і органів, які виконують покарання, інших суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих правовідносин¹⁰⁹.

Запропоноване вище визначення «об'єкта» є занадто вузьким, адже не лише права, свободи та законні інтереси учасників кримінально-виконавчих правовідносин виступають об'єктом кримінально-виконавчої політики, але й самі кримінально-виконавчі правовідносини, включаючи всі їх складові елементи, у тому числі й права, обов'язки, є її об'єктом.

Такої ж позиції притримується В. В. Кондратішина, яка зазначає, що об'єктами кримінально-виконавчої політики України слід визнавати ті суспільні відносини, що складають зміст кримінально-виконавчої діяльності держави, суспільства й окремо взятої особи, включаючи засуджених¹¹⁰.

Водночас вона класифікує об'єкти кримінально-виконавчої політики на: 1) потерпілих від злочину, що визнані такими на підставі рішення

¹⁰⁶ Почтовий М. М. Об'єкт правової політики держави у загальній теорії держави і права: зміст, структура та класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 3. С. 12-13. URL: http://sej.org.ua/3_2014/4.pdf (дата звернення: 10.06.2015)

¹⁰⁷ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 23.

¹⁰⁸ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 23-24.

¹⁰⁹ Громов В. Г. Уголовно-исполнительная политика URL: <http://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view/Уголовно-исполнительная-политика> (дата звернення: 10.06.2015).

¹¹⁰ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 148.

суду, яке вступило в законну силу; 2) суспільство у зв'язку з порушенням засудженими встановлених правил співжиття; 3) державу, яка через таку ознаку злочину, як протиправність, визначає в законі вичерпні об'єкти правової охорони; 4) персонал органів і установ виконання покарань; 5) інших осіб (фізичних і юридичних), які причетні до реалізації вироків та інших рішень судів; 6) засуджених, які відбувають покарання; 7) колишніх засуджених – до зняття або погашення судимості¹¹¹.

Кожне із згаданих вище тверджень заслуговує на увагу та підтримку. На нашу думку, єдиним об'єктом кримінально-виконавчої політики слід визнавати відносини, які виникають у процесі виконання-відбування покарання.

Складовими частинами загального об'єкта кримінально-виконавчої політики є:

- 1) персонал органів та установ виконання покарань;
- 2) засуджені;
- 3) потерпілі від злочину;
- 4) права, свободи, законні інтереси, а також обов'язки учасників кримінально-виконавчих правовідносин;
- 5) тощо.

Слід наголосити, що ці елементи є невід'ємними частинами єдиного об'єкта кримінально-виконавчої політики, оскільки при впливі на них лише у сукупності можна досягти ефективної реалізації кримінально-виконавчої політики України¹¹².

Предмет кримінально-виконавчої політики з'ясуємо з огляду на складові частини предмета політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Предмет (змістовну сторону) політики у сфері боротьби зі злочинністю становить:

- 1) обсяг кримінально-правової заборони;
- 2) процесуальний порядок організації та проведення досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ;
- 3) принципи й форми організації та реалізації системи виконання кримінальних покарань;
- 4) форми та методи запобігання злочинності¹¹³.

¹¹¹ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 10-11.

¹¹² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Об'єкти кримінально-виконавчої політики України. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8-9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.. Харків : Право, 2015. С. 432.

¹¹³ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 20-21.

При цьому варто підтримати позицію П. Л. Фріса, що зазначені лише основні (загальні) характеристики предмета політики у сфері боротьби зі злочинністю потребують деталізації¹¹⁴.

Тому в загальному вигляді предмет кримінально-виконавчої політики становитимуть принципи й форми організації та реалізації системи виконання покарань.

Більш конкретизовано предмет кримінально-виконавчої політики відобразатиметься через наступні елементи:

- 1) поняття, суб'єкти, об'єкт, предмет та напрями кримінально-виконавчої політики;
- 2) завдання, джерела і принципи кримінально-виконавчої політики;
- 3) взаємозв'язки кримінально-виконавчої політики з іншими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю, а саме: кримінально-правовою, кримінальною процесуальною та кримінологічною (профілактичною) політиками;
- 4) формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики;
- 5) ефективність кримінально-виконавчої політики;
- 6) реформування кримінально-виконавчої політики шляхом її оптимізації.

Ведучи мову про *напрями* кримінально-виконавчої політики, слід наголосити на необхідності їх класифікації.

Класифікація – це розподіл предметів, явищ та понять за класами, розділами, розрядами, видами залежно від їх спільних ознак¹¹⁵. У логіці класифікація розглядається як розподіл предметів на взаємопов'язані класи відповідно до найбільш істотних ознак, притаманних предметам цього виду, які відрізняють їх від предметів інших видів¹¹⁶. Отже, класифікація – це система підпорядкованих визначеним ознакам понять відповідної галузі знань або діяльності людини, що допомагає виявити та охарактеризувати взаємозв'язки між цими поняттями.

Як стверджує П. Л. Фріс, напрями кримінально-правової політики визначаються на підставі групування об'єктів злочинних посягань, які, у свою чергу, визначаються за рівнем значущості суспільних відносин, благ та інтересів¹¹⁷.

О. Б. Загурський, досліджуючи кримінальну процесуальну політику України, зазначає, що напрями кримінальної процесуальної політики диференціюються залежно від кримінальних процесуальних інститутів, які

¹¹⁴ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 21.

¹¹⁵ Краткий словарь иностранных слов / [сост. С. М. Локшина]. [6-е изд., стереотип.]. Москва : Рус. яз., 1978. С. 132

¹¹⁶ Большая советская энциклопедия : [3-е изд.]. Т. 12. Москва : Сов. Энциклопедия, 1973. С. 269.

¹¹⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 34.

визначаються правовою природою кримінального процесуального законодавства, а також специфікою кримінальної процесуальної діяльності¹¹⁸.

Незважаючи на те, що кримінально-виконавча політика разом з кримінально-правовою, кримінально-процесуальною та кримінологічною політикою є складовими частинами політики у сфері боротьби зі злочинністю, для неї притаманні свої особливі характерні ознаки, критерії, які слід використовувати для диференціації напрямів кримінально-виконавчої політики України.

Першочергове значення для кримінально-виконавчого права має поділ покарань за зв'язком з ізоляцією від суспільства на дві групи: покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, та покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства. На основі такого поділу пропонуємо виділяти два напрями кримінально-виконавчої політики:

- 1) політика у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією, – пенітенціарна політика;
- 2) політика у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією, – пробаційна політика (в частині здійснення наглядової пробації)¹¹⁹.

Кожний із цих напрямів кримінально-виконавчої політики містить піднапрями:

- 1) політика у сфері виконання покарань, пов'язаних із ізоляцією від суспільства:
 - політика у сфері виконання покарання у виді арешту;
 - політика у сфері виконання покарання у виді обмеження волі;
 - політика у сфері виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
 - політика у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі;
 - політика у сфері виконання покарання у виді довічного позбавлення волі.
- 2) політика у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства:
 - політика у сфері виконання покарання у виді штрафу;
 - політика у сфері виконання покарання у виді конфіскації майна;
 - політика у сфері виконання покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

¹¹⁸ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 35.

¹¹⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. До питання класифікації напрямів кримінально-виконавчої політики України : матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених і аспірантів «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 13-14 травня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 112.

- політика у сфері виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- політика у сфері виконання покарання у виді громадських робіт;
- політика у сфері виконання покарання у виді виправних робіт;
- політика у сфері виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців.

Критерієм для класифікації напрямів кримінально-виконавчої політики може служити і строк її дії. Так, Е. В. Савельєва виділяє довгострокову (стратегічну) і поточну кримінально-виконавчу політику. Стратегічна політика знаходить відображення і закріплення в нормах Конституції та Кримінально-виконавчого кодексу, а поточна – в поточних змінах кримінально-виконавчого законодавства та в актах про амністію¹²⁰.

Ф. В. Грушин серед сучасних напрямів кримінально-виконавчої політики називає:

- 1) гуманізацію виконання та відбування покарання;
- 2) удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, приведення його у відповідність з нормами міжнародного права;
- 3) підвищення уваги до покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства (визначення нових видів кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі)¹²¹.

В. Я. Конопельський до перспективних напрямів удосконалення кримінально-виконавчої політики відносить:

- 1) розширення застосування та виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- 2) удосконалення механізму виконання покарань у виді виправних та громадських робіт;
- 3) оптимізацію і диференціацію концентрації виправних колоній на території країни;
- 4) запобігання великої концентрації колишніх в'язнів на території окремих регіонів¹²².

На нашу думку, запропоновані авторами напрями за своїм змістом є швидше тенденціями розвитку кримінально-виконавчої політики.

Ще одним вектором розвитку сучасної кримінально-виконавчої політики України, яка перебуває в процесі поступової інтеграції у європей-

¹²⁰ Савельєва Е. В. Уголовно-исполнительная политика. URL: http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2007/Pravo/23801.doc.htm (дата звернення: 25.06.2015).

¹²¹ Грушин Ф. В. Факторы формирования и современные направления уголовно-исполнительной политики Российской Федерации. *Вестник МГОУ. Серия: Юриспруденция*. 2016. № 3. С. 54.

¹²² Конопельський В. Я. Деякі шляхи вдосконалення кримінально-виконавчої політики з протидії злочинності в контексті подій 2013-2014 рр. *Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах в контексті подій 2013-2014 років в Україні*: матеріали міжнародного симпозіуму (м. Київ, 24-25 жовтня 2014 р.). Київ, 2014. С. 95.

ський простір, є міжнародна співпраця з членами ЄС. Така співпраця у всіх сферах політики та народного господарства є запорукою подальшого успішного включення України у Європейське співтовариство.

Важко переоцінити значення партнерських відносин України з найближчим їй європейським сусідом – Республікою Польща. Одним із провідних векторів такої співпраці є взаємодія в галузі політики у сфері боротьби зі злочинністю, невід’ємною складовою частиною якої є кримінально-виконавча політика. Так, міжнародне співробітництво між двома сусідніми державами здійснюється у таких напрямках: 1) обмін досвідом між сторонами в результаті організації і проведення семінарів та робочих зустрічей, а також навчальних візитів, що дають змогу вирішити практичні питання, пов’язані з діяльністю і впровадженням набутого досвіду та організацією стажування; 2) обмін інформацією, документацією та відповідними матеріалами у рамках національного законодавства держав сторін, а також підготовка публікацій за напрямами співробітництва; 3) здійснення спільних досліджень, що стосуються проблем пенітенціарних відомств України і Польщі; 4) розроблення і спільна участь у програмах, що фінансуються ЄС; 5) надання експертів у якості радників щодо розроблення законодавчих актів або впровадження набутого досвіду; 6) вдосконалення системи підготовки і підвищення кваліфікації персоналу у сфері організації виконання покарань з урахуванням норм міжнародного права, що стосується питань поводження із засудженими тощо¹²³.

Слід зазначити, що названі класифікації напрямів кримінально-виконавчої політики не є вичерпними і можуть бути розширені. Водночас напрями кримінально-виконавчої політики можна диференціювати і за іншими критеріями. Це сприятиме глибокому та всебічному аналізу змісту кримінально-виконавчої політики України та виробленню механізмів її нормативно-правового закріплення й ефективної реалізації задля успішного досягнення її завдань. Крім того, в умовах глобалізації суспільних відносин з’являються нові тенденції розвитку кримінально-виконавчої політики, які мають бути враховані з метою її вдосконалення.

¹²³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Державна пенітенціарна служба України та Тюремна служба Республіки Польща: вектори міжнародної співпраці. *Biuletyn polsko-Ukraiński «Polityka i prawo współczesnej Europy»*. Numer 1/2016. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2016/06/derzavna-penitencjarna-sluzba-respubliki-polszcza/> (дата звернення: 20.03.2018).

1.2. Завдання кримінально-виконавчої політики України

*Завдання політики – це пошук справедливості
(Папа Бенедикт XVI).*

Сучасний тлумачний словник української мови визначає поняття «завдання» як: по-перше, запланований обсяг роботи; розпорядження виконати певну роботу, доручення; настанову; по-друге, те, чого хочуть досягти у своїй діяльності, роботі і т. ін.; мету, план тощо¹²⁴. При цьому під метою розуміється те, до чого хтось прагне; ціль¹²⁵. Попри доволі близькі тлумачення понять «завдання» і «мета», між ними є суттєва відмінність.

Метою політики у сфері боротьби зі злочинністю України, складовою частиною якої виступає кримінально-виконавча політика, є зниження рівня злочинності в державі¹²⁶ та досягнення позитивних змін у її показниках (структурі, коефіцієнті, динаміці тощо). А вже за допомогою реалізації системи конкретних завдань, які стоять перед кожним елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю, можна досягти згаданої вище мети відповідної політики, тобто завдання є тими провідниками, які ведуть до досягнення поставленої мети.

Питання завдань політики у сфері боротьби зі злочинністю та окремих її компонентів, а саме: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політик – неодноразово ставало предметом наукового дослідження.

На думку П. Л. Фріса, основними завданнями політики у сфері боротьби зі злочинністю є:

- 1) зниження показників злочинності в країні (рівня, коефіцієнта, динаміки);
- 2) зниження інтенсивності впливу соціально-політичного, соціально-економічного та соціально-біологічного факторів на злочинність;
- 3) мінімізація наслідків злочинності¹²⁷.

Одночасно вчений виділяє завдання кримінально-правової політики (як складової частини політики у сфері боротьби зі злочинністю) у таких сферах:

¹²⁴ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 310.

¹²⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 472.

¹²⁶ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 25.

¹²⁷ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 13.

- у сфері визначення загальних засад кримінальної відповідальності та покарання;
- у сфері визначення кола діянь, віднесених до категорії злочинних (питання криміналізації та декриміналізації);
- у сфері визначення оптимальних заходів впливу на винного (пеналізація і депеналізація);
- у сфері запобігання злочинам методами кримінально-правового впливу (загальна й спеціальна превенція);
- у сфері взаємодії з іншими елементами (складовими) політики у сфері боротьби зі злочинністю¹²⁸.

О. Б. Загурський, досліджуючи проблеми кримінальної процесуальної політики, визначає такі її завдання:

- 1) забезпечення пріоритетності прав і основних свобод людини та громадянина;
- 2) суворе дотримання законності та правопорядку у кримінальній процесуальній діяльності;
- 3) гуманізація кримінального процесуального законодавства;
- 4) підвищення рівня розвитку демократичності кримінального провадження;
- 5) соціальна справедливість кримінального провадження;
- 6) утвердження ефективної та незалежної судової влади;
- 7) відповідність європейським та світовим стандартам¹²⁹.

Класифікацію цілей кримінологічної політики (як оптимального образу бажаного майбутнього результату щодо протидії злочинності, як моделі формування її доктринальних теоретичних положень, а також удосконалення якості й ефективності діяльності системи органів і установ антикримінальної юстиції та інституцій громадянського суспільства¹³⁰) пропонує В. В. Василевич, диференціюючи їх:

- 1) за змістом (соціальні, правові, матеріальні, виховні, психологічні);
- 2) за рівнем соціально-правового статусу (конституційні, законодавчі, міжнародні);
- 3) за періодами досягнення цілі (довгострокові, середньострокові, короткострокові);
- 4) за ступенем конкретизації (траєкторні, точечні)¹³¹.

¹²⁸ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 50-51.

¹²⁹ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 46.

¹³⁰ Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 129.

¹³¹ Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 128.

Повертаючись до безпосереднього розгляду завдань кримінально-виконавчої політики України, зауважимо, що її завдання перебувають у тісному взаємозв'язку із завданнями інших названих вище складових політики у сфері боротьби зі злочинністю. Більше того, завдання кримінально-виконавчої політики обумовлені завданнями кримінально-правової політики.

П. Л. Фріс вказує, що завданням кримінально-виконавчої політики насамперед забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених ст. 1 КК України. З цією метою кримінально-виконавча політика формує власну систему цілей та завдань, які визначені кримінально-правовою політикою і підпорядковані їй¹³².

Про взаємозв'язок завдань кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики України зазначав і О. Б. Загурський¹³³.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». До того ж, одним із завдань кримінального судочинства є «правильне застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний». На думку О. Б. Загурського, досягнення такого завдання можливе тільки виключно шляхом реалізації основних механізмів як кримінально-правової, так і кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики¹³⁴.

У радянській період завдання кримінально-виконавчої політики вперше визначив М. О. Стручков. Учений вважав, що завдання виправно-трудова політика орієнтують відповідні органи держави і громадські організації на те, щоб призначене засудженому покарання було виконане належним чином, іншими словами, щоб воно карало злочинця і водночас само по собі, будучи з'єднаним з виправно-трудоим впливом, досягало з найбільшою ефективністю мети виправлення і перевиховання засудженого, а також запобігання вчиненню нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами¹³⁵.

За твердженням Л. І. Беляєвої, кримінально-виконавча політика, будучи частиною цілого – кримінальної політики, не може розходитися у

¹³² Фріс П. Л. До питання про зміст кримінально-виконавчої політики. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 230.

¹³³ Загурський О. Б. Взаємозв'язок завдань кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики України. *Вісник Харківського університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 28-35.

¹³⁴ Загурський О. Б. Взаємозв'язок завдань кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики України. *Вісник Харківського університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 32-33.

¹³⁵ Стручков Н. А. Советская исправительно-трудова политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. С. 126-127.

цілях із загальним цілим. Відповідно до цього стратегічною ціллю кримінально-виконавчої політики є забезпечення в рамках кримінально-виконавчої системи безпеки громадян, суспільства і держави від кримінальних посягань. Разом з тим, співвідносячись із кримінальною політикою як одичне і загальне, кримінально-виконавча політика має свою більш конкретизовану мету. Це обумовлено тим, що виконання кримінальних покарань пов'язане із забезпеченням безпеки: 1) засуджених громадян, їх родичів, які перебувають на території установи або органу, що виконує покарання; представників громадськості; представників інших відомств, які також знаходяться на території установи або органу, що виконує покарання; самих співробітників установ і органів, які виконують покарання, від кримінальних посягань з боку засуджених, які відбувають покарання, та інших осіб, які перебувають на території; 2) суспільства і держави – від кримінальних посягань з боку засуджених та інших осіб, які перебувають на території установи або органу, що виконує покарання. Отже, виконання кримінальних покарань – не самоціль, а спосіб досягнення соціально значущої, масштабної мети, якою і є забезпечення безпеки від кримінальних посягань. Адже насправді покарання виконується не заради самого покарання, а заради цілком конкретних цілей. Діяльність держави в цій галузі підпорядкована не функціональним цілям певних структур, а, навпаки, структури функціонують, орієнтуючись на цілі, визначені державою¹³⁶.

З огляду на цілі кримінально-виконавчої політики О. В. Демидова пропонує свою класифікацію завдань кримінально-виконавчої політики, до яких відносяться: 1) формування наукової концепції, яка визначає оптимальну систему реформування кримінально-виконавчого законодавства і основні напрями вдосконалення практики його застосування; 2) розроблення нормативних правових актів, що дозволяють здійснювати попередження злочинності засобами кримінально-виконавчого законодавства; 3) тлумачення чинного кримінально-виконавчого законодавства для з'ясування та роз'яснення його точного змісту; 4) охорона прав, свобод і законних інтересів засуджених; 5) визначення пріоритетних напрямів удосконалення практики виконання кримінальних покарань, інших заходів кримінально-правового впливу і реорганізації системи засобів виправного впливу; 6) формування обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення системи установ і органів, які виконують кримінальні покарання; 7) недо-

¹³⁶ Беляева Л. І. Уголовно-исполнительная политика: цели и содержание. III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации) : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 1 : Материалы пленарного заседания. 2017. С. 44.

пущення порушення взаємозв'язку між нормами кримінально-виконавчого права і нормами інших правових галузей¹³⁷.

Не можна погодитися з наведеною позицією, оскільки у більшості названі завдання – це лише необхідні тактичні рішення, а у завданнях повинна відобразитися стратегія політики.

Під стратегією прийнято розуміти «мистецтво економічного, суспільного, політичного керівництва масами, що має визначити головний напрям їх дій, вчинків»¹³⁸, а тактика трактується як «сукупність способів, прийомів досягнення певної мети; лінія поведінки»¹³⁹. У широкому розумінні тактика – це визначення методів, шляхів, засобів, форм боротьби, що найбільше відповідають конкретним обставинам у даний момент і забезпечують стратегічний успіх¹⁴⁰.

Заслуговує на підтримку міркування М. М. Яцишина, який вважає, що одним із істотних завдань кримінально-виконавчої політики стає збалансування, координація різних її підсистем та напрямів. Це насамперед методологічна та термінологічна уніфікація кримінально-виконавчого права з кримінальним та кримінально-процесуальним, паралельне оновлення цих пов'язаних між собою галузей законодавства, узгодження відповідних підвидів політики і практики їх реалізації¹⁴¹. Одночасно слід зауважити, що названі автором завдання є завданнями другого рівня, оскільки спрямовані на забезпечення узгодженості кримінально-виконавчої політики з іншими складниками політики у сфері боротьби зі злочинністю. Завданнями кримінально-виконавчої політики першого рівня виступатимуть ті, які спрямовані на визначення кола суспільних відносин, що підлягатимуть правовому регулюванню в процесі виконання-відбування покарань, встановлення їх суб'єктів тощо.

На сьогоднішній день у науковців немає єдиної позиції щодо переліку завдань кримінально-виконавчої політики, однак окремі з них часто повторюються або перекликаються у працях різних авторів.

На думку О. С. Міхліна, центральними завданнями кримінально-виконавчої політики є:

- 1) визначення цілей, принципів і загальних положень виконання всіх видів кримінальних покарань, інших заходів кримінально-правового впливу і застосування засобів виправного впливу;

¹³⁷ Демидова О. В. Определение целей и принципов уголовно-исполнительной политики с учетом международных стандартов. *Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление*. 2010. № 5. URL: <http://www.center-bereg.ru/o2787.html> (дата звернення: 05.07.2015).

¹³⁸ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 834.

¹³⁹ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 848.

¹⁴⁰ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 650-651.

¹⁴¹ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 48.

- 2) встановлення системи законодавчих та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері виконання кримінальних покарань;
- 3) забезпечення прав, свобод і законних інтересів засуджених, законності і правопорядку у сфері виконання кримінальних покарань;
- 4) визначення системи установ і органів, які виконують кримінальні покарання, порядку й умов їх функціонування, здійснення контролю за їх діяльністю;
- 5) визначення основних засобів виправлення і заходів із соціальної адаптації засуджених;
- 6) розроблення заходів щодо вдосконалення діяльності та прогнозування розвитку установ і органів, які виконують кримінальні покарання, з урахуванням змін, що відбуваються в суспільстві і державі.

Крім того, вчений наголошує, що сукупність перерахованих завдань і практичні заходи органів держави з їх реалізації визначають сутність сучасної кримінально-виконавчої політики¹⁴².

У підручнику «Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини» за загальною редакцією професора О. М. Литвинова та професора А. Х. Степанюка серед завдань кримінально-виконавчої політики названі такі:

- 1) визначення основних напрямів ефективного виконання кримінальних покарань за умов суворого дотримання вимог законності;
- 2) розроблення основних напрямів діяльності органів держави і громадськості для досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених;
- 3) розроблення основних напрямів діяльності, пов'язаної з профілактикою вчинення злочинів і правопорушень засудженими як під час відбування покарання, так і після звільнення;
- 4) визначення напрямів діяльності державних органів і громадськості для забезпечення соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ¹⁴³.

О. Г. Пермінов стверджує, що основними завданнями кримінально-виконавчої політики в даний час є наступні:

- 1) уточнення кола суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню в процесі виконання і відбування покарань;

¹⁴² Уголовно-исполнительное право : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. А. С. Михлин. Москва : Высшее образование, 2008. С. 15. (Основы наук).

¹⁴³ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 20.

- 2) визначення суб'єктів цих правовідносин, форм і методів їх діяльності;
- 3) вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи;
- 4) вдосконалення змісту, форм і методів виправно-виховного впливів на засуджених і звільнених від відбування покарання;
- 5) визначення напрямів і форм міжнародного співробітництва з пенітенціарними системами інших країн;
- 6) поліпшення взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими установами та органами, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, в тому числі з інститутами громадянського суспільства¹⁴⁴.

Аналогічної позиції з приводу основних завдань кримінально-виконавчої політики дотримуються також І. Г. Богатирьов та О. І. Галінський¹⁴⁵.

В. В. Кондратішина основними завданнями кримінально-виконавчої політики України вважає:

- 1) уточнення кола суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню в процесі виконання та відбування всіх без винятку кримінальних покарань;
- 2) визначення суб'єктів та інших учасників цих правовідносин, форм, методів і засобів їх діяльності;
- 3) реформування діяльності органів та установ виконання покарань, визначених у ст. 11 КВК;
- 4) удосконалення змісту, форм і методів карального та виправно-ресоціалізаційного впливу на засуджених і звільнених від покарання та його відбування (розділ XII Загальної частини КК);
- 5) покращення взаємодії органів та установ виконання покарань (як системи) з іншими органами та установами, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, у тому числі й з інститутами громадянського суспільства;
- 6) визначення напрямів і форм міжнародного співробітництва з аналогічними системами інших країн;
- 7) обґрунтування на підставі узагальнення практики виконання кримінальних покарань необхідності розширення альтернативних до позбавлення волі покарань, що є загальноприйнятим за кордоном та основою демократичного розвитку будь-якого цивілізованого суспільства¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Перминов О. Г. Современные проблемы уголовной и уголовно-исполнительной политики. URL: <http://www.k-press.ru/bh/2003/2/perminov/perminov.asp> (дата звернення: 17.07.2015).

¹⁴⁵ Богатирьов І. Г., Галінський О. І. Теоретичні та практичні питання кримінально-виконавчої політики у сфері виконання покарань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 4 (46). С. 132.

¹⁴⁶ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 29-30.

М. Ю. Кутепов висловлює свої пропозиції щодо кола завдань, які стоять перед кримінально-виконавчою політикою, зокрема він вважає за можливе виділити такі завдання:

- 1) визначення принципів виконання кримінальних покарань;
- 2) визначення суб'єктів та інших учасників кримінально-виконавчих правовідносин;
- 3) підбір, навчання, підвищення кваліфікації, соціальне забезпечення кадрів органів та установ виконання покарань;
- 4) реформування діяльності органів та установ виконання покарань;
- 5) виділення кола суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню в процесі виконання та відбування всіх без винятку кримінальних покарань;
- 6) регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань;
- 7) розроблення профілактичних заходів, що застосовуються до засуджених під час відбування покарання і після звільнення;
- 8) регламентація порядку застосування заходів впливу до засуджених із метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки;
- 9) удосконалення змісту, форм і методів карального та виправно-ресоціалізаційного впливу на засуджених і звільнених від покарання та його відбування;
- 10) нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань;
- 11) залучення громадськості до кримінально-виконавчого процесу;
- 12) допомога, контроль і нагляд за особами, звільненими від покарання;
- 13) налагодження взаємодії органів та установ виконання покарань з іншими органами та установами, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, у тому числі з інститутами громадянського суспільства;
- 14) визначення напрямів і форм міжнародного співробітництва з аналогічними системами інших країн;
- 15) запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими;
- 16) освітнє, культурне, моральне та духовне виховання засуджених;
- 17) створення необхідних умов для забезпечення трудової зайнятості засуджених і поліпшення економічних показників їх трудової діяльності¹⁴⁷.

Таке коло завдань за обсягом видається занадто громіздким. Це скоріше заходи, які можна об'єднати в окремі групи завдань. На наше переконання, завдання кримінально-виконавчої політики мають бути більш

¹⁴⁷ Кутепов М. Ю. Щодо визначення кола завдань кримінально-виконавчої політики України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 160.

узагальненими, іншими словами, більш стратегічними, оскільки вони в подальшому становитимуть основу законодавчого регулювання.

Завдання, які формулюються кримінально-виконавчою політикою, повинні бути закріплені у КВК України, оскільки вони можуть бути досягнені виключно при реалізації норм цього кодифікованого нормативного акту.

Визначення системи завдань кримінально-виконавчої політики повинно враховувати систему завдань, які сформульовані правовою політикою в цілому. До них, зокрема, належать:

- 1) визначення видів суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню;
- 2) визначення методів правового регулювання відповідних видів суспільних відносин;
- 3) розроблення оптимальних систем організації правотворчої та правозастосовної діяльності державних органів на поточну і довгострокову перспективу;
- 4) визначення змісту та методів правового виховання населення і підвищення його правової культури¹⁴⁸.

Таким чином, враховуючи наведене вище, до системи завдань кримінально-виконавчої політики України слід віднести:

- 1) визначення видів суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню в процесі виконання-відбування покарань;
- 2) визначення правового статусу суб'єктів та інших учасників кримінально-виконавчих відносин;
- 3) удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи шляхом її оптимізації;
- 4) удосконалення механізмів та порядку виконання-відбування покарань з метою виправлення та ресоціалізації засуджених, а також із метою запобігання вчинення засудженими нових злочинів;
- 5) удосконалення порядку звільнення від відбування покарання, надання допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, а також порядку контролю і нагляду за ними;
- 6) посилення взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими органами та установами, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, у тому числі з інститутами громадянського суспільства¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 22.

¹⁴⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Завдання кримінально-виконавчої політики України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Збірник наукових статей. Випуск 41. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. С. 55-56.

При цьому такі завдання, як удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи, удосконалення механізмів та порядку виконання-відбування покарань, а також удосконалення порядку звільнення від відбування покарання, надання допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, а також порядку контролю і нагляду за ними, повинні реалізовуватися з урахуванням міжнародних стандартів та запозичення позитивного європейського досвіду забезпечення регулювання кримінально-виконавчих відносин. Адже, як з цього приводу зазначає В. Я. Конопельський: «Держава Україна, ставши членом різноманітних міжнародних організацій, не в повній мірі та на низькому рівні виконує взяті на себе юридичні обов'язки, у тому числі й у сфері виконання покарань. А це, у свою чергу, не тільки підриває її авторитет на міжнародній арені, але й поглиблює проблеми, що пов'язані з умовами тримання засуджених в установах виконання покарань в Україні та збільшує терміни приведення їх до міжнародних стандартів»¹⁵⁰. А тому очевидною є необхідність, по-перше, гармонізації чинної кримінально-виконавчої політики, об'єктивно вираженої в українському кримінально-виконавчому законодавстві, з міжнародними нормативно-правовими актами, по-друге, імплементації європейських норм у сфері виконання-відбування покарань у чинне законодавство нашої держави.

1.3. Форми (джерела) кримінально-виконавчої політики України

Із джерел державної політики суб'єкти правозастосування мають черпати інформацію про спрямування генеральної політичної лінії та фундаментальні засади своєї діяльності (С. О. Месьондз).

Формою називають спосіб існування певної внутрішньої структури, зовнішнє вираження¹⁵¹. Під формою права розуміють спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього прояву правових норм, який засвідчує їх державну загальнообов'язковість. Відповідно в теорії права і держави розрізняють внутрішню форму норми права – спосіб внутрішньої організації (тобто її структуру) і зовнішню – спосіб її об'єктивізації, зовнішнього прояву, матеріальної фіксації¹⁵².

¹⁵⁰ Конопельський В. Я. Впровадження міжнародного позитивного досвіду – одне з пріоритетних завдань сучасної кримінально-виконавчої політики України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 168.

¹⁵¹ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 906.

¹⁵² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 104.

Зовнішню форму права ще називають джерелом права. Джерело – це те, що дає початок чомусь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь, вихідне начало¹⁵³.

У вітчизняній юридичній і політичній літературі термін «джерело політики» згадується вкрай рідко, без конкретизації сутнісних ознак. Як свідчить контекстуальний аналіз відповідних теоретичних положень, джерела державної політики здебільшого ототожнюються з джерелами права. Як зазначає С. О. Месьондз, із цим погодитися складно. Він підтримує підхід, за яким реальними носіями інформації про зміст державної політики є не тільки нормативно-правові, а й політичні документи: послання, звернення, програми, виступи, доповіді тощо¹⁵⁴.

Така позиція є досить суперечливою. Очевидно, що джерелами політики держави загалом та кримінально-виконавчої політики зокрема є результати діяльності органів державної влади, які наділені відповідними функціями та повноваженнями з боку держави і які проявляються, як правило, у відповідних актах, що мають нормативний, тобто загальнообов'язковий характер¹⁵⁵.

Основним джерелом кримінально-виконавчої політики Української держави (як представниці романо-германської правової системи) є нормативно-правовий акт.

Нормативно-правові акти можна класифікувати за різними критеріями: 1) за юридичною силою; 2) за суб'єктом прийняття; 3) за сферою регулювання правових відносин тощо.

Найбільш значущою є класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою. Юридична сила нормативно-правового акту – це ступінь його впливу на суспільні відносини, його значення, яке залежить від розташування в ієрархії актів¹⁵⁶.

З огляду на цей критерій будемо здійснювати поділ нормативно-правових актів, які є джерелами кримінально-виконавчого права і паралельно виступають формами (джерелами) кримінально-виконавчої політики України.

¹⁵³ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 240.

¹⁵⁴ Месьондз С. О. Джерела державної політики у сфері науки в Україні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2 (2). С. 21-27. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2011_2\(2\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2011_2(2)_3) (дата звернення: 25.07.2015)

¹⁵⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. *Форми (джерела) кримінально-виконавчої політики України. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : збірник наукових статей. Випуск 39. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2015. С. 258.

¹⁵⁶ Вилегжаніна М. В. Класифікаційний аналіз нормативно-правових актів. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 1. С. 35-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2011_1_6 (дата звернення: 04.05.2015).

Крім нормативно-правових актів, у систему джерел кримінально-виконавчої політики входять акти окремих органів судової влади, які будуть проаналізовані надалі.

Найвищою юридичною силою серед усіх нормативно-правових актів наділена *Конституція України*. Хоча вона не містить норм, які безпосередньо визначають зміст кримінально-виконавчої політики держави, однак, як слушно стверджує П. Л. Фріс, Конституція України встановлює саму необхідність здійснення боротьби зі злочинністю, недопустимість порушень законів¹⁵⁷. Оскільки кримінально-виконавча політика є складовою частиною політики у сфері боротьби зі злочинністю, то відповідно Конституція України визначає фундаментальні підходи до формування кримінально-виконавчої політики.

У Конституції України визначаються загальні засади суспільного ладу та політики нашої держави, закріплюється принцип верховенства права, визначаються основні конституційні засади державного управління, права, свободи і обов'язки людини та громадянина. У Конституції закріплені загальноправові (конституційні) принципи, які діють у всіх галузях права. У її ч. 1 ст. 62 міститься норма, яка передбачає: ніхто не може бути підданий кримінальному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено вироком суду. Крім того, п. 14 ст. 92 Конституції встановлює, що виключно законами України визначаються організація і діяльність органів та установ виконання покарань. Загалом норми Конституції є нормами прямої дії, а всі закони України, у тому числі й норми кримінально-виконавчого законодавства, повинні відповідати її вимогам¹⁵⁸.

У ст. 21 Конституції України закріплено, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а ч. 1 ст. 28 Конституції України передбачає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Наведені конституційні положення є основою для визначення правового статусу засуджених.

Наступне місце в системі джерел кримінально-виконавчої політики займають чинні *міжнародні договори України*, згода на обов'язковість яких надана ВР України; вони є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Висновок про примат міжнародних договорів над законами України можемо зробити з норми ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України». Відповідно до неї якщо міжнародним договором Украї-

¹⁵⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 66.

¹⁵⁸ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 36.

ни, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Під поняттям «міжнародний договір України» слід розуміти – укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)¹⁵⁹.

У міжнародних нормативно-правових актах закріплені міжнародні стандарти поведження із засудженими. У зв'язку з проголошенням курсу України на повернення у світове демократичне співтовариство роль відповідних міжнародних актів є надзвичайно важливою, а імплементація міжнародного законодавства служить «лакмусовим папірцем» при визначенні ефективності реформування кримінально-виконавчої системи України з огляду на міжнародні орієнтири у сфері поведження із засудженими.

Системою міжнародних стандартів у сфері поведження із засудженими називають сукупність відповідних принципів, конвенцій, рекомендацій та норм, прийнятих на міжнародному рівні¹⁶⁰.

Існують різні критерії, на основі яких можна здійснити класифікацію міжнародних стандартів.

Наприклад, В. О. Човган класифікує міжнародні стандарти обмеження прав в'язнів на стандарти ООН щодо обмеження прав в'язнів та стандарти РЄ, останні, у свою чергу, поділяються на обмеження прав засуджених у практиці ЄСПЛ та м'яке право РЄ¹⁶¹.

На наш погляд, доречно аналізувати міжнародні стандарти поведження із засудженими, враховуючи їх поділ за сферою дії на всесвітні (універсальні), що, як правило, приймаються в результаті діяльності ООН та її структурних підрозділів, і регіональні (континентальні), які приймаються в межах регіональних міжнародних інституцій, наприклад РЄ, ЄС. Крім того, як всесвітні, так і регіональні міжнародні акти класифікуються на акти загального характеру і спеціального характеру. Міжнародні акти загального характеру не містять спеціальних норм, що регламентують поведження із засудженими, але в них передбачені стандарти щодо прав людини взагалі, які стосуються й засуджених. Міжнародні акти спеціаль-

¹⁵⁹ Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁰ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. КИЇВ : ВД «Дакор», 2015. С. 167.

¹⁶¹ Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / В. О. Човган; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : Права людини, 2017. С. 184-305.

ного характеру безпосередньо спрямовані на встановлення стандартів поведження із засудженими.

Як зазначалося вище, у міжнародних нормативно-правових актах ООН закріплені найважливіші права та свободи людини, в тому числі засудженої.

До найважливіших актів ООН загального характеру, які визначають міжнародні стандарти поведження із засудженими, належать:

- Загальна декларація прав людини 1948 року¹⁶²;
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року¹⁶³;
- Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1975 року¹⁶⁴;
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 року¹⁶⁵;
- Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 2002 року¹⁶⁶.

До основних актів ООН спеціального характеру, які визначають міжнародні стандарти поведження із засудженими, належать:

- Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими 1955 року (оновлена редакція схвалена 2015 року під назвою «Правила Мандели») ¹⁶⁷;
- Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими 1984 року¹⁶⁸;
- Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі 1988 року¹⁶⁹;

¹⁶² Загальна декларація прав людини 10.12.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶³ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 16.12.1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁴ Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 09.12.1975 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_084 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁵ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 10.12.1984 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁶ Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 18.12.2002 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_f48 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁷ Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими 30.08.1955 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁸ Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими 25.05.1984 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_212/page2 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁶⁹ Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі 09.12.1988 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_206 (дата звернення: 27.07.2015).

- Основні принципи поводження з ув'язненими 1990 року¹⁷⁰.

До регіональних міжнародних стандартів поводження із засудженими належать міжнародно-правові документи, які приймаються в рамках діяльності РЄ – урядової міжнародної організації, метою якої є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їх економічному та соціальному прогресу¹⁷¹.

Серед регіональних міжнародних стандартів загального характеру можна назвати:

- Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (з протоколами)¹⁷²;
- Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 1987 року (з протоколами)¹⁷³.

Єдиним на сьогоднішній день регіональним міжнародним стандартом спеціального характеру є Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила 1987 року¹⁷⁴.

Крім того, деякі міжнародні стандарти приймаються спеціально щодо окремих категорій правопорушників (наприклад, жінок, неповнолітніх) або щодо визначених професійних груп з числа персоналу пенітенціарних установ (лікарів, посадових осіб з охорони правопорядку)¹⁷⁵. Як приклад таких міжнародних стандартів можемо назвати:

- Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 року¹⁷⁶;
- Конвенцію про права дитини 1989 року¹⁷⁷;

¹⁷⁰ Основні принципи поводження з ув'язненими 14.12.1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_230 (дата звернення: 27.07.2015).

¹⁷¹ Статут Ради Європи 05.05.1949 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 28.07.2015).

¹⁷² Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 04.11.1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 28.07.2015).

¹⁷³ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 26. 11. 1987 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068 (дата звернення: 28.07.2015).

¹⁷⁴ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила 12.02.1987 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 28.07.2015).

¹⁷⁵ Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века : учебник для вузов / под ред. д. ю. н., проф. А. И. Зубкова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2006. С. 638.

¹⁷⁶ Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 14.12.1990 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення: 28.07.2015).

¹⁷⁷ Конвенція про права дитини 20 лист. 1989 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 28.07.2015).

- Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 року¹⁷⁸;
- Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, 1990 року¹⁷⁹;
- Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку 1979 року¹⁸⁰.

Серед кодифікованих актів, які виступатимуть тією чи іншою мірою джерелами кримінально-виконавчої політики, варто назвати:

1. КК України від 5 квітня 2001 року, який закріплює дефініцію поняття «покарання», мету та завдання покарання, а також визначає систему покарань.
2. КПК України від 13 квітня 2012 року, який регламентує порядок виконання вироку суду.
3. КЗпП України від 10 грудня 1971 року, відповідно до норм якого у сфері охорони праці, техніки безпеки та виробничої санітарії організовується праця засуджених.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року, який регламентує порядок посвідчення довіреностей, заповіту, спадкування та укладення цивільно-правових договорів за участю засуджених.
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року, який визначає підстави позбавлення батьківських прав, усиновлення тощо.

Наступну сходинку в системі джерел кримінально-виконавчої політики займають *закони України*. Закони є головними регуляторами суспільних відносин загалом та відносин, що виникають у процесі виконання-відбування покарань, зокрема.

Оснoву джерельної бази кримінально-виконавчої політики становить Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року, який закріплює завдання, основні принципи діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України щодо здійснення державної політики у сфері виконання покарань. На визначення чисельності ДКВС України спрямований Закон України «Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України» від 2 березня 2000 року. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року регулює порядок здійснення прокурорського нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах. Закон

¹⁷⁸ Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) 29.11.1985 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_211 (дата звернення: 29.07.2015).

¹⁷⁹ Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі 14.12.1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_205 (дата звернення: 29.07.2015).

¹⁸⁰ Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку 17.12.1979 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (дата звернення: 29.07.2015).

України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року регламентує порядок виконання такого покарання, як конфіскація майна, а Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 2 червня 2016 року визначає правовий статус органів та посадових осіб, які здійснюють виконання покарання у вигляді конфіскації майна.

До законів – джерел кримінально-виконавчої політики – належать також: Закон України «Про національну поліцію» від 2 липня 2015 року, Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 року, Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 1 грудня 1994 року, Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року, Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 року та низка інших.

На підтримку заслуговує позиція П. Л. Фріса, який стверджує, що, виходячи з місця та ролі КС України в системі державних органів, яке визначено Розділом XII Конституції України, його рішення мають обов'язковий характер для всіх органів, організацій та громадян. Даючи тлумачення з тих чи інших питань, КС України часто визначає напрями та межі кримінально-правової політики, які мають вирішальне значення¹⁸¹. Можна зробити висновок, що *рішення КС України* є джерелами кримінально-виконавчої політики, оскільки як кримінально-правова, так і кримінально-виконавча політика є взаємопов'язаними складовими частинами одного політико-правового явища – «політики у сфері боротьби із злочинністю».

Безпосереднє значення для кримінально-виконавчої політики мають:

1) рішення КС України від 26 лютого 1998 р. у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України), яким визнано неконституційним положення Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року¹⁸², відповідно до якого обмежується здійснення виборчих прав засуджених, а саме: здійснення виборчого права зупиняється для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, – на час перебування в цих місцях. Цим рішенням КС України фактично відновлене активне виборче право засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі;

¹⁸¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 67.

¹⁸² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) від 26.02.1998 р. № 1-рп/98. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98> (дата звернення: 30.07.2015).

2) рішення КС України від 22 травня 2008 р. у справі за конституційними поданнями ВС України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II¹⁸³, яким фактично відмінено закон, що знімав обмеження щодо кількості посилок та передач для засуджених. Цим рішенням КС України обмежена кількість посилок та передач, яку може отримувати засуджений¹⁸⁴;

3) рішення КС України від 24 квітня 2018 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України¹⁸⁵, відповідно до якої слідчі органи ДКВС України здійснюють досудове розслідування злочинів, вчинених на території або в приміщеннях ДКВС України. Як передбачено у самому рішенні, частина шоста статті 216 КПК України визнана неконституційною і втрачає чинність через три місяці з дня ухвалення КС України цього рішення (про ліквідацію слідчих підрозділів ДКВС України).

Аналізуючи правову природу рішень КС України, котрими акти законодавства визнаються неконституційними, В. В. Гончаров зазначає, що такі акти є настільки очевидним втручанням у правову матерію, що їх доводиться визнавати джерелами права, хоча вони і є результатами негативної, так би мовити, «некласичної» правотворчості¹⁸⁶.

Таким чином, хоча формально КС України не наділений функціями органу законодавчої влади, він уповноважений приймати рішення про

¹⁸³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05. 2008 р. № 10-рп/2008. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08> (дата звернення: 30.07.2015).

¹⁸⁴ Резюме проблем кримінально-виконавчої системи України щодо прав засуджених. URL: <http://khpg.org/pda/index.php?do=print&id=1239720218> (дата звернення: 30.07.2015).

¹⁸⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24.04.2018 р. № 3-р/2018. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-p.pdf> (дата звернення: 28.04.2018).

¹⁸⁶ Гончаров В. Ще раз про юридичну природу рішень Конституційного Суду України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 126.

визнання неконституційними актів законодавства України. Відповідні рішення мають нормативний характер та є обов'язковими до виконання.

Підзаконні нормативно-правові акти як джерела кримінально-виконавчої політики можемо поділити за суб'єктом їх прийняття на акти Президента України та акти КМ України. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (ч. 3 ст. 106 Конституції України).

Так, указом Президента України 6 квітня 2011 року № 394/2011 затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України, що виступала центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується КМ України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України схвалена Указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631/2012. Також указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015 затверджено Положення про порядок здійснення помилування тощо.

Відповідно до ч. 1 ст. 117 Конституції України КМ України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Постанови та розпорядження КМ України можуть містити норми, які регулюють окремі питання, що виникають під час виконання покарань (наприклад, порядок оплати праці осіб, засуджених до позбавлення волі, організацію харчування і матеріально-побутового забезпечення цих осіб), а також низку інших питань¹⁸⁷. Так, постановою КМ України затверджений Порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань від 7 червня 2017 року № 396, розпорядженням КМ України схвалена Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13 вересня 2017 року № 654-р.

Важливе значення в процесі реалізації кримінально-виконавчої політики мають *міжвідомчі та відомчі нормативні акти*, які видаються у вигляді наказів, правил, положень, інструкцій відповідних міністерств та відомств з питань виконання-відбування покарань. Суб'єктом прийняття таких актів виступає в переважній більшості випадків Мін'юст України, а також до моменту ліквідації таке нормотворення здійснювала і ДПтС України. До прикладу, наказом Мін'юсту України від 28 серпня 2018 року

¹⁸⁷ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 37-38.

№ 2823/5 затверджені Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Джерелами кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої політики виступають *постанови Пленуму ВС України, а також правові позиції ВС*. Як зазначає Л. Г. Матвєєва, постанови Пленуму ВС України, які роз'яснюють питання судової практики, заповнюють істотні прогалини в законодавстві і є, по суті, джерелами права, основою для вирішення судами багатьох справ. Роз'яснення Пленуму ВС України, формально не створюючи нових норм права, разом з тим фактично мають обов'язкову силу¹⁸⁸.

Серед постанов Пленуму ВС України, які належать до джерел кримінально-виконавчої політики України, можемо назвати:

- «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7;
- «Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» від 28 грудня 1996 р. № 15;
- «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну покарання більш м'яким» від 26 квітня 2002 р. № 2;
- «Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості» від 26 грудня 2003 р. № 16;
- «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі» від 26 березня 1993 р. № 2;
- «Про практику застосування судами України законодавства у справах про порушення правил адміністративного нагляду» від 28 березня 1986 р. № 3;
- «Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбування покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу» від 28 вересня 1973 р. № 8¹⁸⁹.

Окреме місце в системі джерел кримінально-виконавчої політики займають *рішення Європейського Суду з прав людини*.

Як стверджує В. О. Сердюк, рішення ЄСПЛ можна вважати офіційною формою роз'яснення основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, яка є частиною національного законодавства, та у зв'язку з цим – джерелом законодавчого правового регу-

¹⁸⁸ Матвєєва Л. Г. Акти тлумачення Пленуму Верховного Суду України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 104.

¹⁸⁹ Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972-2004: Офіц. вид. / за заг. ред. В. Т. Маляренка. Том 2. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 320 с.

лювання і правозастосування в Україні¹⁹⁰. Крім того, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року передбачає застосування при розгляді справ Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року і практики ЄСПЛ як джерела права¹⁹¹.

Аналіз практики ЄСПЛ у сфері кримінально-виконавчих відносин свідчить, що найбільше скарг подається щодо неналежних умов тримання засуджених у місцях позбавлення волі. Це, як правило, скарги на порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, яка передбачає, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню¹⁹².

У рамках цього виду скарг заявники посиляються на наступні порушення: неприйнятні санітарні умови (задуха, відсутність денного світла, відсутність умов для прийняття душу, порушення санітарних норм площі на одного засудженого тощо); незадовільні матеріально-побутові умови (недостатня кількість спальних місць, шаф, відсутність перегородок, які відділяють туалет від житлової частини камери); ненадання своєчасної медичної допомоги або її низька якість; погані умови транспортування до судових органів¹⁹³.

Рішення по цих категоріях скарг виступають джерелами кримінально-виконавчої політики.

Прикладів таких рішень ЄСПЛ як проти України, так і проти інших держав чимало. Окремі з них проілюстровані у праці В. О. Човгана¹⁹⁴.

Як слушно зазначає О. В. Демідова, рішення ЄСПЛ разом із державними та громадськими інструментами контролю за дотриманням прав людини є істотним фактором впливу на кримінально-виконавчу систему в цілях зміцнення гарантій прав засуджених осіб¹⁹⁵.

Таким чином, рішення ЄСПЛ, будучи джерелами кримінально-виконавчої політики, покликані здійснювати позитивний вплив на

¹⁹⁰ Сердюк В. О. Проблеми правореалізації сувої правотворчості в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 64.

¹⁹¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 30.07.2015).

¹⁹² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Акти органів судової влади в системі джерел кримінально-виконавчої політики України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 207.

¹⁹³ Демідова О. В. Дискуссионные источники уголовно-исполнительного права России : монографія / О. В. Демідова; ФКОУ ВПО Воронежский институт ФСИН России. Воронеж : Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2015. С. 58-59.

¹⁹⁴ Човган В. Виконання рішень Європейського суду з прав людини у пенітенціарній сфері (2013-2014 роки). URL: <http://khpg.org/index.php?id=1435471096> (дата звернення: 30.08.2015).

¹⁹⁵ Демідова О. В. Дискуссионные источники уголовно-исполнительного права России : монографія / О. В. Демідова; ФКОУ ВПО Воронежский институт ФСИН России. Воронеж : Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2015. С. 174.

кримінально-виконавчу систему України шляхом відновлення порушених прав засуджених і приведення умов відбування покарань до європейських стандартів.

В. В. Кондратішина відводить окреме місце в системі джерел кримінально-виконавчої політики працям учених з кримінально-виконавчого права та інших галузей науки¹⁹⁶. Як уже зазначалося раніше, оскільки науковці не наділені владними повноваженнями, їх наукові положення не будуть мати загальнообов'язкового характеру, а тому не можуть виступати джерелами кримінально-виконавчої політики України. Лише розробляючи доктрину кримінально-виконавчої політики, беручи участь у законопроектній роботі, вчені впливатимуть на формування кримінально-виконавчої політики, а їх наукові розробки, втілюючись в життя у вигляді статей відповідних нормативно-правових актів, опосередковано належатимуть до джерел кримінально-виконавчої політики.

1.4. Принципи кримінально-виконавчої політики України

Принципи ... являють собою не тільки абстрактне правило, а й усвідомлене почуття (І. Кант).

Як слушно зазначає П. Л. Фріс, політика для того, щоб виправдати своє призначення, повинна бути принциповою, мати систему керівних ідей – систему певних принципів¹⁹⁷.

Принципом прийнято називати те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду; те, що є першоосновою, першоджерелом¹⁹⁸.

Принципи – це основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього та міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації¹⁹⁹.

Принципами права є керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано

¹⁹⁶ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 39.

¹⁹⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 48.

¹⁹⁸ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 720; Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 547.

¹⁹⁹ Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. Київ : Українська енциклопедія, 2003. С. 110.

відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям»²⁰⁰.

П. М. Рабінович класифікує принципи права на загальнолюдські (цивілізаційні), типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві²⁰¹.

З огляду на таку класифікацію принципи кримінально-виконавчого права виступають різновидом галузевих принципів, які притаманні для кримінально-виконавчого права як самостійної галузі в системі права України.

У літературі під «принципами кримінально-виконавчого права» розуміють теоретично обґрунтовані основні положення, які зумовлені об'єктивними закономірностями реалізації кари, виражають сутність кримінально-виконавчої діяльності, спрямованої на здійснення правообмежень, властивих покаранням (незалежно від форм застосування примусових заходів), і знаходять свій прояв у процесі виконання-відбування всіх без винятку покарань²⁰².

Для подальшої дефініції «принципів кримінально-виконавчої політики» та системи принципів необхідно дослідити генезис цього поняття у працях відомих науковців у галузі кримінально-виконавчого права.

У радянський період одним із перших дослідників принципів кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої політики (на той час – виправно-трудового права та виправно-трудової політики) був професор І. А. Сперанський. Зокрема, до переліку принципів виправно-трудової політики він відносив: класовий підхід до виконання покарання; соціалістичний демократизм; суворе дотримання законності при виконанні покарання; соціалістичний гуманізм; поєднання переконання і примусу; можливість виправлення осіб, які вчинили злочини; диференційований та індивідуальний підхід до виконання покарання; поєднання виконання покарання з заходами виправно-трудового впливу; провідну роль суспільно-корисної праці у виправленні засуджених²⁰³.

М. О. Стручков наголошував на наявності зв'язку між принципами політики і права, який проявляється в тому, що принципи політики, будучи закріпленими в правових нормах, стають принципами права, в результаті чого вчений дійшов висновку, що під принципами виправно-трудової політики слід розуміти відображені в нормах виправно-трудо-

²⁰⁰ Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. Київ : Українська енциклопедія, 2003. С. 128.

²⁰¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 99.

²⁰² Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 46.

²⁰³ Сперанский И. А. Основные вопросы советского исправительно-трудового права : Курс лекций / проф. И. А. Сперанский ; акад. МВД СССР. Москва : Акад. МВД СССР, 1976. С.10.

вого права відправні (керівні) начала радянської виправно-трудової політики, зумовлені об'єктивними закономірностями суспільного розвитку²⁰⁴.

Водночас М. О. Стручков стверджував, що в принципах виправно-трудового права відображаються і принципи політики, і принципи діяльності відповідних установ та органів²⁰⁵.

О. О. Наташев вважав, що принципи виправно-трудового права – це закріплені в правових нормах найважливіші керівні ідеї, основоположні вимоги радянської виправно-трудової політики, що відображають сутність, зміст і якісні особливості виправно-трудового права, визначають його місце в системі радянського права і показують закономірності подальшого розвитку, а також закріплені в законодавстві найважливіші керівні положення, що визначають загальну спрямованість і найбільш істотні риси правового регулювання виконання покарання і застосування до засуджених заходів виправно-трудового впливу²⁰⁶.

Заслуговує на підтримку думка С. В. Чубракова, який у своєму онтологічному дослідженні «Проблема принципів у кримінально-виконавчому праві: історія та сучасність» дійшов висновку, що багато дослідників не розмежовують такі терміни, як «принцип права», «принцип галузі права», «принцип законодавства», «принцип політики», «принцип діяльності органів», «принцип правового регулювання» тощо, а деякі з дослідників їх навмисно ототожнюють. Це ще більше ускладнює ситуацію, оскільки нерідко мова йде про принципово різні речі. Підсумком цього стає не тільки відсутність спільності в думках з приводу того, про принципи чого потрібно вести мову, а й строкатість у визначеннях категорії «принцип» та власна система принципів і їх зміст практично у кожного автора²⁰⁷.

А. Х. Степанюк визначає кримінально-виконавчу політику як один із напрямів боротьби зі злочинністю, а також пропонує розуміти її як науку про принципи, цілі і завдання діяльності органів та установ виконання покарань і про засоби, які є в розпорядженні адміністрації органів та установ виконання покарань і необхідні для досягнення мети виконання покарання²⁰⁸. Виходячи з такого визначення поняття «кримінально-виконавча політика», вчений вказував на те, що принципи кримінально-виконавчої політики як науки, тобто наукові ідеї, які формулюються науковцями і

²⁰⁴ Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. Москва : Юридическая литература, 1984. С. 80–88.

²⁰⁵ Стручков Н. А. Советская исправительно-трудова политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. С. 89.

²⁰⁶ Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. Москва : Юрид. лит., 1967. С. 54.

²⁰⁷ Чубраков С. В. Проблема принципів в уголовно-исполнительном праве: история и современность / под ред. В. А. Уткина. Томск : Издательский Дом ТГУ, 2015. С. 113-114.

²⁰⁸ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 256.

пропонуються ними на роль правових принципів, значно ширші від принципів права, тому що далеко не всі принципи кримінально-виконавчої політики можуть стати правовим явищем. Доктринальні принципи кримінально-виконавчої політики можуть трансформуватися в принципи кримінально-виконавчого права, прийняти відповідну форму тільки після того, як їх сприйме законодавець²⁰⁹.

Висловлена А. Х. Степанюком позиція відносно того, що принципи кримінально-виконавчої політики не збігаються з принципами кримінально-виконавчого права, а тому не є тотожними поняттями, заслуговує на повну підтримку.

Розглядаючи на рівні теорії права і держави категорії «права» і «політики», П. М. Рабінович зазначав, що співвідношення політики і права полягає в наступному:

- право залежить від політики (насамперед політики домінуючої частини суспільства – групи, класу); право є формою прояву політики цієї частини суспільства;
- у праві виражена тільки та політика домінуючої частини суспільства, якої вона прагне і якій здатна надати загальної обов'язковості за допомогою держави;
- право – це серцевина, концентрований вираз політики домінуючої частини суспільства;
- політика в праві формується у вигляді формально визначених прав і обов'язків;
- політика, зі свого боку, залежить від права, оскільки воно є засобом: а) виразу, декларування політики; б) здійснення, реалізації політики; в) захисту, гарантування політики; г) переконання, пропаганди на користь певної політики²¹⁰.

Виходячи із вищезазначеного, можна встановити співвідношення між «принципами кримінально-виконавчого права» і «принципами кримінально-виконавчої політики».

По-перше, принципи кримінально-виконавчої політики є первинними відносно принципів кримінально-виконавчого права, оскільки принципи кримінально-виконавчого права є формою (зовнішньою) відображення принципів кримінально-виконавчої політики.

По-друге, поняття «принципи кримінально-виконавчої політики» є ширшим за змістом, ніж поняття «принципи кримінально-виконавчого права», оскільки не всі принципи політики об'єктивовані у нормативно-

²⁰⁹ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 256-257.

²¹⁰ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 93.

правові акти як основне джерело кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої політики. Принципи кримінально-виконавчої політики можуть бути передбачені й іншими документами.

Про співвідношення принципів кримінально-правової політики і кримінального права писав П. Л. Фріс. На його думку, таке співвідношення виражається в тому, що перші з них:

а) закріплюються, як уже наголошувалося, не тільки в нормах права, але і в інших документах;

б) визначають як характер кримінального законодавства, так і практику його застосування;

в) входять до числа «утворюючих» («складових») принципів кримінального права.

За способом вираження, характером і змістом принципи кримінально-правової політики якісно відрізняються від принципів кримінального права, і в цьому значенні саме вони лежать в основі формування останніх, а не навпаки²¹¹.

Це повністю стосується і співвідношення принципів кримінально-виконавчої політики і кримінально-виконавчого права.

Враховуючи наведене міркування, можна виділити за аналогією і третю відмінність між принципами кримінально-виконавчої політики і кримінально-виконавчого права, а саме: принципи кримінально-виконавчої політики визначають не лише характер кримінально-виконавчого законодавства, але й впливають на процес виконання-відбування покарань.

Отже, принципи кримінально-виконавчої політики України – це система керівних ідей, засад, які обумовлюють (виступають фундаментом) формування кримінально-виконавчого законодавства та його застосування в процесі виконання-відбування покарань.

На сучасному етапі у навчальній та науковій юридичній літературі чимало уваги приділено дослідженню окремих принципів кримінально-виконавчого права. Так, у науковому житті останніх років простежується тенденція зростання кількості наукових робіт, присвячених проблемам принципів кримінально-виконавчого права²¹². Попри зосередженість науковців

²¹¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 51-52.

²¹² До прикладу, у 2010 році захищена дисертація Т. В. Рудник «Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі», дисертація О. Є. Скакуна «Реалізація принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі» захищена у 2011 році, І. С. Михалко захистила кандидатську дисертацію на тему «Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених» у 2012 році, О. В. Гальцова захистила кандидатську дисертацію «Принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань» у 2015 році, докторська дисертація В. Я. Конопельського «Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні» захищена у 2015 році тощо.

на принципах кримінально-виконавчого права (законодавства, процесу виконання-відбування покарань тощо) питання принципів кримінально-виконавчої політики залишається малодослідженим²¹³.

Предметом аналізу неодноразово виступали принципи інших складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю, а саме: принципи кримінально-правової політики в працях П. Л. Фріса²¹⁴, принципи кримінально-процесуальної політики в публікаціях О. Б. Загурського²¹⁵, принципи кримінологічної політики в наукових доробках В. В. Василевича²¹⁶.

Відповідно до того, як принципи кримінально-виконавчого права віддзеркалюють його характерні ознаки, так і принципи кримінально-виконавчої політики відображають її основну суть.

Про принципи (засади) внутрішньої політики України (різновидом якої виступає кримінально-виконавча політика) йде мова в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», згідно з яким засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах. Засади внутрішньої і зовнішньої політики базуються на безумовному дотриманні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного й авторитетного члена світового співтовариства²¹⁷.

При цьому у ч. 2 ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» передбачено, що внутрішня політика ґрунтується на таких принципах:

- пріоритетність захисту національних інтересів;
- верховенство права, забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи;

²¹³ Деякі аспекти принципів кримінально-виконавчої політики проаналізовані в кандидатській дисертації В. В. Кондратішиної (2009 р.)

²¹⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 81.

²¹⁵ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 81.

²¹⁶ Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 135-136.

²¹⁷ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 15.08.2015).

- рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності;
- здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
- відкритість і прозорість процесів підготовки та прийняття рішень органами державної влади й органами місцевого самоврядування;
- забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості;
- забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;
- свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами;
- соціальне партнерство та громадянська солідарність²¹⁸.

Із названих принципів лише окремі можуть виступати принципами кримінально-виконавчої політики, а саме: верховенство права, забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи тощо; інші ж принципи мають відношення до кримінально-виконавчої політики лише опосередковано або взагалі не притаманні для неї.

Такий перелік принципів внутрішньої політики, як бачимо, відображає більшість загальноправових принципів, характерних для всієї системи права України.

Боротьбу із злочинністю шляхом поліпшення координації роботи правоохоронних органів, оптимізації їх структури, належного забезпечення їх діяльності у Законі України «Про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики» названо серед основних засад політики у сфері розбудови державності.

Видається доцільним визначити принципи політики у сфері боротьби зі злочинністю на законодавчому рівні, так само, як визначені засади політики у сфері національної безпеки і оборони, політики у сфері розвитку місцевого самоврядування, політики в економічній сфері тощо. Це сприятиме подальшій ефективній реалізації всіх складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю: кримінально-правовій, кримінально-процесуальній, кримінально-виконавчій та кримінологічній²¹⁹.

У науковій літературі так само чимало уваги приділено системі принципів кримінально-виконавчого права та принципів кримінально-виконавчого законодавства, як і визначенню їх поняття.

²¹⁸ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 15.08.2015).

²¹⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Поняття та правова природа принципів кримінально-виконавчої політики України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 167.

А. Х. Степанюк справедливо підкреслював, що в основному прийнято класифікувати принципи права на три категорії: загальноправові, міжгалузеві і галузеві²²⁰.

Подібне бачення системи принципів кримінально-виконавчого права висловлював і В. О. Уткін. Зокрема, він пропонував поділити всі принципи на загальноправові (гуманізм, законність, справедливість, участь громадськості в реалізації кримінально-виконавчої політики), міжгалузеві (невідворотність і індивідуалізація кримінальної відповідальності, економія кримінальної репресії та інших примусових засобів) і галузеві (поєднання кримінального покарання з іншими виховно-попереджувальними заходами, диференціація та індивідуалізація виконання покарання і застосування інших виховно-попереджувальних засобів)²²¹.

Надалі позиція вченого з цього питання була дещо уточнена (із застереженням про необхідність окремого більш пильного вивчення цього питання) за рахунок ліквідації такої групи, як міжгалузеві принципи, уточнення найменування низки раніше зазначених принципів, а також за рахунок додавання до їх числа нових. У підсумку до загальноправових принципів ним були віднесені: законність, гуманізм, рівність засуджених та інших осіб перед законом, участь громадськості в кримінально-виконавчій діяльності та контролі за установами й органами, які виконують кримінальні покарання, справедливість і доцільність, а до галузевих – диференціація виконання покарання, індивідуалізація виконання покарання, раціональне застосування примусових заходів, раціональне застосування засобів виправлення, раціональне стимулювання правослухняної, відповідальної, позитивної соціально-активної поведінки засуджених, а також поєднання кримінального покарання з іншими виправно-попереджувальними заходами²²².

Досліджуючи принципи кримінально-виконавчого законодавства, І. С. Михалко зазначала, що принципи законодавства «пронизують» усю нормативну тканину кримінально-виконавчого закону, а їх система, що закріплена у ст. 5 КВК України, являє собою єдину, логічно збалансовану ієрархію принципів, у якій наука за сферою поширення виділяє загальноправові, міжгалузеві принципи та принципи галузі права²²³.

²²⁰ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 296.

²²¹ Уткін В. А. Курс лекцій по уголовно-исполнительному праву. Общая часть. Томск : Изд-во УМЦ ТГУ, 1995. С. 56.

²²² Российский курс уголовно-исполнительного права : в 2 т. Т. 1. Общая часть : учебник / Е. А. Антонян, Ю. М. Антонян, С. А. Борсученко и др. ; под ред. В. Е. Эминова, В. Н. Орлова. Москва : МГЮА имени О. Е. Кутафина ; ООО «Издательство «Элит»», 2012. С. 74-118. (Библиотека журнала «Российский криминологический взгляд»).

²²³ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання право слухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 21.

Під принципами кримінально-виконавчого законодавства автор пропонує розуміти вихідні засади та положення процесу виконання-відбування покарання, які закріплені в кримінально-виконавчому законі та мають ідеологічно-правовий, нормативно-регулюючий і стратегічний характер, підкріплені певним правовим інструментарієм у процесі здійснення кримінально-виконавчої діяльності, обумовлені цілями виконання покарання²²⁴.

У свою чергу, принципи кримінально-виконавчої політики є набагато ширшим поняттям. Як стверджує І. С. Михалко, до принципів політики можна віднести не тільки принципи чинного кримінально-виконавчого законодавства, а й принципи політики, що висунуті наукою цієї галузі права, та принципи практики виконання і відбування покарання, наміри і спеціалізовані міжнародні стандарти, що набули значення принципів²²⁵.

Український законодавець у ст. 5 КВК України визначив наступні принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань: 1) невідворотність виконання і відбування покарань; 2) законність; 3) справедливість; 4) гуманізм; 5) демократизм; 6) рівність засуджених перед законом; 7) повага до прав і свобод людини; 8) взаємна відповідальність держави і засудженого; 9) диференціація та індивідуалізація виконання покарань; 10) раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки; 11) поєднання покарання з виправним впливом; 12) участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань.

Крім принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, закріплених у ст. 5 КВК України, І. С. Михалко відносить до переліку принципів кримінально-виконавчої політики низку вироблених наукою та практикою принципів: 1) принцип мінімальності правових обмежень прав і свобод засуджених; 2) принцип економії кримінальної репресії; 3) принцип пріоритетного розвитку заохочувальної політики над репресивною; 4) принцип ресоціалізації та адаптації засуджених, що відбули покарання; 5) принцип пріоритету заходів соціально-педагогічної корекції особи засуджених; 6) принцип удосконалення виховної та оперативно-розшукової роботи із засудженими; 7) принцип підвищення відкритості кримінально-виконавчої системи та націленість її на співпрацю з громадянським суспільством; 8) принцип удосконалення інститутів прогресивної системи відбування покарання²²⁶.

²²⁴ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 21.

²²⁵ Михалко І. С. Поняття принципів політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція.* 2014. № 9-2. Том 2. С. 72.

²²⁶ Михалко І. С. Поняття принципів політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція.* 2014. № 9-2. Том 2. С. 72.

Слід зауважити, що видається помилковим таке змішування принципів кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої політики. Останні є набагато важливішими, оскільки визначають законодавство.

Ще одна дослідниця питань кримінально-виконавчої політики В. В. Кондратішина формулює принципи кримінально-виконавчої політики України як теоретично обґрунтовані, сформульовані у чинному законодавстві та застосовувані на практиці основні положення (керівні ідеї тощо), які зумовлені об'єктивними закономірностями реалізації відповідного кримінального покарання та досягнення його мети²²⁷.

При цьому на підставі проведеного аналізу наукових та правових джерел авторка виділяє такі принципи кримінально-виконавчої політики України: 1) принцип відповідності кримінально-виконавчої політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю; 2) принцип невідворотності кримінального покарання; 3) принцип урахування (відповідності) соціально-правової психології; 4) принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання; 5) принцип відновлення соціальної справедливості; 6) принцип доцільності; 7) принцип економії репресій; 8) принцип прогресивної системи виконання та відбування покарання; 9) принцип взаємної відповідальності держави і засудженого; 10) принцип примирення (медіації) засудженого та потерпілого; 11) принцип раціонального застосування заходів переконання та примусу до засуджених; 12) принцип участі громадськості у виконанні кримінального покарання; 13) принцип поєднання всіх елементів мети покарання при його виконанні; 14) принцип комплексного та системного (безперервного) впливу на особу засудженого; 15) принцип погашення та зняття судимості²²⁸.

Не заперечуючи категорично проти вищенаведених наукових позицій, які мають право на існування, вважаємо за доцільне поділяти принципи кримінально-виконавчої політики на загальноправові, міжгалузеві та галузеві²²⁹.

Саме така тричленна структура принципів кримінально-виконавчої політики сприятиме комплексному дослідженню їх правової природи, а також дозволить встановити міжгалузеві зв'язки між окремими складниками політики у сфері боротьби зі злочинністю.

²²⁷ Кондратішина В. В. *Поняття, задачі та принципи кримінально-виконавчої політики України. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 118.

²²⁸ Кондратішина В. В. *Поняття, задачі та принципи кримінально-виконавчої політики України. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 111.

²²⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Система принципів кримінально-виконавчої політики України. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2016. № 4 (20). С. 162.

До загальноправових принципів кримінально-виконавчої політики доцільно віднести:

- 1) принцип демократизму;
- 2) принцип поваги до прав і свобод людини;
- 3) принцип законності;
- 4) принцип верховенства права;
- 5) принцип рівності громадян перед законом;
- 6) принцип гуманізму;
- 7) принцип соціальної справедливості;
- 8) принцип участі громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань.

Міжгалузевим характером наділені:

- 1) принцип відповідності кримінально-виконавчої політики іншим складовим політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- 2) принцип невідворотності виконання покарання;
- 3) принцип доцільності;
- 4) принцип економії репресії;
- 5) принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

До арсеналу галузевих принципів кримінально-виконавчої політики належать:

- 1) принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки;
- 2) принцип поєднання покарання з виправним впливом.

Відповідну систему принципів кримінально-виконавчої політики варто доповнити ще однією групою принципів – **принципами окремих інститутів (напрямів)** кримінально-виконавчої політики, які будуть проаналізовані далі.

Загальноправові принципи є тими керівними початками, на основі яких вибудовується правова політика Української держави, політика у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-виконавча політика зокрема. Загальноправові принципи є тими орієнтирами, на основі яких обов'язково повинна ґрунтуватися кримінально-виконавча політика. Як правило, ці принципи закріплені на рівні Конституції України²³⁰. До них можна віднести:

1) принцип демократизму (ст. 1 Конституції України).

Р. В. Корольов зазначав, що принцип демократизму – це обумовлена закономірностями суспільного розвитку основоположна ідея, що характе-

²³⁰ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Демократизм та гуманізм як принципи кримінально-виконавчої політики України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листопада 2016 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 84.

ризує ступінь впливу державних і громадських інститутів, окремих громадян на кримінально-виконавчу політику та її реалізацію в законодавстві і практичній діяльності органів та установ, які виконують кримінальні покарання, що ґрунтується на засадах відкритості та гласності перед народом, правосуб'єктності засуджених, оптимальному поєднанні їх свободи та відповідальності²³¹.

На думку О. Є. Скакуна, принцип демократизму виявляється в практичному виконанні волі громадян держави через свої представницькі органи влади. Демократизм знаходить свій вияв також у тому, що діяльність установ і органів, які виконують покарання, здійснюється під наглядом громадських організацій. Громадськість має можливість брати широку участь у безпосередній роботі, спрямованій на досягнення мети деяких кримінальних покарань (наприклад, виправні роботи)²³².

За твердженням А. М. Шейна, сутність принципу демократизму полягає в тому, що кримінально-виконавча політика охоплює здійснення волі народу, діяльність органів та установ, яка спрямована на виконання покарання та контроль певних громадських організацій (служб) у справах неповнолітніх, спостережних комісій. Останні виконують безпосередню роль у перевихованні та виправленні засуджених²³³.

З думкою автора слід повністю погодитися. Зважаючи на те, що з етимологічної точки зору поняття «демократія» означає «влада народу», органи державної влади, наділені повноваженнями у сфері виконання покарань, втілюють у життя владу, делеговану їм народом, у вигляді, зокрема, реалізації кримінально-виконавчої політики. Більше того, окремі інститути громадянського суспільства можуть виступати учасниками кримінально-виконавчої політики, наприклад, здійснюючи при цьому громадський вплив як один із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених.

2) *Принцип поваги до прав і свобод людини* (ст. 3, ст. 55 та ст. 63 Конституції України).

Конституція України в ч. 2 ст. 3 утвердила, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави.

Кримінально-виконавча сфера не є винятком щодо поширення дії загальноправового принципу поваги до прав і свобод людини.

²³¹ Королев Р. В. К вопросу о понятии принципа демократизма в уголовно-исполнительном праве. *Бизнес в законе*. 2007. № 4. С. 126.

²³² Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 41. С. 58.

²³³ Шейна А. М. Філософсько-правові засади принципу демократизму у праві : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 28.

А. Х. Степанюк зазначає, що в ексекутивній діяльності поважання прав людини безпосереднім чином пов'язане з можливістю засудженого відстоювати свої права, звертаючись із пропозиціями, заявами і скаргами в суд, до Уповноваженого ВР України з прав людини, у відповідні міжнародні судові установи чи у відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, що передбачено статтею 55 Конституції України. Права людини в діяльності органів та УВП виявляються в активному обов'язку адміністрації їх дотримуватися стосовно кожного із засуджених. У зв'язку з цим в ексекутивній діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань дозволено тільки те, що передбачено кримінально-виконавчим законодавством, а засуджені, відбуваючи покарання, можуть використовувати все те, що не заборонено за законом²³⁴. Останнє зумовлено дією норми ч. 3 ст. 63 Конституції України, а саме: «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду».

Водночас слід зауважити, що помилковим є розгляд принципу поваги до прав і свобод людини як одного з напрямів кримінально-виконавчої політики²³⁵, оскільки напрямом кримінально-виконавчої політики виступають політика у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією, та політика у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією. У свою чергу, кожен із цих напрямів кримінально-виконавчої політики повинен ґрунтуватися на принципі поваги до прав і свобод людини.

Гарантією дотримання принципу поваги до прав і свобод людини є закріплення у ст. 8 КВК України комплексу основних прав засуджених, звуження чи обмеження яких з боку органів та УВП не допускається. За порушення персоналом органів та УВП відповідних вимог ст. 16 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» передбачена юридична відповідальність.

3) *Принцип законності* (ст. 6, ст. 62 та п. 14 ст. 92 Конституції України).

Законність є одним із найголовніших принципів функціонування правової держави, забезпечення публічних інтересів, охорони прав і свобод громадян, громадських об'єднань, організацій. Вона означає сувору, детальну регламентацію діяльності органів державного управління, а також неухильне дотримання і виконання законів та підзаконних актів громадянами і юридичними особами. Законність передбачає такі стосунки між

²³⁴ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 301.

²³⁵ Гальцова О. В. Принцип поваги до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарань як один з напрямів кримінально-виконавчої політики URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/haltsova.pdf> (дата звернення: 15.07.2015).

державними органами, з одного боку, і громадянами – з іншого, які будуються виключно на основі законів, причому обов'язок із їх дотримання лежить на обох сторонах²³⁶.

Більше того, як наголошує О. В. Ткаля, законність повинна розглядатись не тільки як строге дотримання чинних нормативно-правових актів. Вона повинна охопити явища вищого і ширшого порядку, а саме – сферу легітимації державної влади від імені народу як єдиного джерела влади²³⁷.

На конституційному рівні закріплено принцип поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу (до якої належать органи й установи виконання покарань) та судову, а також у п. 14 ст. 92 Конституції України закріплено, що виключно законами України визначаються: судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів та установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури. У цьому й знаходить свій прояв принцип законності.

Крім того, слід підтримати позицію В. І. Селиверстова та І. В. Шмарова, які вважають, що принцип законності виражається у верховенстві закону, що регулює виконання покарання, пріоритеті цього закону перед іншими нормативно-правовими актами, а також у точному і строгому дотриманні кримінально-виконавчого законодавства не тільки установами й органами, які виконують покарання, але й усіма органами, установами, організаціями, громадянами, причетними до виконання покарання, і самими засудженими²³⁸.

Законність проявляється в зовнішньому відображенні кримінально-виконавчої політики в законодавстві, зокрема у КВК України як основному її джерелі, а також у дотриманні норм кримінально-виконавчого законодавства в процесі реалізації кримінально-виконавчої політики.

Принцип законності є характерним і безпосередньо для інститутів кримінально-виконавчого права, наприклад режиму (порядку виконання-відбування покарань), який, будучи одним із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, виконує і роль засобу досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики.

²³⁶ Ткаля О. В. Основні підходи до розуміння поняття та змісту законності. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права* : матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 186.

²³⁷ Ткаля О. В. Основні підходи до розуміння поняття та змісту законності. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права* : матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 186-187.

²³⁸ Уголовно-исполнительное право : учеб. для юрид. вузов / под. ред. В. И. Селиверстова. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Юриспруденция, 2002. С. 16.

Як підкреслює О. В. Ткачова, режим виправних установ регламентує всі сторони життя та сфери діяльності адміністрації. Детальне регламентування режиму обумовлено необхідністю створення правових гарантій забезпечення саме законності при виконанні – відбуванні покарання у виді позбавлення волі²³⁹.

4) Принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України).

Принцип верховенства права як основа державного і суспільного життя має закріплювати певні ідеї, головною з яких є ідея примату права над державою. Органи державної влади повинні діяти прозоро і виключно в правовому полі. Отже, розвиток права, встановлення, зміна і відміна його норм є проявом не волі держави, а розвитку суспільних відносин, що об'єктивно й постійно відбувається. Підкорення державної влади праву (верховенство права) є незаперечною вимогою народовладдя, а демократичні вибори є нічим іншим, як проявом принципу демократизму, який знаходить свій вияв в обов'язковій легітимації державної влади – приведенні її змісту на стадіях як формування, так і подальшої діяльності до суспільних ідеалів²⁴⁰.

Одночасно із закріпленням у ст. 8 Конституції України принципу верховенства права основні ідеї класичного варіанту концепції (принципу) верховенства права втілено і в інших статтях Конституції України. Так, на думку С. П. Погребняка, ця концепція передбачає наступне: 1) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України (ст. 19); 2) громадяни мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом (ст. 24); 3) права та свободи людини і громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі²⁴¹.

За твердженням С. В. Шевчука, доктрина верховенства права охоплює такі найважливіші складники: 1) як спосіб унеможливлення свавільного та антидемократичного правління, а також спосіб організації життя суспільства на правових засадах, на відміну від анархії; 2) як прояв природного права в сучасних правових системах (принципи справедливості, пропорційності, рівності, цілеспрямованості тощо), як основний критерій

²³⁹ Ткачова О. В. Реалізація принципу законності в режимі виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 20. С. 119.

²⁴⁰ Красюк І. А. Зміст принципу верховенства права. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права* : матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 112-113.

²⁴¹ Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2006. № 1 (44). С. 28.

визначення неправових законів та основна гарантія справедливості державних рішень (насамперед – судових); 3) як спосіб організації належної правової системи (принцип правової визначеності, заборона неправомірної дискреції та зворотної дії нормативно-правових актів, незалежна судова влада та судовий контроль)²⁴².

Спираючись на тлумачення вченого, верховенство права як принцип кримінально-виконавчої політики можна інтерпретувати як: 1) здійснення належного нагляду і контролю за органами та УВП у процесі застосування ними державного примусу щодо засуджених при виконанні покарань; 2) запобігання та протидію різноманітним проявам їх антиправової діяльності. На законодавчому рівні глава 4 КВК України регламентує порядок здійснення нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань.

Слід також зауважити, що кримінально-виконавча політика повинна базуватися на основі взаємозв'язку принципів законності та верховенства права. Як зазначає О. М. Капля, недосконалість законодавства є доволі частим явищем як у вітчизняному, так і закордонному законодавстві, тому використання лише принципу законності подеколи призводить до порушення прав та свобод людини, а відповідно, і принципу верховенства права²⁴³.

5) *Принцип рівності громадян перед законом* (ст. 21 та ст. 24 Конституції України).

О. І. Зубков стверджує, що принцип рівності засуджених перед законом виражається в єдиному правовому становищі осіб, які відбувають конкретний вид покарання або перебувають в однакових умовах відбування покарання у виправній установі, незалежно від національної належності, соціального стану, віросповідання, соціально-політичних, демографічних та інших ознак. Відмінності можуть бути передбачені в залежності від статі, віку, стану здоров'я, наявності вагітності або малолітніх дітей, а головне – від поведінки засуджених²⁴⁴.

Варто зазначити, що принцип рівності засуджених перед законом проявляється не лише у рівності їх прав і свобод, але й в однаковому ступені їх захисту. При цьому повної, абсолютної рівності не може існувати. До прикладу, за допомогою диференціації та індивідуалізації виконання покарань відбувається законне та необхідне коректування дії принципу рівності засуджених перед законом.

²⁴² Шевчук С. В. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. *Право України*. 2010. № 3. С. 59-60.

²⁴³ Капля О. Співвідношення принципів законності та верховенства права в адміністративному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 129.

²⁴⁴ Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века : учебник для вузов / под ред. д. ю. н., проф. А. И. Зубкова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2006. С. 16.

б) *Принцип гуманізму* (ст. 28 Конституції України).

Принцип гуманізму відображений у ст. 28 Конституції України, де зазначено, що кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

У ч. 1 ст. 1 КВК України закріплений цей конституційний принцип шляхом конкретизації, а саме: кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Т. В. Рудник зазначає, що зміст принципу гуманізму в кримінально-виконавчому праві тісно пов'язаний з положеннями Конституції України та міжнародно-правових актів з прав людини та поводження з в'язнями і включає такі елементи: заборону катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; повагу й охорону прав, свобод та законних інтересів засуджених; ставлення працівників установ виконання покарань до засуджених з повагою до їх гідності; належні умови тримання засуджених; соціальну і правову захищеність засуджених; особисту безпеку засуджених; відповідальність за катування, інше жорстоке поводження із засудженими²⁴⁵.

Таке тлумачення суті принципу гуманізму є занадто широким, оскільки охоплює повагу й охорону прав, свобод та законних інтересів засуджених, що є проявом іншого загальноправового принципу.

Виходячи з того, що принцип гуманізму пов'язаний з людським ставленням до засуджених, зокрема зі сторони державних органів, які уповноважені виконувати покарання, особливу увагу слід звертати на забезпечення належного поводження із засудженими персоналу органів та УВП і створення відповідних умов відбування покарань. Так, умови відбування покарань, які пов'язані з ізоляцією від суспільства, повинні наближатися до умов життя на волі. Це сприятиме подальшій успішній ресоціалізації раніше засуджених осіб у суспільстві²⁴⁶.

Як показали результати проведеного нами анкетування, належними умови відбування покарань вважає лише 31,1 % опитаних засуджених,

²⁴⁵ Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 9.

²⁴⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Динаміка взаємовпливу кримінально-правової та кримінально-виконавчої політик. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 483.

інші 51,9 % стверджують, що умови є не зовсім належними; 17,0 % вважають умови не належними та такими, що потребують суттєвого покращення. Це свідчить про необхідність подальшої гуманізації кримінально-виконавчої політики України.

7) *Принцип соціальної справедливості.*

Цей принцип властивий для політики загалом та кримінально-виконавчої політики в тому числі. Арістотель визначав політику як мистецтво забезпечувати людям найвищу справедливість²⁴⁷. Виходячи з твердження давньогрецького мислителя, забезпечення справедливості є не лише однією з основних засад політики, а й її кінцевою метою.

Зміст принципу справедливості полягає в тому, що, з одного боку, держава, піддаючи засудженого покаранню, тим самим відновлює справедливість у суспільстві, яка була порушена вчиненням злочином, а з іншого, – обсяг встановлюваних під час виконання конкретного покарання обмежень прав та свобод засудженого повинен бути адекватним ступеню його вини і суспільній небезпеці скоєного злочину²⁴⁸.

В. В. Кондратішина цей принцип називає принципом відновлення соціальної справедливості, в аспекті якого вчинення злочину є порушенням справедливості, а застосування покарання – способом відновлення справедливості. При цьому необхідно мати на увазі, що сама по собі кара не є метою кримінально-виконавчої політики. Кримінальне покарання застосовується не для того, щоб причинити моральні та фізичні страждання засудженому. Правообмеження для засудженого мають переслідувати іншу мету, включаючи відновлення соціальної справедливості, що і складає зміст зазначеного принципу кримінально-виконавчої політики²⁴⁹.

Розглядаючи відновлення соціальної справедливості як ціль покарання, Ю. М. Ткачевський зазначав, що відновлення соціальної справедливості містить у собі насамперед засудження винної особи (засуджує його діяння від імені держави і одночасно впливає на громадську думку), ресоціалізацію засудженого і реалізацію карального змісту покарання²⁵⁰.

Тому слід розмежовувати соціальну справедливість як принцип кримінально-виконавчої політики і відновлення соціальної справедливості як мету покарання. З цього приводу варто підтримати позицію М. А. Рокотянської, яка слушно зауважує, що не можна змішувати принцип справедли-

²⁴⁷ Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 31.

²⁴⁸ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 43.

²⁴⁹ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 59-60.

²⁵⁰ Ткачевський Ю. М. Восстановление социальной справедливости – цель уголовного наказания и Уголовно-исполнительного кодекса РФ. *Вестник Моск. ун-та*. Серия 11: Право. 1998. № 6. С. 20.

вості з метою відновлення соціальної справедливості: наведені поняття різнопланові, оскільки принципи – це основні положення, ідеї, що лежать в основі соціальних явищ, а мета – це результат, визначений у законі, наприклад відновлення соціальної справедливості в процесі виконання покарання²⁵¹.

А. Х. Степанюк стверджує, що основна вимога справедливості при застосуванні покарань полягає у встановленні прямої функціональної залежності між характером і ступенем суспільної небезпеки вчиненого діяння, обставинами його здійснення особистістю винного і мірою правообмежень, застосовуваних до засудженого²⁵².

Виходячи з цього, вчений вважає, що справедливість кримінально-виконавчої діяльності повинна виявлятися: 1) у характері мети кари й у завданнях органів та установ виконання покарання; 2) у засобах досягнення цієї мети і вирішення завдань; 3) у реальних гарантіях дотримання прав людини при відбуванні покарання²⁵³.

Водночас не потрібно забувати ще про один аспект соціальної справедливості при забезпеченні гарантій дотримання прав людини, який проявляється, зокрема, у процесі створення умов при відбуванні покарання.

Слід зауважити, що зворотною стороною принципу соціальної справедливості є необхідність встановлення балансу між життєвим рівнем пересічних громадян і осіб, засуджених до покарання²⁵⁴. Зрозуміло, що до поки життя більшості громадян України є існуванням на межі виживання, далеким від європейських стандартів, то абсолютно несправедливо для осіб, які внаслідок своєї злочинної антисоціальної поведінки відбувають покарання, як правило, пов'язані з ізоляцією від суспільства, створювати умови «санаторно-курортного типу» із закріпленням на законодавчому рівні правом (а не обов'язком) працювати та іншими можливостями й гарантіями їх реалізації.

8) Принцип участі громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань.

Названий принцип є одним із загальноправових, оскільки його прояв можна спостерігати у всіх сферах суспільного життя, він є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства.

²⁵¹ Рокотянская М. А. Социальная справедливость как уголовно-правовая и уголовно-исполнительная категория. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. № 25 (206). Право. Вып. 25. С. 57.

²⁵² Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 329.

²⁵³ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 335.

²⁵⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Принцип соціальної справедливості кримінально-виконавчої політики України: дві сторони однієї медалі. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали між нар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 480.

Особливо актуальною сьогодні є проблема правового регулювання інститутів громадянського суспільства в діяльності органів і установ виконання покарань. Взаємодіючим правовим компонентом у таких зв'язках є положення ст. 1 Конституції України про активну діяльність громадян в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у сфері виконання покарань. Таким чином забезпечується доступ усім громадянам до участі в державних справах та обґрунтовується правосуб'єктність інститутів громадянського суспільства. Про це свідчить і прийняття в нашій країні нових політичних документів із концептуальних питань розвитку демократії, захисту прав людини, реформування кримінально-виконавчої і судово-правової систем відповідно до міжнародних стандартів. Участь громадськості в діяльності УВП може здійснюватись у напрямках: впливу на формування політики держави у сфері виконання покарання; участі в роботі з ресоціалізації засуджених; здійснення громадського контролю²⁵⁵.

Механізм реалізації цього принципу на практиці закріплений у ст. 25 КВК України, яка передбачає участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, а також здійснення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань.

Форми участі громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань можна охарактеризувати, цитуючи міркування С. К. Гречанюка, який до основних організаційних форм, у яких на даний час здійснюється співпраця неурядових організацій з установами та органами виконання покарань, відносить: відвідування установ виконання покарань і огляд житлових, виробничих, комунально-побутових та інших приміщень і об'єктів; бесіди із засудженими, персоналом; ознайомлення з документами, що стосуються питань дотримання прав і законних інтересів засуджених; прийом пропозицій, звернень, заяв і скарг засуджених, підозрюваних і обвинувачених, персоналу ДКВС України; доведення до відома вищих органів управління ДПтС України, органів державної влади і місцевого самоврядування інформації про недоліки в роботі органів та установ виконання покарань і про необхідність їх усунення; надання засудженим допомоги в розшуку родичів, а також інша діяльність із відновлення соціально корисних зв'язків; сприяння щодо відвідувань засуджених священнослужителями різних конфесій, а також представниками релігійних об'єднань тощо²⁵⁶.

²⁵⁵ Яцишин М. М., Андрущак О. М. Взаємодія органів й установ виконання покарань з державними органами та громадськими організаціями. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : наук. журн.* / Нац. акад. внутр. справ. К., 2011. № 5. С. 92-100. URL: <http://evnuir.univer.lutsk.ua/handle/123456789/2023> (дата звернення: 18.08.2015).

²⁵⁶ Гречанюк С. К. Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2011. С. 25-26.

Міжгалузеві принципи – це принципи кримінально-виконавчої політики, які характерні і для інших складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю. Такими є:

1) *принцип відповідності кримінально-виконавчої політики іншим складовим політики у сфері боротьби зі злочинністю.*

Цей принцип належить до міжгалузевих, оскільки він одночасно служить принципом інших елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю. До прикладу, властивим кримінально-правовій політиці Української держави є принцип відповідності кримінально-правової політики іншим складовим політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Слід підтримати позицію П. Л. Фріса стосовно того, що кримінально-правова політика є системоутворюючим елементом усієї політики у сфері боротьби зі злочинністю, оскільки встановлює коло діянь, що відносяться до категорії злочинних, визначає пеналізацію (депеналізацію). Усі інші елементи політики у сфері боротьби зі злочинністю працюють у руслі, визначеному кримінально-правовою політикою. Звичайно, за цих умов між усіма елементами повинна існувати єдність у підходах, оцінках, методології діяльності. Така єдність має будуватися на узгодженості принципів, відповідно до яких реалізується діяльність кожної складової²⁵⁷.

2) *Принцип невідворотності виконання покарання.*

З позиції П. С. Дагеля, принцип невідворотності діє у всіх складових частинах кримінальної політики, а невідворотність саме покарання є його вираженням²⁵⁸.

Тому справедливо стверджує А. Х. Степанюк, що принцип невідворотності покарання відображає зв'язок між злочином і покаранням, з його допомогою простежується наступність стадій кримінальної відповідальності. Невідворотність покарання – об'єктивно існуючий, повторюваний, істотний зв'язок етапів кримінальної відповідальності, що характеризує її поступальний розвиток²⁵⁹.

Більше того, вчений, розмірковуючи про значущість принципу невідворотності виконання покарання для ексекутивної діяльності, правомірно зазначає, що принцип невідворотності покарання, який визначає послідовність стадій кримінальної відповідальності, виступаючи в кримінально-виконавчому праві вже як принцип невідворотності виконання покарання, встановлює правила, за якими здійснюється кара, та виконує роль меха-

²⁵⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 53.

²⁵⁸ Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. С. 37.

²⁵⁹ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 350.

нізму кримінально-виконавчої діяльності. Принцип невідворотності виконання покарання не існує сам по собі, в «чистому» вигляді, оскільки реалізується через реальну ексекутивну діяльність. Цей принцип не слід відмежовувати від ексекутивної діяльності, бо він безпосередньо наявний у ній, визначаючи її істотні риси. Невідворотність виконання покарання постає основою практичної доцільності діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань²⁶⁰.

Як бачимо, принцип невідворотності покарання діє на рівні всіх складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, починаючи з кримінально-правової політики і завершуючи кримінально-виконавчою. Для кримінально-виконавчої політики притаманним є саме принцип невідворотності виконання покарання як похідний від принципу невідворотності покарання.

Принцип невідворотності виконання покарання у кримінально-виконавчій політиці знаходить свій вияв у необхідності належного виконання покарання, яке призначене судом у вирокі іменем України.

Більше того, як слушно наголошує В. О. Навроцький: «Невідворотність же має існувати не щодо покарання, а щодо реакції держави на вчинений злочин – іншими словами, слід вести мову про те, що обов'язком держави та її відповідних органів має бути не застосування покарання, а реагування на кожний вчинений злочин. Форми ж такого реагування можуть бути самі різноманітні»²⁶¹.

3) Принцип доцільності.

О. В. Степаненко, предметом кандидатського дослідження якої був принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України, пропонує розуміти принцип доцільності в кримінальному праві як керівну ідею, яка відображає зміст закону про кримінальну відповідальність та передбачає здійснення правотворчої і правозастосовчої діяльності для досягнення цілей та завдань кримінального права, враховуючи конкретні обставини й тенденції його розвитку²⁶².

Доцільність у кримінально-правовій політиці П. Л. Фріс розглядає під двома кутами зору: з точки зору законотворення і з точки зору правозастосування. Досліджуючи питання доцільності з точки зору законотворення, вчений звертає увагу на проблему обсягів криміналізації, тобто доцільності прийняття під кримінально-правову охорону тих чи інших об'єктів

²⁶⁰ Степанюк А. Значущість принципу невідворотності виконання покарання для ексекутивної діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3. С. 158-159.

²⁶¹ Навроцький В. О. Чи є караність ознакою злочину, а невідворотність покарання – правовим принципом? *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 67.

²⁶² Степаненко О. В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. С. 12.

(криміналізація відповідних видів соціально-шкідливої поведінки, які спричиняють або можуть спричинити їм шкоду). У свою чергу, питання про доцільність правозастосування науковець розглядає з двох позицій: з позиції застосування (незастосування) кримінального закону і з позицій застосування покарання і звільнення від покарання та його відбування²⁶³.

На думку О. Б. Загурського, принцип доцільності означає, що нова кримінально-процесуальна політика повинна переслідувати визначену мету, під якою слід розуміти забезпечення неухильного дотримання прав і свобод особи під час кримінального провадження відповідно до вимог Конституції України та міжнародних договорів з урахуванням практики ЄСПЛ. Під принципом доцільності в кримінально-процесуальній політиці можна також розуміти обґрунтованість запровадження в національне кримінальне судочинство об'єднаних кримінально-процесуальних норм та інститутів континентальної та англосаксонської правових систем²⁶⁴.

З точки зору В. В. Кондратішиної, принцип доцільності означає, що застосування заходів кримінально-правового та кримінально-виконавчого впливу на особу засудженого повинно узгоджуватися з метою, що стоїть перед кримінальною репресією. Рамки кримінальної, а на стадії виконання покарання – кримінально-виконавчої репресії, види і характер заходів, дій, а також їх вибір і застосування на практиці визначаються саме за допомогою доцільності²⁶⁵.

Отже, відповідно до висновків учених доцільність як принцип кримінально-виконавчої політики полягає в тому, що процес виконання покарань має бути організований так, щоб найбільш оптимальними способами були втілені в життя його мета і завдання. Принцип доцільності повинен застосовуватися, зокрема, при обранні конкретних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, враховуючи їх індивідуальні характеристики, поведінку тощо.

4) *Принцип економії репресії.*

Г. А. Крігер зводить вимогу економії репресії в ранг принципу радянського кримінального права²⁶⁶.

Водночас у радянський період необхідність в економії заходів кримінальної репресії обґрунтовували не тільки з позицій гуманного пово-

²⁶³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика: доцільність криміналізації та кримінальних покарань. URL: <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/nuypkroers-tuavsva-tsokkhyna-esshchkoerfkhe-nuypkraokiaschchl-kha-nuypkraoerysh-tsnuare/> (дата звернення: 30.05.2017).

²⁶⁴ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ, 2014. С. 87.

²⁶⁵ Кондратішина В. В. Поняття, задачі та принципи кримінально-виконавчої політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 114.

²⁶⁶ Меньшагин В., Дурманов Н., Кригер Г. Советское уголовное право. Общая часть. Москва : Издательство Московского университета, 1974. С. 23.

дження із засудженими, а й з позицій турботи про морально-політичні підвалини соціалістичного суспільства²⁶⁷.

П. Л. Фріс зазначає, що принцип економії репресії має основоположне значення для кримінально-правової політики. Своє вираження він знаходить на всіх стадіях її реалізації. На стадії законотворчості його здійснення означає віднесення до числа злочинних тільки тих діянь, із якими дійсно необхідно боротися кримінально-правовими засобами. Ступінь суспільної небезпеки цих діянь повинен бути таким високим, що застосування інших заходів правового впливу виявляється малоефективним і безрезультатним. У тих випадках, коли позитивний соціальний ефект боротьби із злочинами може досягатися шляхом застосування менш жорстких заходів впливу, використання кримінальної репресії є невідповідним²⁶⁸. На стадії застосування норм принцип економії репресії реалізується у виборі правозастосувачем таких кримінально-правових засобів впливу на злочинця й застосування їх у такому обсязі, які з якнайменшими витратами можуть привести до найбільшого ефекту. Ефектом у даному випадку служитиме досягнення цілей кримінального покарання. Ефект цей може бути досягнутий і без реального застосування покарання²⁶⁹.

На думку В. О. Навроцького, принцип економії кари як принцип кримінального права проявляється в тому, що законодавець повинен встановлювати види та розміри покарання, які адекватні посяганням, не є безпідставно суворими, а під час призначення покарання суд повинен обирати найменше (за видом і розміром) покарання, яке достатнє для досягнення його цілей²⁷⁰.

У результаті дослідження визначень поняття «принцип економії кримінально-правової репресії» О. О. Бахуринська дійшла висновку, що окремі науковці для визначення змісту аналізованого принципу використовують занадто широкі формулювання, які дають підстави вбачати в них не лише кримінально-правові елементи змісту економії кримінально-правової репресії, а й кримінально-процесуальні, кримінально-виконавчі, а також матеріальні й організаційні аспекти протидії злочинності як напряму державної політики²⁷¹. Так, П. В. Жестеров визначає, що такий принцип передбачає отримання найкращих результатів кримінально-правової боротьби зі злочинністю і досягнення цілей покарання з мінімальними

²⁶⁷ Сундуrow Ф. Р. Лишения свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. Казань : Издательство Казанского университета, 1980. С. 63.

²⁶⁸ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 66.

²⁶⁹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 55.

²⁷⁰ Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 58.

²⁷¹ Бахуринська О. О. Принцип економії кримінально-правової репресії: до визначення поняття. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 208.

витратами каральних заходів, матеріальних та організаційних ресурсів²⁷². Цей підхід є виправданим лише у разі, якщо, відносячи такий принцип до принципів кримінально-правової політики, дослідник надає поняттю останньої широкого тлумачення²⁷³, яке включає кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та кримінологічну складову²⁷⁴.

Як зазначає В. В. Кондратішина, принцип економії репресії є співзвучним із принципом доцільності та має основоположне значення для кримінально-виконавчої політики. Передусім це виражається у вигляді депеналізації²⁷⁵.

Віддзеркаленням дії цього принципу на стадії виконання покарань є існування інституту звільнення від відбування покарання. Так, у разі зміни поведінки засудженого у процесі відбування покарання, позитивного ставлення його до праці тощо можливим є дострокове звільнення засудженого від його відбування. Це є свідченням того, що покарання як захід державного примусу досягло своєї мети і зникла необхідність у подальшому застосуванні до засудженого кримінально-виконавчої репресії.

Важливим проявом принципу економії репресії є застосування на практиці в більшості випадків видів покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, що відображає тенденцію до лібералізації політики у сфері боротьби зі злочинністю.

5) Принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

У словнику іншомовних слів «диференціація» визначена як поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини²⁷⁶, а під «індивідуалізацією» розуміється виділення однієї особи або особини (індивідуума) за їхніми характерними властивостями; врахування особливостей кожної одиниці при вивченні сукупності предметів чи явищ²⁷⁷.

В. Я. Конопельський у результаті аналізу кримінальних та кримінально-виконавчих аспектів диференціації та індивідуалізації покарання дійшов висновку, що диференціація покарання розрахована на відносно не визначене коло осіб, які вчинили злочин, вона не персоніфікується й не передбачає врахування всіх значущих особливостей кожного випадку вчинення злочину, а індивідуалізація, навпаки, завжди має персоніфікований,

²⁷² Жестеров П. В. Значение принципа экономии уголовной репрессии при формировании и реализации отечественной уголовной политики. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2015. № 6-1. С. 314.

²⁷³ Бахуринська О. О. Принцип економії кримінально-правової репресії: до визначення поняття. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 208.

²⁷⁴ Лопашенко Н. А. Уголовная политика : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2009. С. 6-15.

²⁷⁵ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 61.

²⁷⁶ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 218.

²⁷⁷ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 280.

індивідуалізований характер, що передбачає облік саме значущих для кримінального права індивідуальних властивостей злочину й особи винного в його скоєнні. Інакше кажучи, індивідуалізація поширюється тільки на конкретну, індивідуально визначену особу й на конкретний випадок вчинення злочину. На відміну від диференціації, при індивідуалізації покарання більшою мірою враховується особа винного в злочині і його поведінка²⁷⁸.

В. І. Селіверстов та І. В. Шмаров, вважаючи, що цей міжгалузевий принцип є похідним від принципу кримінального права – диференціації та індивідуалізації відповідальності, говорять про те, що в кримінально-виконавчому праві він виражається в диференціації та індивідуалізації виконання і відбування покарання. При цьому диференціація виконання покарання, на їхню думку, означає, що до різних категорій засуджених в залежності від тяжкості скоєних злочинів, попередньої злочинної діяльності, форми вини, поведінки в процесі відбування покарання застосовуються примусовий вплив і обмеження в правах в різних обсягах. Індивідуалізація виконання покарання передбачає врахування вже не групових, а індивідуальних особливостей особистості засудженого при відбуванні покарання і реалізується шляхом зміни правового статусу засудженого в залежності від поведінки при застосуванні заходів заохочення і стягнення²⁷⁹.

На думку В. О. Уткіна, принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань повинен поділятися на два взаємопов'язаних, але самостійних принципи, які поширюються на виконання покарання в широкому сенсі слова, що включає в себе і застосування поєднаних з покаранням інших виправно-попереджувальних заходів, а також на реалізацію інших заходів кримінально-правового характеру. Диференціація виконання покарань у розумінні вченого проявляється у встановленні на основі проведеної класифікації засуджених за тими чи іншими однорідними ознаками (стать, вік, наявність судимості, місця проживання, стан здоров'я тощо) різних умов відбування покарань, що відрізняються обсягом і характером карально-виховного впливу, для різних категорій засуджених. При цьому передумовою кримінально-виконавчої диференціації є кримінально-правова, яка здійснюється судом при постановленні обвинувального вироку. Індивідуалізація виконання покарань – це забезпечення максимально можливої відповідності покарання і пов'язаних з ним некаральних заходів особі засудженого, характеру і тяжкості вчиненого злочину, а також поведінки в період відбування покарання. При цьому кримінально-правові підстави індивідуалізації також містяться в обвинувальному вирокі суду і в

²⁷⁸ Конопельський В. Я. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання: кримінальні та кримінально-виконавчі аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 1. С. 158.

²⁷⁹ Уголовно-исполнительное право : учеб. для юрид. вузов / под. ред. В. И. Селиверстова. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Юриспруденция, 2002. С. 17.

подальшому підлягають зміні на підставі норм кримінально-виконавчого права в кращу або гіршу сторону в процесі виконання (відбування) покарання насамперед в залежності від поведінки засудженого²⁸⁰.

За словами О. А. Сизої, диференціація та індивідуалізація виконання покарання є двома самостійними міжгалузевими принципами. Під першим принципом вона вважає за необхідне розуміти «розподіл засуджених по групах, за розрядами, категоріями на основі ознак, які вказані в законі або вироблені в практиці виконання покарань, а також засобів і методів, заснованих на основі криминології, пенітенціарної педагогіки та психології», а другий принцип базується на обліку не групових, а індивідуальних особливостей особистості засудженого і зводиться до «зміни обсягу змісту карально-виховного впливу в залежності від поведінки засудженого і ступеня його виправлення»²⁸¹.

Не можна погодитися з міркуваннями, що диференціація та індивідуалізація виконання покарання є двома окремими самостійними принципами. Диференціація та індивідуалізація є складовими одного принципу, на основі якого здійснюється кримінально-виконавча політика в частині корекції засобів та обсягів карального і виправно-ресоціалізаційного впливу на засуджених з огляду на їх групові (диференціація) та індивідуальні (індивідуалізація) ознаки та особливості. Індивідуалізація є логічним і невід'ємним продовженням диференціації.

Галузеві принципи – це група принципів, які властиві лише кримінально-виконавчій політиці, наділені характерними особливостями та специфічними ознаками, відображають сутність відповідної політики та лежать в основі здійснення процесу виконання-відбування покарань.

До переліку галузевих принципів належать наступні:

1) принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки.

Згідно з позицією С. М. Зубарева, галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки є розвитком положень принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання, який орієнтує персонал органів і установ виконання покарань на здійснення комплексного збалансованого впливу на кожного засудженого в процесі виконання конкретного виду покарання²⁸².

²⁸⁰ Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Об щая часть : учебник / Е. А. Антонян, Ю. М. Антонян, С. А. Борсученко и др. ; под. ред. В. Е. Эминова, В. Н. Орлова. Москва : МГЮА имени О. Е. Кутафина ; ООО «Издательство «Элит»», 2012. С. 103-107. (Библиотека журнала «Российский криминологический взгляд»).

²⁸¹ Сизая Е. А. Принципы уголовно-исполнительного права: вопросы теории и практики. Чебоксары : ЧКИ РУК, 2008. С. 145–160.

²⁸² Зубарев С. М. Уголовно-исполнительное право : конспект лекций. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Юрайт-Издат, 2006. С. 17-18.

І. С. Михалко в результаті глибокого дослідження принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки на рівні кандидатської дисертації пропонує авторське визначення змісту цього принципу. Так, за її твердженням, принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки – це врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства фундаментальна ідея, яка, пронизуючи двоєдиний процес виконання-відбування покарання, оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні та стимулюючі, які становлять особливість змісту цього принципу і охоплюються сферою його дії, реалізується спеціально уповноваженими органами й установами в передбачені законом строки та відповідно до цілей кримінального покарання і засобів їх досягнення²⁸³.

Фундаментальною основою цього принципу є проаналізовані вище міжгалузеві принципи доцільності та економії кримінальної репресії.

2) Принцип поєднання покарання з виправним впливом.

В. І. Селіверстов та І. В. Шмаров вважають, що поєднання покарання з виправним впливом як галузевий принцип передбачає необхідність супроводу всіх строкових видів покарання (не тільки у вигляді позбавлення волі) застосуванням до засуджених різних заходів виховання. Таке поєднання виконання покарання з заходами виправного впливу утворює, на їхню думку, карально-виховний процес²⁸⁴.

Враховуючи те, що однією із складових мети виконання покарань є створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, а не виховання і не лише виправлення, доцільно уточнити найменування цього принципу і сформулювати його як «поєднання покарання з виправно-ресоціалізаційним впливом».

Основні засоби виправно-ресоціалізаційного впливу, які допустимо застосовувати в процесі виконання покарання до засудженого, названі у ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, до яких належать: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Відповідну систему принципів кримінально-виконавчої політики, на наш погляд, варто доповнити ще однією групою принципів – **принципами окремих інститутів (напрямів)** кримінально-виконавчої політики.

²⁸³ Михалко І. С. Аналіз визначення та змісту принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за українським та російським законодавством. *Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр.* Харків : Право, 2009. Вип. 18. С. 259.

²⁸⁴ Уголовно-исполнительное право : учеб. для юрид. вузов / под. ред. В. И. Селиверстова. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Юриспруденция, 2002. С. 18.

М. Ю. Кутепов визначає принципи окремих інститутів кримінально-виконавчої політики як такі, що діють у межах однорідних суспільних відносин, які належать до конкретного (окремого) інституту галузі. Вони являють собою самостійну наукову категорію, є конкретизуючим елементом системи першооснов досліджуваної політики. До цих окремих засад автор відносить: 1) принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань; 2) принцип співвіднесення умов життя в пенітенціарних установах з людською гідністю і стандартами, прийнятими в суспільстві; 3) принцип відбування покарання за місцем проживання засудженого; 4) принцип збереження зв'язку з родичами й зовнішнім світом²⁸⁵.

Принципи інститутів кримінально-виконавчої політики доцільно диференціювати за напрямками кримінально-виконавчої політики на:

1) принципи політики у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією;

Серед принципів політики у сфері виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, можемо назвати:

- принцип роздільного тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях (ст. 92 КВК України);
- принцип відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії (ст. 93 КВК України);
- принцип відбування засудженими покарання у виправній чи виховній колонії у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їхнього місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого (ч. 1 ст. 93 КВК України);

2) принципи політики у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією.

Яскравим прикладом різновиду принципів політики у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією, є: 1) принцип залучення засуджених до суспільно-корисної праці; 2) принцип здійснення контролю за їхньою поведінкою уповноваженими органами з питань пробації, на основі яких здійснюється виконання покарання у виді громадських робіт (ч. 2 ст. 36 КВК України) та виконання покарання у виді виправних робіт (ч. 2 ст. 41 КВК України).

Серед принципів виконання майнових покарань М. П. Черненко називає:

- принцип реальності виконання, що означає результативність такої діяльності незалежно від способу виконання, тобто штраф може бути сплачено засудженим добровільно, шляхом звернення стягнення на майно засудженого і т. ін.;

²⁸⁵ Кутепов М. Ю. Щодо принципів кримінально-виконавчої політики України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Випуск 6-1, том 3. Херсон, 2014. С. 146-147.

- принцип раціональності виконання характеризує діяльність органів, що виконують майнові покарання, з погляду її корисності, тобто наскільки передбачені корисні наслідки цієї діяльності не «пригнічуються» побічними шкідливими наслідками;
- принцип недоторканності особи засудженого у процесі виконання майнових покарань, що означає заборону у будь-якій формі посягати на особисту свободу і гідність засудженого до майнових покарань²⁸⁶.

Крім того, даний перелік доцільно доповнити також принципом недоторканності прав інших осіб під час виконання конфіскації майна засудженого як одного з видів майнових покарань.

1.5. Історія становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики України

*Історія – скарбниця наших діянь,
свідок минулого, приклад і повчання для сьогодення,
застереження для майбутнього
(М. Сервантес).*

Для вивчення історії становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики України слід спершу здійснити її періодизацію, встановити історичну хронологію, бо, як влучно зазначав О. Є. Ферсман, «без хронології немає історії, як без історії немає істинної науки».

М. Ю. Кутєпов слушно зазначає, що процес становлення й розвитку такого соціального явища, як кримінально-виконавча політика, відбувався в суспільстві в залежності від єдиної правової політики держави на певних історичних етапах. Кримінально-виконавча політика відображає результати еволюції суспільства, держави та їх інститутів і відповідає певним періодам їх функціонування²⁸⁷.

Враховуючи той факт, що кримінально-виконавча політика є невід'ємною складовою частиною політики у сфері боротьби зі злочинністю України, слід окреслити етапи становлення та розвитку останньої.

Т. О. Гончар стверджує, що залежно від магістрального шляху розвитку кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства та правозастосовної практики – подальшої гуманізації або посилення карального впливу – можна виділити три етапи кримінальної політики. Перший етап – формування основ кримінальної політики (дру-

²⁸⁶ Черненко М. П. Проблеми теорії і практики виконання майнових покарань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 8.

²⁸⁷ Кутєпов М. Ю. Історичні етапи становлення кримінально-виконавчої політики України. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 116.

га половина XIX ст. – 1917 р.), коли біля першоджерел цієї науки стояли видатні юристи Е. Феррі, Ф. Лист, А. Принс, К. План, І. Я. Фойницький, С. К. Гогель, М. П. Чубинський та ін. Другий етап – формування радянської кримінальної політики (1917 р. – кінець 80-х років XX ст.), відзначений роботами вчених А. О. Піонтковського, О. А. Герцензона, А. Н. Трайніна, М. О. Беляєва, В. М. Кудрявцева, Ю. І. Ляпунова, Г. М. Миньковського, П. Н. Панченка, С. В. Бородіна, Л. Д. Гаухмана, М. І. Загороднікова, А. Е. Жалінського, М. О. Стручкова та ін. Третій етап формування кримінальної політики визначається як пострадянський (з початку 90-х рр. XX ст. до теперішнього часу)²⁸⁸.

Порівняльно-історичний аналіз розвитку політики у сфері боротьби зі злочинністю дозволив О. Д. Максимів умовно виділити чотири її основні етапи: 1) зародження і формування основ політики у сфері боротьби зі злочинністю (середина XIX ст.); 2) формування радянської політики у сфері боротьби зі злочинністю: її понять, принципів, класового підходу (20-ті рр. – початок 70-х рр. XX ст.); 3) формування та розвиток політики у сфері боротьби зі злочинністю пострадянського періоду (початок 90-х рр. XX ст.); 4) розвиток та становлення сучасної політики України у сфері боротьби зі злочинністю (кінець XX – початок XXI ст.)²⁸⁹.

Як підкреслює М. М. Яцишин у своїй фундаментальній праці «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України», першу вдалу спробу дослідити історію кримінально-виконавчої системи і законодавства України зроблено І. І. Резником та С. Я. Фаренюком, щоправда, в межах і обсязі, передбачених загальною концепцією навчального посібника з кримінально-виконавчого права України²⁹⁰.

Вважаючи вивчення основних періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства на території України першочерговим завданням вітчизняної науки кримінально-виконавчого права, дослідники цілком слушно зауважують, що відповідна галузь національного права, як і система, на яку законодавством України покладена функція виконання покарань, ніколи не мали власної писаної історії. Вона немовби розчинилась у середовищі численних розвідок спочатку у сфері історії тюремної системи Російської імперії, а згодом – виправно-трудової системи і законодавства СРСР, створюючи лише тло для більш-менш правдоподібних версій становлення та розвитку останніх²⁹¹.

²⁸⁸ Гончар Т. О. Поняття та основні етапи формування кримінальної політики: теоретичний аспект. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 93-94.

²⁸⁹ Максимів О. Д. Історико-правовий аналіз розвитку політики в сфері боротьби зі злочинністю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2013. Вип. 2. С. 276.

²⁹⁰ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 52.

²⁹¹ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 52.

Так, автори згаданого вище посібника виділяли три головних періоди у розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України: каральний (допенітенціарний), філантропічний, політичний²⁹².

Перший, найтриваліший, період – каральний – охоплює майже весь час – від моменту фіксації у нормативних джерелах і пам'ятках звичаєвого права функції виконання кримінальних покарань і до кінця XVIII століття, коли під впливом прогресивних вчень сутність і система карних заходів почали поступово змінюватись. Другий період у пенітенціарній літературі дістав назву філантропічного, зважаючи на прагнення окремих осіб та суспільних формувань покращити умови тримання засуджених та привернути увагу широких кіл громадськості до незадовільного стану установ виконання покарань. Третій, останній, період розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України – політичний. Він характеризується переходом питань у сфері виконання покарань на політичний ґрунт²⁹³.

При цьому політичний період умовно поділяли на три визначальних етапи:

– «пенітенціарний», коли органи і установи виконання покарань перебували у галузі державно-правового регулювання Російської імперії;

– «виправно-трудоий», коли під впливом виправно-трудої політики засади державно-правового регулювання системи виконання покарань тричі піддавалися суттєвому перегляду;

– «кримінально-виконавчий», коли після виділення зі складу СРСР Україна почала формувати засади власної політики у сфері виконання покарань і розбудовувати власну нормативно-правову базу²⁹⁴.

Названі періоди з огляду на їх загальний і тривалий характер, наявність особливих для кожного ознак доцільно іменувати типами кримінально-виконавчої політики.

Науковець В. В. Кондратішина, взявши за основу такий критерій, як діалектичний зв'язок соціально-правових явищ, типу злочину і покарання, виводить наступні типи виникнення і розвитку кримінально-виконавчої політики України:

1. Кримінально-виконавча політика Київської Русі та феодальної роздробленості (IX–XVII ст.).

²⁹² Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 38.

²⁹³ Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 38-40.

²⁹⁴ Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 40-42.

2. Кримінально-виконавча політика Козацької держави (середина XVII – середина XVIII ст. – від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського).

3. Кримінально-виконавча політика періоду творення Української незалежної держави (1917–1922 рр.).

4. Кримінально-виконавча політика Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) (1922–1970 рр.).

5. Кримінально-виконавча політика періоду дії ВТК УРСР (1971–1991 рр.).

6. Кримінально-виконавча політика незалежної України періоду становлення (1991–1998 рр.).

7. Кримінально-виконавча політика сучасного періоду розвитку України (з 1998 р. до теперішнього часу)²⁹⁵.

Однак наведений перелік автор перебільшено називає «типологізацією» кримінально-виконавчої політики України. Враховуючи те, що типологія (типологізація) визначається як вид наукової систематизації, класифікація чогось за спільними ознаками²⁹⁶, то, вочевидь, запропонована автором типологія є класифікацією історичних періодів розвитку кримінально-виконавчої політики (періодизацією) без групування у типи за спільними ознаками. Серед типів кримінально-виконавчої політики, як згадувалося раніше, слід виділяти каральний (допенітенціарний), філантропічний, політичний. Одночасно в межах кожного з цих типів може бути здійснена подальша детальна періодизація розвитку кримінально-виконавчої політики.

Слід зазначити, що критеріями для типології кримінально-виконавчої політики можуть також служити елементи форми держави, а саме форма державного правління, устрою, режиму. Зокрема, важливу роль в якості критерію для типологізації кримінально-виконавчої політики відіграє форма державного режиму. Під державним режимом прийнято розуміти порядок здійснення державної влади певними методами та способами²⁹⁷, у якому відображається ступінь жорстокості системи виконання покарань тієї чи іншої держави. На основі зазначеного критерію можна виділити *тоталітарний та демократичний типи кримінально-виконавчої політики*. Крім того, з огляду на загальнотеоретичну класифікацію державного режиму²⁹⁸ можна виокремити окремі підтипи кримінально-виконавчої по-

²⁹⁵ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 46-47.

²⁹⁶ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 666.

²⁹⁷ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 54.

²⁹⁸ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 57.

літики. У рамках тоталітарної кримінально-виконавчої політики доцільно виділяти расистський, фашистський, військово-диктаторський та державно-терористичний підтипи. Підтипами демократичної кримінально-виконавчої політики можуть виступати демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний тощо.

До прикладу, у період існування Радянського Союзу з його тоталітарним режимом здійснювалася кримінально-виконавча політика тоталітарного типу, яка характеризувалася репресивним характером усієї кримінально-виконавчої системи та нелюдським ставленням до засуджених. З моменту проголошення незалежності України розпочалася поступова побудова кримінально-виконавчої політики демократичного типу на основі дотримання демократичних засад суспільного життя, поваги до основних прав та свобод людини. Становлення демократичної кримінально-виконавчої політики України (як ідеального типу, досягнення якого є ознакою існування правової держави) продовжується і сьогодні.

У підручниках та навчальних посібниках з курсу «Кримінально-виконавче право України», як правило, міститься окремий розділ, присвячений розгляду питання історії кримінально-виконавчого законодавства. При цьому автори виділяють законодавство (а звідси і кримінально-виконавчу політику):

- 1) в період з кінця XVI – до початку XX ст.;
- 2) у радянський період;
- 3) незалежної України²⁹⁹.

В. О. Уткін виділяє в історії науки вітчизняного кримінально-виконавчого (виправно-трудового, пенітенціарного) права три основні соціально-політичні періоди. Це дорадянський період, який тривав до 1917 року, радянський (1917 – 1991 рр.) та пострадянський період (1991 р. – теперішній час). У рамках кожного з них наука проходила низку етапів, які визначалися кодифікаціями законодавства і змінами в політиці у сфері застосування (призначення та виконання) покарань³⁰⁰.

Л. Б. Смірнов називав в історії пенітенціарної системи чотири періоди. Перший – дореволюційний (з другої половини XVI століття до лютого 1917 р.); другий період – тимчасового уряду (лютий – жовтень 1917 р.);

²⁹⁹ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.; Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. 632 с.; Кримінально-виконавче право України [У схемах та таблицях] : навч. посібник / за заг. ред. проф. В. І. Олефіра та проф. О. Г. Колба / Олефір В. І., Колб О. Г., Рогатинська Н. З., Ткачук В. Є., Банах С. В. Київ, 2016. 264 с.

³⁰⁰ Уткін В. А. Отечественная наука уголовно-исполнительного права: очерк истории. Уголовная юстиция. 2017. №9. С. 69. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennaya-nauka-ugolovno-ispolnitelnogo-prava-ocherk-istorii> (дата звернення: 15.02.2018).

третій – радянський період (жовтень 1917 р. – 1990 р.); четвертий – пост-радянський період (1991р. – 1996 р.)³⁰¹.

У монографічному дослідженні «Пенітенціарна система України» В. М. Прусс і Д. В. Ягунов проаналізували історичний розвиток пенітенціарної системи України, виокремивши його дорадянський та радянський періоди. Крім того, автори здійснили загальний огляд пенітенціарної системи України на сучасному етапі³⁰².

У результаті порівняльного аналізу критеріїв класифікації періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчого законодавства України М. С. Пузирьов пропонує виділяти такі періоди розвитку національного законодавства у сфері виконання покарань:

- 1) законодавство у сфері виконання покарань Київської Русі та земель, що утворилися після феодалної роздробленості (IX – початок XIII ст.);
- 2) законодавство у сфері виконання покарань у період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави та впродовж перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.);
- 3) законодавство у сфері виконання покарань козацької держави та під час перебування України у складі Австро-Угорської й Російської імперій (друга половина XVII – початок XX ст.);
- 4) законодавство у сфері виконання покарань періоду українського державотворення (1917–1922 рр.);
- 5) виправно-трудове законодавство УСРР/УРСР (1922–1991 рр.);
- 6) виправно-трудове законодавство незалежної України до прийняття КВК (1991–2003 рр.);
- 7) сучасне кримінально-виконавче законодавство (з 2003 р. – дотепер)³⁰³.

П. Л. Фріс вважає, що історія кримінально-правової політики – це, по суті, історія кримінального права. Саме через кримінальне право, яке є її механізмом, проявляється кримінально-правова політика в цілому. Водночас учений зауважує, що для України, яка протягом сторіч була позбавлена державної незалежності, розглядати історію кримінально-правової політики лише через призму кримінального права – неможливо. Це треба здійснювати і в контексті розвитку кримінально-правових ідей

³⁰¹ Смирнов Л. Б. Уголовно-исполнительная политика в сфере совершенствования правового регулирования исполнения уголовных наказаний : дис. ... д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2003. 547 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-ispolnitelnaya-politika-v-sfere-sovershenstvovaniya-pravovogo-regulirovaniya-ispoln#ixzz584FA3Tb0> (дата звернення: 15.10.2015)

³⁰² Прусс В. Москва, Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. 252 с.

³⁰³ Пузирьов М. С. До проблеми оптимізації періодів розвитку законодавства України у сфері виконання покарань. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 2 (27). С.109.

українських мислителів, аналізуючи проекти нормативних документів (які розробляли, хоча і не впроваджували в практику), праці українських учених-правознавців³⁰⁴.

Такі міркування заслуговують на підтримку і можуть бути взяті за основу при дослідженні генезису кримінально-виконавчої політики.

Аналіз історії становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики слід здійснювати через призму дослідження розвитку законодавства (в першу чергу – кримінально-виконавчого як основного джерела кримінально-виконавчої політики), системи покарань, органів та установ, уповноважених реалізовувати відповідну політику шляхом виконання покарань³⁰⁵.

При цьому досліджувати генезис кримінально-виконавчої політики України доцільно з огляду на наступні періоди її становлення та розвитку:

- 1) кримінально-виконавча політика Київської Русі і періоду феодальної роздробленості (IX–XIV ст.)
- 2) кримінально-виконавча політика на українських землях у складі Польщі, Литви, Речі Посполитої (XIV ст. – середина XVII ст.)
- 3) кримінально-виконавча політика козацької держави (середина XVII ст. – середина XVIII ст.);
- 4) кримінально-виконавча політика періоду творення Української незалежної держави (1917–1922 рр.);
- 5) кримінально-виконавча політика Української РСР (1917–1991 рр.);
- 6) кримінально-виконавча політика незалежної Української держави до прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України (1991–2003 рр.);
- 7) сучасна кримінально-виконавча політика України (2003 р. – до наших днів).

Як зазначав П. Л. Фріс, слід урахувати, що при розробленні періодизації кримінально-правової політики з часового ряду випадає період з середини XVIII ст. по 1917 рік. Саме в цей час Україна перебувала в складі Російської імперії і на її території в повному обсязі діяло законодавство метрополії. У цей період проведення Україною, яка була повністю позбавлена державної самостійності, а звідси – і самостійності у питаннях створення національного законодавства, власної кримінально-правової політики було неможливим. У зв'язку з цим означений період випадає із загального ряду періодизації³⁰⁶. Аналогічний висновок можна зробити і з

³⁰⁴ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 36.

³⁰⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Періодизація становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 331.

³⁰⁶ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 67-68.

приводу кримінально-виконавчої політики відповідного історичного періоду.

Історія становлення кримінально-виконавчої політики (і кримінально-виконавчого права) бере свій початок з **Київської Русі**, основні правові постулати якої закріплені в першому кодифікованому акті того історичного періоду – «Руській Правді»³⁰⁷.

«Руська Правда» як писана пам'ятка звичаєвого права відома у трьох редакціях: короткої «Руської Правди», широкої «Руської Правди» та скороченої «Руської Правди».

Безперечно, «Руська Правда» була зводом норм матеріального та процесуального права. Вона містила відомості про те, які діяння слід вважати злочинами і яке покарання за них має бути призначене³⁰⁸.

Водночас не можна заперечувати і той факт, що в ній містилися фундаментальні підходи до кримінально-виконавчої політики. Саме розуміння видів покарання, їх застосування за вчинення тих чи інших злочинів відображало політичні підходи та оцінки суспільних явищ.

Систему покарань Київської Русі становили такі види покарань, як: кровна помста, потік і пограбування, віра, дика віра тощо.

Коротка «Руська Правда» визнавала можливість кровної помсти. За відсутності месників чи небажання родичів потерпілого мстити встановлювалася грошова компенсація. Помста мала застосовуватися тільки за два види злочинів: вбивство та заподіяння тяжких ран і сильних побоїв. У другій половині XI ст. політичні процеси у суспільстві привели Ярославічів до зміни системи кровної помсти в інтересах привілейованих верств населення. Відтоді «княжого мужа» огнищанина закон став захищати подвійною вірою (80 гривень). Збільшувалося покарання за вбивство князівських холопів. Згодом Ярославічі взагалі скасували кровну помсту³⁰⁹.

Вищою мірою покарання були потік і пограбування, коли злочинця позбавляли особистих і майнових прав. Покараного ставили поза правом і виганяли з общини. Майно його конфісковувалося на покриття шкоди, решта – до княжої скарбниці. Коли ж майна не вистачало на покриття шкоди, злочинця поневолювали. Поширеними були грошові покарання (віра й продаж), які стягувалися до княжої скарбниці. Віра присуджувалася за

³⁰⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика Київської Русі. *Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 27–28 жовт. 2016 р.) / редкол. : Тогочинський О. М., Олійник О. І., Чебоненко С. О. та ін. ; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. С. 130.

³⁰⁸ Неділько В. Механізм контролю за виконанням судових рішень на українських землях у X–XVI століттях. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3 (36). С. 96.

³⁰⁹ Захарченко П. П. Історія держави і права України. URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__-storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf (дата звернення: 21.09.2015).

вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі 1, 3 та 12 гривень – за інші злочини. За вбивство княжого мужа, як уже зазначалося, сплачувалася подвійна віра. Це були значні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було купити корову або до десяти баранів. Слід зазначити, що Володимир Великий замінив віру на смертну кару, але ненадовго, бо це негативно відбилосся на прибутках державної скарбниці³¹⁰.

Для доби «Руської Правди» характерними були три види ув'язнення: 1) «в погреб», «поруб» – земляну тюрму; 2) «в железа» – кайдани; 3) «в дибу» – дерев'яну колоду із двох плах, що мала проріз для шиї посередині і зашморги для рук на кінцях³¹¹.

У «Руській Правді» смертна кара не згадується. Однак на практиці в Київській державі вдавалися до застосування смертної кари, посилаючись при цьому на церковні устава. Вважають, що князь Володимир Великий ввів смертну кару під впливом грецького духовенства, а згодом він же її скасував, замінивши грошовим покаранням. Однак після Володимира в історії Київської Русі маємо чимало прикладів, коли київські великі князі вдавалися до страти винних у повстаннях проти них (наприклад, Ізяслав у 1068 р. влаштував смертну кару 70-ти повстанців). Окрім того, існувала також своєрідна «відкладена» смертна кара для бідних. Зокрема, той, хто самотійно чи з допомогою родичів, громади не міг сплатити виру (або віру), мусив жити в борговій ямі (реальній) до своєї смерті³¹².

Цілком слушно зауважує М. М. Яцишин, що «Руська Правда», будучи жорстко зорієнтованою на соціальний статус особистості, вводячи диференціацію відповідальності залежно від станового та матеріального становища винного і потерпілого, все ж залишилася пам'яткою звичаєвого права, яка з позицій кримінально-правової політики продовжувала в деяких аспектах виражати інтереси общини (громади), побудованої за принципом первісної рівності. У сучасних правових джерелах України цей принцип відображений у ст. 21 Конституції України, ст. 6 КК та ст. 5 КВК України, а саме: усі засуджені рівні перед законом³¹³.

Крім принципу рівності перед законом, можна говорити про зародження інституту індивідуалізації відповідальності та покарання, а також відображення у «Руській Правді» тенденції до закріплення принципу невідворотності покарання за здійснення тяжких злочинів³¹⁴.

³¹⁰ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 89-90.

³¹¹ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 53.

³¹² Клименко С. В. Види злочинів, система покарань і судочинство за «Руською Правдою». *Південно-український правничий часопис*. 2012. № 3. С. 215.

³¹³ Яцишин М. Визначення й утвердження основних складових кримінально-виконавчої політики України в історичному контексті державотворення. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2040/1/vyznac.pdf> (дата звернення: 23.09.2015).

³¹⁴ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. С. 43.

Відносно централізована Руська держава у першій третині XII ст. розпалася на окремі князівства, які вели між собою міжусобні війни. Київ утратив свої колишні могутність, політичну вагу і звання об'єднаного центру Русі. Зі складу Руської держави відокремилися незалежні: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства, кордони яких розташовані в межах сучасної України. За двома останніми, після їх об'єднання, в історичній літературі міцно закріпився титул «спадкоємниці Київської Русі»³¹⁵. Основою правової системи Галицько-Волинського князівства, утвореного 1199 року, було право Київської Русі, а тому основним джерелом права залишалися норми звичаєвого права та «Руської Правди». Крім того, аналіз документів правового характеру Галицько-Волинського князівства свідчить про відсутність у їх змісті норм кримінально-виконавчого характеру.

Литовсько-Руська доба внесла низку істотних змін до системи існуючих кримінальних покарань, фактично посприявши виокремленню кримінально-виконавчої функції³¹⁶.

Основною правовою пам'яткою Литовсько-Руської доби були Литовські статuti, що видавалися у трьох редакціях: 1529, 1566 та 1588 років, у змісті норм яких спостерігалася зміна системи покарань.

Як зазначає К. Б. Марисюк, якщо в Литовському статуті 1529 р. переважали майнові покарання, то Статут 1566 р., а ще більше Статут 1588 р. істотно змістили акценти на користь покарань проти особи, часто використовуючи майнові покарання у вигляді додаткових, допоміжних до останніх³¹⁷.

Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) і кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у землю тощо). До простих людей широко застосовувалися болісні й калічицькі покарання. За крадіжку злодія карали відрізуванням вуха, за протиморальні злочини – відрізуванням губ і носа. Ув'язнення застосовувалося здебільшого як превентивний засіб (затримання злочинця до суду), а також – до невиконавчих боржників. Згодом воно застосовується як покарання на незначні терміни від 3 тижнів до 1 року 6 тижнів і поділяється на легке (наземне) і важке (підземне)³¹⁸.

Шляхтичів карали також позбавленням прав і честі – «виволанням» (вигнанням за межі міста чи села й оголошенням поза законом). Позбав-

³¹⁵ Захарченко П. П. Історія держави і права України URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__-storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf (дата звернення: 21.09.2015).

³¹⁶ Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джу́жа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 45.

³¹⁷ Марисюк К. Б. Зміни у системі кримінальних покарань та їх вплив на забезпечення державної безпеки України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 810. С. 198.

³¹⁸ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 152.

лений честі втрачав свої шляхетські права й привілеї. Ця кара застосовувалась передусім за державні та військові злочини³¹⁹.

Характерною рисою системи покарань була їх невизначеність. Часто право визначало вид покарання, а не його розмір. Це давало можливість суддям установлювати розмір покарання довільно, виходячи зі своїх особистих і класових інтересів³²⁰.

Після укладення Люблінської унії, згідно з якою відбулося об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – **Річ Посполиту**, на українських землях залишався чинним Литовський статут 1566 р. Після ухвалення 1588 р. III Литовського статуту це джерело права поширилося на всі українські землі й діяло впродовж тривалого часу³²¹.

Унаслідок визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. було створено національну **українську козацьку державу** з власною правовою системою, побудованою на власних джерелах права. Ними насамперед стали норми звичаєвого права. Однак активно застосовувалися норми Польсько-Литовських статутів, причому фактично це законодавство мало широке застосування у всій Україні (за винятком Слобожанщини, яка перебувала під впливом російських законів, хоча і там певною мірою застосовувалися норми польсько-литовського законодавства)³²².

Система злочинів і покарань **запорізького козацтва** склалася відповідно до старовинних звичаїв згідно зі «словесним правом і здоровим глуздом»³²³.

Система покарань була багатоступінчастою – від засудження до страти, яка ділилася на просту (шибениця, побиття киями на смерть) і кваліфіковану.

З погляду сучасних українців, сутність кваліфікованих страт становить інтерес скоріше для психіатрів, адже посадження на палю, членушкодження, коли засудженому ламали або відсікали руку чи ногу, відрізали ніс, вухо, язик, та інші протиприродні покарання злочинців викликають жах³²⁴.

³¹⁹ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : МАУП, 2007. С. 115-116.

³²⁰ Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренко. Том 1. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с. URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni_za_red_v_ya_tatsVya_t_1_.pdf (дата звернення: 02.10.2015).

³²¹ Усенко І., Чехович В. Литовські статuti. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. Київ : Либідь, 1997. С. 271.

³²² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 106-107.

³²³ Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренко. Том 1. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с. URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni_za_red_v_ya_tatsVya_t_1_.pdf (дата звернення: 02.10.2015).

³²⁴ Історія держави і права України : навчальний посібник / В. М. Калашніков, Г. Г. Кривчик, К. А. Марков ; за ред. В. М. Калашнікова. Дніпропетровськ, 2012. С. 98-99.

Як зазначалося вище, для виконання смертних вироків у запорозьких козаків використовували шибеницю й залізний гак. У якості покарання практикувалося також утоплення. Наприклад, за пияцтво під час морських походів за наказом отамана винного могли викинути за борт «чайки»³²⁵.

Для виконання страти у запорозьких козаків не було ката. Коли виникала потреба стратити якогось злочинця, то його, як правило, наказували стратити іншому злочинцеві. Якщо ж на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати до того часу, поки не з'являвся другий, і новий злочинець страчував попереднього³²⁶.

У процесі творення кримінально-правових норм гетьман та генеральний уряд намагалися орієнтуватися на українські козацькі звичаї і традиції та прагнули мінімізувати вплив литовсько-польського права³²⁷.

Як робить висновок Д. І. Любченко, у гетьманських універсалах відображена самотутня система покарань, яка включала майнові покарання на користь потерпілого, майнові кари на користь держави (кримінальні штрафи, конфіскація майна), просту смертну кару у формі відсікання голови та повішення. Особливістю відображеної в нормах гетьманських універсалів системи покарань є відсутність кваліфікованих видів смертної кари, тілесних покарань, позбавлення волі, честі або вигнання³²⁸.

Як зазначає Б. Р. Стецюк, незважаючи на відсутність регламентації щодо позбавлення волі у правових джерелах другої половини XVII століття, на практиці воно часто використовувалося, про що свідчать актові документи того періоду. У ході побудови української держави новий вид покарання (тюремне ув'язнення) застосовувався, як і смертна кара та тілесні покарання, з метою помсти, залякування, а пізніше – ізолювання від суспільства з унеможливленням завдати шкоди суспільству і з метою самозбереження. Саме ув'язнення здійснювалося способом ізоляції засудженого (максимально на два роки, мінімально на один чи кілька тижнів) і арешту підозрілої особи (тимчасового, від півтора року до кількох днів, позбавлення волі). Треба зазначити, що застосування ув'язнення як виду покарання (позбавлення волі) та як запобіжного заходу (взяття під варту) на той час не розмежовується, що зумовлює вжиття формулювання «ув'язнення»³²⁹.

³²⁵ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 231.

³²⁶ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 233.

³²⁷ Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки). *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). Харків : Право, 2003. С. 126.

³²⁸ Любченко Д. І. Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. *Право України: теорія і практика*. 2011. Вісник 1. С. 52.

³²⁹ Стецюк Б. Р. Особливості утримання ув'язнених у часи Гетьманщини. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнародно-наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 326-327.

Розвиток системи покарань Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. мав свої особливості, які полягали в існуванні кількох таких систем, утворених нормами Литовського статуту 1588 р., законодавства Гетьманщини, звичаєвого права Запорізької Січі, Кодексу 1743 р. та інституту покарання, заснованого на звичаєвому й загальному праві українського народу, а також наявності спільних рис між системами кримінального права, їх взаємовпливу, розвитку багатьох понять та інститутів кримінально-виконавчої системи у зв'язку із змінами в суспільно-політичній та соціально-економічній сфері, які відбувалися в досліджуваний період³³⁰.

Кодексом 1743 р. іменувалися «Права, за якими судиться малоросійський народ», оскільки за способом систематизації цей нормативний акт був саме кодексом. Так, Т. О. Остапенко підкреслює, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст. Свою позицію автор аргументує наступним. По-перше, членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. По-друге, норми в цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою³³¹.

Артикулами 22 та 23 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» безпосередньо було визначено: 1) умови тримання ув'язнених; 2) тюремний платіж утримання ув'язнених; 3) розшук ув'язнених утікачів; 4) застосування при розгляді справи поруки; 5) відповідальність суддів та урядовців, котрі здійснюють нагляд за виконанням покарань³³².

Зіставлення різноманітних історичних та історико-правових джерел свідчить, що у кримінальному праві Гетьманщини мету покарання становило попередження злочинів, кара як відплата за скоєний злочин, виправлення засудженого, відшкодування заподіяної шкоди, спокутування гріха, поповнення державної скарбниці, звільнення суспільства від злочинців. Важливе місце займали принципи покарання, якими керувалися судді при його обранні, а саме: законність; визнання особи винною і такою, яка підлягає покаранню лише за вироком суду; призначення покарання лише за наявності вини; залежність покарання від тяжкості злочину; особистий характер відповідальності; гуманність; невідворотність покарання. Це принципи, які заклали основу вітчизняної кримінально-виконавчої системи і фактично всі мають відповідники у сучасному КВК України³³³.

³³⁰ Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. С. 6.

³³¹ Остапенко Т. О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 442–443.

³³² Кримінально-виконавче право України [У схемах та таблицях] : навч. посібник / за заг. ред. проф. В. І. Олефіра та проф. О. Г. Колба. [Олефір В. І., Колб О. Г., Рогатинська Н. З., Ткачук В. Є., Банах С. В.]. Київ, 2016. С. 15.

³³³ Яцишин М. М. Порівняльний фактор часу і простору в історико-правовому дослідженні еволюції покарання (кари). *Порівняльно-правові дослідження : укр.-грец. міжнар. наук. юридичний журн.* /

Період перебування частин України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій (1764–1917) характеризується ліквідацією української державності, національної правової системи, поширенням на всій території України загальноімперської політики³³⁴.

Наступним етапом становлення кримінально-виконавчої політики був **період з 1917 р. до 1922 р., який ознаменувався творенням самостійної Української держави** і включав три періоди: Українську Народну Республіку часів Центральної Ради, Українську державу гетьмана П. Скоропадського та Українську Народну Республіку часів Директорії, очолюваної С. Петлюрою.

На території України в цей період широко застосовувалися норми кримінального (у тому числі кримінально-виконавчого) законодавства Російської імперії. Це становище М. М. Яцишин пояснює тим, що, по-перше, в такий короткий термін і в умовах воєнного часу відразу створити нове кримінально-виконавче законодавство було практично неможливо, а по-друге, 25 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила закон, який передбачав, що всі закони і постанови, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 р., оскільки їх не змінено і не скасовано універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі як закони і постанови УНР³³⁵.

У час існування УНР доби Центральної Ради характерною була система покарань, яка включала позбавлення волі, конфіскацію майна, каторгу і висилку. Смертна кара скасовувалася III універсалом Центральної Ради.

Під час правління гетьмана П. Скоропадського особлива увага була приділена такому виду позбавлення волі, як тюремне ув'язнення. У спадщину від Центральної Ради гетьманський уряд одержав усі місця ув'язнення колишньої Російської імперії, розташовані в українських губерніях. Вони входили до складу загальних штатних підрозділів, визначених повноваженнями міністра юстиції і начальника Головного тюремного управління царського уряду³³⁶.

Як робить висновок П. В. Гламазда, забезпечення надійної тюремної охорони розглядалося урядом Павла Скоропадського як один із чинників ліквідації важкої анархічно-кримінальної ситуації в країні. Тому гетьман

Маріуп. держ. гуманіт. ун-т, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Маріуполь : [б. в.], 2011. № 2. С. 277–286. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/2152> (дата звернення: 10.10.2015).

³³⁴ Яцишин М. М., Пашук Т. В. Розвиток системи покарань в Україні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 1(3). С. 153-160. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2012_1\(3\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2012_1(3)_21) (дата звернення: 13.10.2015).

³³⁵ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 59-60.

³³⁶ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 60-61.

не став руйнувати добре налагоджений російський тюремний механізм. Сутність його реформування в цій галузі полягала у відновленні дієвого центру управління старими місцевими тюремними інституціями³³⁷.

У період Директорії серед покарань за злочини активно застосовувалася каторга та висилка, тюремне ув'язнення, а також майнові покарання у вигляді штрафу та конфіскації майна, заборона перебування в деяких місцевостях України. Крім того, відновилося застосування смертної кари як вищої міри покарання.

Таким чином, кримінально-правова політика, яку проводили українські уряди, що змінювались у ході розбудови української державності, була спрямована не на остаточне подолання злочинності як соціального феномена, а на її стримування в основному відповідно до законів Російської імперії, що не втратили чинності, і, зокрема, тих правових норм, які формували кримінально-виконавчу політику держави в нових умовах³³⁸.

Наступним етапом в історії формування кримінально-виконавчої політики є **радянський період розбудови виправно-трудової системи та виправно-трудового законодавства України**. Саме цей період відзначився найбільшим впливом на формування сучасної кримінально-виконавчої політики України.

Виправно-трудова політика радянської України складалася з окремих етапів. Так, П. Л. Фріс, ґрунтуючись на періодизації радянської пенітенціарної системи, запропонованій О. Б. Пташинським³³⁹, виділяє такі етапи кримінально-виконавчої політики радянського періоду:

- 1) з жовтня 1917–1922 рр.;
- 2) 1922–1930 рр.
- 3) 1930–1934 рр.
- 4) 1934–1953 рр.
- 5) 1953–1954 рр.
- 6) 1954–2001 рр.³⁴⁰

У цілому погоджуючись із запропонованою періодизацією кримінально-виконавчої політики радянського періоду, зауважимо, що вищезазначений шостий період тривав до моменту проголошення незалежності

³³⁷ Гламазда П. В. Стан тюремного відомства на момент приходу до влади Павла Скоропадського. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар.наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С.125.

³³⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика за доби Української революції (1917–1921 рр.). *Українське право й законодавство за доби Української революції (1917–1921 рр.)*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 30 листопада 2017 року / ред. кол. І. С. Гриценко, М. І. Мірошниченко, П. П. Захарченко, І. А. Мацелюх та ін. Київ : «Print Day» Ltd., 2018. С. 148.

³³⁹ Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України. Київ, 1994. С. 15-20.

³⁴⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 180-181.

України, тобто до 1991 року. З 24 серпня 1991 року розпочався період формування та розвитку кримінально-виконавчої політики незалежної Української держави.

Кримінально-виконавчу політику радянського періоду слід називати виправно-трудовою, оскільки саме для цієї сторінки історії характерною рисою було залучення засуджених, зокрема, до позбавлення волі, до примусових, так званих виправно-трудових робіт³⁴¹.

Крім того, як відзначає Г. М. Іванова у своїй праці «Історія ГУЛАГа, 1918–1958: соціально-економічний і політико-правовий аспекти», кримінально-виконавча політика Радянського Союзу також була наділена такою ознакою, як репресивність³⁴².

Такої ж думки дотримується і П. Л. Фріс, який пише: «Радянська кримінально-виконавча політика була кров від крові породженням радянської тоталітарної держави, а звідси і кримінально-правової політики, і за весь час існування СРСР була спрямована, в першу чергу, на боротьбу з будь-якими посяганнями на пануючий лад. Вона реалізовувалася за допомогою фізичного знищення противників режиму, залякування, тримання у стані перманентного страху мільйонів людей, реалізовувалася шляхом пониження людської гідності, з порушеннями основних прав і свобод людини і громадянина³⁴³.

Саме поняття «радянська виправно-трудова політика» з'явилося в 20-х роках ХХ ст. Вона розглядалася як комплекс заходів, спрямованих на виправлення та перевиховання осіб, засуджених до позбавлення волі, заслання з виправними роботами і до виправно-трудових робіт³⁴⁴.

Л. П. Сидоренко зауважує, що перші кроки радянської влади у сфері пенітенціарної політики і практики були неоднозначними. Їх зміст багато

³⁴¹ Кернякевич-Танасийчук Ю. В. Советский период развития уголовно-исполнительной политики Украины. *Перспективы развития права*. Сборник материалов международной научной конференции 22 января 2017 / организационный комитет: Аида Кишунайте, доктор права, декан юридического факультета КСУ, Ришардас Бурда, доктор права, профессор, Раймундас Калесникас, доктор права, профессор, Константин Иванов, доктор права, доцент. Вильнюс : Университет Казимераса Симонавичуса, 2017. С. 121.

³⁴² Іванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918– 958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова ; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Наука, 2006. 438 с.

³⁴³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. Київ, 2005. С. 198.

³⁴⁴ Рябинин А. А. Проблемы наказания на новом этапе совершенствования уголовного и уголовно-исполнительного законодательства : сборник научных трудов. Москва, 2016. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=AxqODQAAQBAJ&pg=PT18&lpg=PT18&dq=история+становления+и+развития+уголовно-исполнительной+системы&source=bl&ots=OhVU7xyVdA&sig=9bzNWhQHhOPb0M7nd6QgnmgKmGU&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwie1uPrpKrZAhWMK1AKHZMYAUE4ChDoAQhVMAs#v=onepage&q=%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F%20%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B&f=false> (дата звернення 16.02.2018).

в чому визначався економічною розрухою і запеклою класовою боротьбою. Радянська влада з метою захисту революції прийняла рішення здійснювати рішучі заходи в боротьбі з контрреволюцією і кримінальною злочинністю, а це позначилося і на пенітенціарній системі. У новій державі своєрідно ставилося питання про класовий підхід до особистості злочинця, що безпосереднім чином впливало на класифікацію умов відбування покарання засудженими³⁴⁵.

Характерною для початкового етапу становлення радянської кримінально-виконавчої політики була система покарань, яка включала: догану, громадський осуд, примушення пройти курс політграмоти, оголошення бойкоту, виключення з колективу, усунення з посади, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл тощо. Деякі з цих покарань, спрямовані насамперед на зміну свідомості правопорушника (осуд, примушення пройти курс політграмоти тощо), широко застосовувалися в адміністративному й позасудовому порядку. Разом з тим, влада вдавалася до вжиття таких антиправових заходів, як взяття заручників, притягнення до кримінальної відповідальності за принципом кругової поруки (у випадках опору державним органам, знищення продовольчих складів, пошкодження залізниць тощо). Загалом відбувалося посилення кримінальної репресії³⁴⁶.

Основні ідеї радянської виправно-трудової політики знайшли відображення в програмі Російської комуністичної партії більшовиків у розділі про покарання, прийнятій VIII з'їздом партії в 1919 році³⁴⁷.

В. В. Россіхін, характеризуючи кримінально-виконавчу політику в радянській Україні у перші роки її існування, зазначав наступне: «Радянську пенітенціарну політику, що яскраво відбилася у виправно-трудоному законодавстві, не можна розглядати як «революційну імпровізацію», як спонтанне породження соціалістичного експерименту. Вона мала глибоке ідеологічне коріння та солідне теоретичне підґрунтя у вигляді марксистсько-ленінського вчення про владу та державу. Згідно із цим вченням, сут-

³⁴⁵ Сидоренко Л. П. Правовое становление советской пенитенциарной системы в период 1917–1922 гг. *Теория и практика общественного развития. Юридические науки*. 2012. № 1. С. 363.

³⁴⁶ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 520.

³⁴⁷ Рябинин А. А. Проблемы наказания на новом этапе совершенствования уголовного и уголовно-исполнительного законодательства : сборник научных трудов. Москва, 2016. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=AxqODQAAQBAJ&pg=PT18&lpg=PT18&dq=история+становления+и+развития+уголовно-исполнительной+системы&source=bl&ots=OhVU7xyVdA&sig=9bzNWhQHhOPb0M7nd6QgnmgKmGU&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwie1uPrpKrZAhWMK1AKHZMYAUE4ChDoAQhVMA#v=onepage&q=%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F%20%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B&f=false> (дата звернення 16.02.2018).

ністю будь-якої держави, в остаточному підсумку, є класова диктатура. Таке розуміння сутності державної влади виключало у принципі будь-які апеляції до права, закону, перетворювало сваволю на норму державного життя, ставило насильство у підґрунтя державної політики»³⁴⁸.

Незважаючи на те, що на початку існування Радянської держави кримінально-виконавча політика зовні виглядала ліберальною, вона, базуючись на основах кримінально-виконавчої політики більшовиків та вимогах В. І. Леніна про посилення репресії, ставала все більш жорстокою та антилюдською, ввібрала у себе всі притаманні ознаки політики «червоного терору», метою якої було проголошено фізичне знищення всіх ворогів радянської влади або їх ізоляцію в концентраційних таборах.

Втілювану в життя репресивну тоталітарну політику яскраво ілюструють слова В. І. Леніна з його рукописного розпорядження голові Бакинської надзвичайної комісії С. Тер-Габріеляну, в якому зазначалося: «Війна не на життя, а на смерть багатим і дармоїдам, буржуазним інтелігентам... з ними треба розправлятися, при найменшому порушенні... В одному місці посадять до в'язниці... У іншому – поставлять їх чистити туалети. У третьому – забезпечать їх, після відбуття карцеру, жовтими квітками... У четвертому – розстріляють на місці... Чим різноманітніше, тим краще, тим багатшим буде загальний досвід ...»³⁴⁹.

У 20–30-х роках ХХ століття спостерігався активний розвиток законодавства, створювалися кодифіковані акти з основних галузей радянського права.

У серпні 1922 року прийнято перший Кримінальний кодекс УРСР, який визначив систему покарань і підпорядкованість місць позбавлення волі Народному комісаріатові внутрішніх справ, у складі якого було утворено Головне управління місць ув'язнення.

27 жовтня 1925 року був прийнятий перший Виправно-трудоий кодекс УРСР, який визначав порядок виконання покарань лише у виді позбавлення волі та примусових робіт без взяття під варту.

ВТК УРСР 1925 р. був єдиним кодексом у цій сфері за всю історію радянської та пострадянської України, у якому на нормативному рівні було закріплено визначення прогресивної системи відбування покарань та розкритий її зміст³⁵⁰.

У ст. 26 ВТК УРСР 1925 р. передбачалося створення шести видів виправно-трудоих установ:

³⁴⁸ Россіхін В. В. Генеза та правове регулювання пенітенціарної політики в перші роки після встановлення радянської влади в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2013. № 1062, вип. 14. С. 32.

³⁴⁹ Цитати Леніна, от которых стынет кровь. URL: <https://pics.ru/lenin> (дата звернення 16.08.2018).

³⁵⁰ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 69.

- 1) окремі будинки ув'язнення для підслідних і позбавлених волі на термін до шести місяців;
- 2) будинки примусових робіт (бупри);
- 3) перехідні трудові будинки;
- 4) трудові колонії (сільськогосподарські – для селян, а ремісницькі та фабричні – для робітників);
- 5) реформаторії (для неповнолітніх засуджених віком від 14 до 18 років);
- б) ізолятори спеціального призначення.

Також було передбачено створення лікарень і колоній для тримання засуджених, які хворіють на туберкульоз.

На початку 1930-х рр. у сфері боротьби зі злочинністю (кримінальною та політичною) перед РКП(б) і радянським урядом стояли два взаємозалежні завдання: ізолювати злочинців від суспільства та зайняти кожного працездатного з них суспільно корисною працею. Розгорнута система таборів і колоній масових робіт давали змогу вирішувати це завдання³⁵¹.

Варто згадати, що одним із «кращих» спеціалістів у сфері використання каторжної праці засуджених був М. П. Фріновський – відомий діяч радянських органів держбезпеки, один із співорганізаторів «Великого терору».

У 30-х роках ХХ століття кримінально-виконавче законодавство, як і кримінально-виконавча система в цілому, піддалися так званому процесу централізації – позбавлення союзних республік у значній частині юрисдикції як в організаційному, так і нормативно-правовому відношенні, а саме: відбулася ліквідація НКВС союзних та автономних республік і передача всіх місць позбавлення волі, які перебували у їх віданні, до підпорядкування НКВС СРСР та його місцевих органів; реорганізація управління системою місць позбавлення, створення Головного управління виправно-трудова таборів, трудових поселень та місць ув'язнення НКВС СРСР³⁵².

ГУЛАГ – це акронім від радянського терміну російською мовою «Главное управление исправительно-трудова лагерь, трудовых поселений и мест заключения». ГУЛАГ в СРСР у 1934–1956 роках був підрозділом НКВС, який керував системою виправничо-трудова (офіційна назва у 1920-х роках –концентраційних) таборів³⁵³.

Найяскравіше відобразив суть цього органу як основного механізму політичних репресій радянської держави О. І. Солженіцин у своїй книзі «Архіпелаг ГУЛАГ», у якій проаналізував історію системи виправно-трудова таборів, що існували в Радянському Союзі у період з 1918 по 1956 рік.

³⁵¹ Россіхін В. В. Сутність каральної політики Радянської держави наприкінці 20-х – у середині 50-х років ХХ століття. *Право та державне управління*. 2012. № 1 (6). С. 69.

³⁵² Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 71-72.

³⁵³ ГУЛАГ. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/ГУЛАГ> (дата звернення: 25.10.2015).

Характеризуючи кримінально-виконавчу політику радянського періоду, А. А. Сальнікова та О. А. Герасімова влучно відзначають, що радянська влада ніколи не нехтувала можливістю підпорядкування і навіть перевиховання «чужих», включаючи прямих політичних опонентів, «ворогів» (тих, кого вона такими дійсно вважала і кому це лише приписувала). Більше того, вона була досить упевнена в можливості розв'язання цього непростого завдання. Сконструйований і втілений у життя дисциплінарний простір ГУЛАГу з його монотонною відчуженістю, економічною експлуатацією та насадженням політичної слухняності як місце досконалого порядку, яке заповнювало недосконалість радянського повсякденного життя, було яскравим тому підтвердженням. Але і після ліквідації ГУЛАГу сформована радянською владою «політична анатомія» (М. Фуко), яка базувалася на особливих дисциплінарних методах, орієнтованих на виробництво керованих «слухняних тіл», продовжувала мати по суті всеохоплюючий характер. Вона стала концептуальною основою реформованої радянської пенітенціарної системи, яка залишалася особливим «нормалізуючим», «терапевтичним» простором, призначеним не тільки для захисту суспільства від незаконослухняних і нелояльних до влади громадян, а й по можливості для їх «радянізації»³⁵⁴.

Як стверджує В. В. Россіхін, дослідження виправно-трудової політики в передвоєнні роки дає підставу зробити правомірний висновок про її жорсткість. Підтвердженням тому є зсув акценту з виховної роботи в суспільстві на застосування кримінально-правових заходів. Міри кримінального покарання стали широко застосовувати щодо осіб, які порушили трудову дисципліну, здійснили дрібні розкрадання на підприємствах промисловості, у сільському господарстві, дії яких оцінювалися як підрив господарської, оборонної могутності країни та добробуту трудящих. Результатом цього стало збільшення обсягів застосування покарань у вигляді ізоляції від суспільства³⁵⁵. Це допускалося навіть у тих випадках, коли відбувалися малозначні правопорушення. Кримінально-правові міри за ці провини та правопорушення також широко застосовувалися й стосовно осіб, позбавлених волі³⁵⁶.

У період Великої Вітчизняної війни значна частина чоловіків, засуджених за менш тяжкі злочини і придатних до військової служби, була

³⁵⁴ Сальнікова А. А., Герасімова Е. А. Советская политическая тюрьма 60-70-х годов XX века: концепция власти и повседневные реалии. *Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки*. 2016. Т. 158, кн. 3. С. 755.

³⁵⁵ Постановления СНК СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС «О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного страхования и борьбы со злоупотреблениями в этом деле». Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1971). Ин-т истории партии при ЦК КП Украиныфил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Т. 5. 1931–1941.

³⁵⁶ Россіхін В. В. Сутність каральної політики Радянської держави наприкінці 20-х – у середині 50-х років ХХ століття. *Право та державне управління*. 2012. № 1 (6). С. 70.

мобілізована в Червону Армію. З території України й інших західних регіонів СРСР усі місця позбавлення волі були евакуйовані з причини їх можливої окупації. Евакуація у більшості випадків проводилася пішим порядком і тривала кілька місяців³⁵⁷.

26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР скасовано смертну кару. За злочини, що передбачали смертну кару, у мирний час застосовувалось позбавлення волі на 25 років у виправно-трудовах таборах. Однак Указом від 12 січня 1950 р. «на численні прохання трудящих» було відновлено застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів³⁵⁸.

Усього в період з 1921–1953 рр. в СРСР жертвами сталінського режиму, за твердженням радянського політв'язня О. І. Солженіцина, стало 66 мільйонів людей³⁵⁹.

Після смерті Й. В. Сталіна у 1953 р., як показує аналіз архівних документів, у цілому виправно-трудова політика держави змінюється в бік пом'якшення: на всі категорії ув'язнених поширюються заліки робочих днів, вводиться умовно-дострокове звільнення, проводяться амністії³⁶⁰.

Десталінізація принесла певне обмеження застосування кримінальної репресії, звуження кола кримінальної відповідальності. З 1959 р. широко застосовується умовне засудження³⁶¹.

25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР були затверджені Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік. Цей акт мав загальносоюзне значення, визначав принципи та загальні положення радянського кримінального законодавства, закріплював підстави кримінальної відповідальності, дав єдине поняття злочину, визначив види співучасті, сформував мету та види покарань, визначив обставини, які пом'якшують і обтяжують відповідальність. Введення в дію Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік мало значний вплив на функціонування системи виконання покарань³⁶².

Прикладом такого впливу кримінально-правової політики на кримінально-виконавчу може служити положення КК УРСР, прийнятого 28 грудня 1960 року, яке визначало види режимів відбування покарань. Відповідно до ч. 3 ст. 25 КК УРСР 1960 року відбування покарання у вигляді позбавлення волі за вироком суду призначається у виправно-

³⁵⁷ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 74.

³⁵⁸ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 699.

³⁵⁹ Грицун Роман. СРСР та «вороги народу». Законодавча легалізація репресій. URL: <https://tribuna.pl.ua/korzhyk/srsr-ta-vorogi-narodu-zakonodavcha-legalizatsiya-represij>. (дата звернення 16.08.2018)

³⁶⁰ Россіхін В. В. Сутність каральної політики Радянської держави наприкінці 20-х – у середині 50-х років ХХ століття. *Право та державне управління*. 2012. № 1 (6). С. 72.

³⁶¹ Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 700.

³⁶² Россіхін В. В. Стан та зміни пенітенціарної системи УРСР у 1950-ті рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 34.

трудовах колоніях поселеннях, колоніях загального, посиленого, суворого і особливого режимів або в тюрмі, а також у виховно-трудовах колоніях загального і посиленого режимів³⁶³.

Крім того, прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік стало важливим поштовхом для розробки і впровадження у життя протягом кінця 1950-х – початку 1960-х рр. в УРСР республіканських положень про ті чи інші ланки системи виконання покарань³⁶⁴. Так, Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1958 р. № 1334 було затверджено Положення про виправно-трудова колонії та тюрми Міністерства внутрішніх справ СРСР³⁶⁵.

У 1969 році прийняті Основи виправно-трудового законодавства СРСР та союзних республік, на базі яких протягом 1970–1971 рр. були прийняті нові виправно-трудова кодекси в усіх союзних республіках. Цей період можна умовно назвати «другою хвилею кодифікації виправно-трудового законодавства СРСР та УРСР у тому числі».

Так, 23 грудня 1970 р. законом Верховної Ради УРСР був затверджений Виправно-трудова кодекс УРСР, який вводився в дію з 1 червня 1971 року. Цей кодекс діяв не лише на території УРСР, а й незалежної України аж до 31 грудня 2003 року.

Виправно-трудова кодекс УРСР 1970 р. містив вісім розділів, які в свою чергу поділялися на 23 глави і включали 126 статей.

Розділ I був присвячений питанням виправно-трудова законодавства СРСР та УРСР. Розділ II визначав загальні положення виконання покарання у вигляді позбавлення волі, заслання, висилки та виправних робіт без позбавлення волі. Наступні розділи III, IV, V і VI регламентували порядок і умови виконання покарання у вигляді: позбавлення волі, заслання, висилки, виправних робіт без позбавлення волі відповідно. У розділі VII закріплювалися підстави звільнення від відбування покарання; допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі; нагляд за особами, звільненими від відбування покарання. Розділ VIII передбачав участь громадськості у виправленні та перевихованні засуджених.

Відповідно до ст. 5 Виправно-трудова кодексу УРСР 1970 р. всі виправно-трудова установи на території УРСР організовувалися та ліквідувалися МВС СРСР та МВС УРСР.

³⁶³ Кримінальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/page2> (дата звернення: 16.02.2018).

³⁶⁴ Россіхін В. В. Стан та зміни пенітенціарної системи УРСР у 1950-ті рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 35.

³⁶⁵ Положение об исправительно-трудовах колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел СССР: утв. Постановлением Совета Министров СССР от 08.12.1958 г. №1334. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009165> (дата звернення: 16.02.2018).

Система виправно-трудових установ, на яку покладено виконання покарання у вигляді позбавлення волі, складалася з:

- 1) виправно-трудових колоній;
- 2) тюрем;
- 3) виховно-трудових колоній³⁶⁶.

Передбачалося, що повнолітні особи, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання у виправно-трудовій колонії або в тюрмі, а неповнолітні віком до вісімнадцяти років – у виховно-трудовій колонії. Виправно-трудова колонія вважалася основним видом виправно-трудових установ для тримання засуджених до позбавлення волі, які досягли повноліття.

Крім ВТК 1970 р. порядок і умови відбування (виконання) покарання у виді позбавлення волі регламентувалися й численними відомчими нормативними актами МВС УРСР (наказами, інструкціями, вказівками тощо). Головним із них були Правила внутрішнього трудового розпорядку виправно-трудових установ, які оголошувалися наказом МВС УРСР³⁶⁷. Формування кримінально-виконавчого законодавства за рахунок видання відомчих нормативно-правових актів було ще одною характерною негативною ознакою радянської виправно-трудової політики. Відомчі акти часто не лише не відповідали, суперечили чинному законодавству, а й скасовували законодавчі акти. Крім того, відомчі акти, як правило, видавалися під грифом «таємно» та «цілком таємно», а тому були недоступними для ознайомлення з їх змістом, що обумовлювало закритість усієї кримінально-виконавчої системи.

Порядок та умови виконання інших видів покарання, не пов'язаних із здійсненням виправно-трудового впливу на засуджених, були закріплені в Положенні про порядок і умови виконання в УРСР кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених, затвердженому Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 червня 1984 року.

Цим Положенням визначався порядок і умови виконання покарань у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штрафу, громадської догани, конфіскації майна, позбавлення військового або спеціального звання і позбавлення батьківських прав³⁶⁸.

Як слушно зазначає М. Г. Детков, реформи в системі виконання кримінального покарання у 60–80-х роках мали половинчастий характер.

³⁶⁶ Виправно-трудовий України від 23.12.1970 р. № 3325-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3325-07> (дата звернення: 03.11.2015).

³⁶⁷ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 84.

³⁶⁸ Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених від 22.06.1984 р. № 7193-X. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/7193-10> (дата звернення: 07.11.2015).

З одного боку, організаційно-структурні зміни в місцях позбавлення волі були спрямовані на демонтаж системи ГУЛАГу. З іншого боку, система виправно-трудова установа, яка формувалася, не тільки зберегла окремі атрибути ГУЛАГу, а й його цільове призначення як джерела робочої сили для забезпечення виконання виробничо-господарських завдань³⁶⁹.

Державне управління виправними установами СРСР було побудоване на принципах жорсткого підпорядкування центру та відсутності соціальної спрямованості. Впродовж багатьох років змінювалася організаційна належність системи виправних установ, але концептуальні засади їх діяльності залишалися незмінними: в'язничне відомство фактично було додатком до НКВС та перетворилося на найбільшу промислову організацію переважно з використанням некваліфікованої робочої сили та з неоплачуваною працею. Але одночасно до цілей такої системи можна віднести створення тотальної атмосфери страху, що було покладено в основу головної функції системи – сприяння мілітаризації та індустріально-промислому розвитку СРСР. Як справедливо стверджують В. М. Прусс та Д. В. Ягунов, можна дійти висновку, що навіть боротьба зі злочинністю фактично відходила на другий план³⁷⁰.

Радянська пенітенціарна система ввібрала гірші риси московської середньовічної тюремної практики, перетворюючи засуджених на рабів (число їх у певні періоди досягало більше 10 мільйонів), які повинні були тяжко, каторжно, безоплатно примусово працювати впродовж 10–12 годин без вихідних (із частковим відпочинком у святкові дні)³⁷¹.

Водночас попри гучну назву основного кодифікованого акта – Виправно-трудова кодекс, а також незважаючи на віднесення суспільно-корисної праці до основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, функція виправлення за допомогою залучення засуджених до праці залишалася лише декларацією, за якою приховувалася справжня мета кримінально-виконавчої політики радянського періоду – всеохоплююча індустріалізація та економічне зростання СРСР.

Все вищезазначене було притаманною ознакою всієї кримінально-виконавчої політики Радянського Союзу.

Крім того, слушною є думка М. М. Яцишина, який стверджує, що радянська кримінально-виконавча система залишила помітний слід у вітчизняній пенітенціарній історії як з точки зору вдосконалення законодавчої

³⁶⁹ Детков М. Г. Тюрмы, лагеря и колонии России. Москва : Вердикт-Ш, 1999. С. 390.

³⁷⁰ Прусс В. Москва, Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. С. 22-23.

³⁷¹ Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Про можливість і потреби запровадження європейських пенітенціарних систем в Україні. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів між нар.наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 56.

бази, розвитку науки кримінально-виконавчого права, так і в практичній площині – створення потужної матеріально-технічної бази установ виконання покарань та засобів їх забезпечення, що використовується і нині³⁷².

Перебудовчі процеси кінця 80-х років ХХ ст. дали змогу подивитися по-новому на багато речей, у тому числі й на кримінально-виконавчу систему, яка була створена на принципах суворого централізму й адміністративно-командного управління і не могла повною мірою забезпечити покладені на неї функції³⁷³.

Розпад радянської держави створив сприятливе підґрунтя для реформування кримінально-виконавчої системи і формування національної кримінально-виконавчої політики Української держави нового демократичного типу.

М. М. Яцишин пропонує здійснювати аналіз кримінально-виконавчої політики України в умовах незалежності на основі наступної її періодизації:

1-й період – 1990–1993 рр. – формування нової стратегії кримінально-виконавчої політики шляхом внесення змін і доповнень до ВТК України з метою гуманізації карального механізму виконання покарань, прийняття низки нормативно-правових актів, що започатковували реформування кримінально-виконавчої системи України, передусім постанови КМ України «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» від 11 липня 1991 р. № 88;

2-й період – 1993–1996 рр. – прийняття важливих законодавчих актів з конкретних проблем пенітенціарної політики, пов'язаних із набуттям Україною членства в РЄ (1995 р.), і поступове приведення вітчизняного законодавства у відповідність із загальноєвропейськими та світовими стандартами;

3-й період – 1996–2000 рр. – організація широкомасштабної протидії злочинності на основі «Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр.», утворення ДДУПВП та виведення його з підпорядкування МВС України;

4-й період – 2000–2009 рр. – створення законодавчої бази кримінально-виконавчої політики. Найважливішою подією на цьому шляху стало прийняття ВР України 5 квітня 2001 р. нового КК України, 11 липня 2003 р. – КВК України, а 23 червня 2005 р. – Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»³⁷⁴.

³⁷² Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2010. С. 10.

³⁷³ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 76.

³⁷⁴ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2010. С. 11.

Вважаємо за доцільне розглядати **кримінально-виконавчу політику України в умовах незалежності** з точки зору поділу етапів її розвитку на:

- кримінально-виконавчу політику незалежної Української держави до прийняття КВК України (1991 – 2003 рр.);
- сучасну кримінально-виконавчу політику України (2003 р. – до наших днів)³⁷⁵.

Першим кроком на шляху становлення кримінально-виконавчої системи України було прийняття 11 липня 1991 року постанови Кабінету Міністрів УРСР «Про Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР», де були визначені проблеми функціонування кримінально-виконавчої системи і першочергові заходи щодо їх розв'язання.

В основу реформи кримінально-виконавчої системи було покладено Декларацію про державний суверенітет України, а також прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поводження з засудженими.

Відтоді реформа кримінально-виконавчої системи України, яка планомірно здійснюється, зорієнтована на виконання покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів, що стосуються прав людини, принципів гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань³⁷⁶.

Однак відчутні зміни сталися вже відразу після прийняття постанови. Так, 20 грудня 1991 р. були змінені й переоголошені Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудова установ, які були спрямовані на гуманізацію умов відбування покарання³⁷⁷.

22 лютого 1992 р. постановою КМ України ухвалено порядок, відповідно до якого заробітна плата засудженим нараховується в повному обсязі за чинними тарифами, а відрахування провадяться за фактичними витратами на утримання. 6 березня 1992 р. ВР України прийнято Закон України № 2175-ХІІ «Про скасування покарань у вигляді заслання і вислання», скасована також кримінальна відповідальність за відхилення від цих покарань. Усі особи, які відбували ці покарання в інших регіонах колишнього СРСР, повернуті в Україну³⁷⁸.

5 серпня 1992 р. КМ України прийнято постанову № 448 «Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи», якою була схвалена пропозиція МВС про повернення громадян, засуджених судами

³⁷⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України в умовах незалежності. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. 1 (07). С. 61.

³⁷⁶ Шкута О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 154.

³⁷⁷ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 115.

³⁷⁸ Історичний розвиток пенітенціарної системи України. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/626509> (дата звернення: 17.11.2015).

України, що відбуваються покарання за її межами, до відповідних установ МВС України. Для її реалізації було передбачено будівництво в окремих областях нових слідчих ізоляторів, виправно-трудових колоній, відкриття колоній-поселень для створення засудженим належних умов тримання і забезпечення їхньої трудової зайнятості³⁷⁹.

6 травня 1993 р. ВР України прийняла постанову «Про створення при виправно-трудових колоніях відділень колоній-поселень для засуджених, які твердо стали на шлях виправлення і переведені у ці колонії визначеннями народних судів»³⁸⁰.

25 червня 1993 р. затверджена постановою ВР України Державна програма боротьби зі злочинністю, що включала 7 розділів, з яких шостий був присвячений питанням удосконалення кримінально-виконавчої системи³⁸¹. Зокрема, передбачалося:

- розроблення і затвердження Програми приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами. 26 січня 1994 р. постановою КМ України № 31 було затверджено таку Програму³⁸²;

- вирішення питання про відкриття виправно-трудових установ на території окремих областей;

- будівництво слідчих ізоляторів на території окремих областей, забезпечивши першочергове виділення коштів для виносу слідчого ізолятора з м. Києва (на жаль, питання виносу за межі міста Києва Київського СІЗО – відомого як Лук'янівське СІЗО, досі залишається невирішеним);

- виділення земельних ділянок низькорентабельних сільськогосподарських підприємств для відкриття на їх базі виправно-трудових колоній-поселень на території окремих областей;

- надання додаткових пільг з виробничо-господарської діяльності тощо. Так, 6 червня 1994 р. постановою КМ України № 352 «Про особливості застосування Закону України «Про підприємства в Україні» підприємствам установ із виконання покарань і лікувально-трудових профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України було надано низку пільг. Зокрема, підприємствам установ надавався пріоритет щодо їх

³⁷⁹ Богатирьов І. Г., Копотун І. М. Правове забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи після оновлення Україною своєї незалежності. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С.195-196.

³⁸⁰ Про тимчасові дільниці-поселення при виправно-трудових колоніях : Постанова Верховної Ради України від 06.05.1993 р. № 3194-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 24. Ст. 267

³⁸¹ Про Державну програму боротьби зі злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 25.06.1993 р. № 3325-ХІІ URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3325-12/page> (дата звернення: 20.11.2015).

³⁸² Про програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1994 р. № 31. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/31-94-п> (дата звернення: 20.11.2015).

залучення до виконання окремих видів робіт і поставок для державних потреб з метою створення робочих місць для залучення до праці кожного засудженого та забезпечення обсягом робіт, достатнім для оплати вартості утримання із зароблених коштів; підприємства отримали право встановлювати за рахунок зароблених коштів пільги щодо забезпечення засуджених додатковим харчуванням³⁸³.

М. М. Яцишин, відзначаючи в цілому важливість намічених і реалізованих програмою заходів боротьби зі злочинністю у найважчі для України кризові роки, стверджує, що її ефективність все ж була низькою. Законодавча і виконавча влада ще не мала у своєму розпорядженні матеріальних і кадрових можливостей для виконання програми. Не було єдиного керівного і координаційного центру. Крім того, значна частина статей програми мала декларативний характер³⁸⁴.

27 липня 1994 р. ВР України прийняла Закон «Про внесення змін та доповнень у законодавчі акти України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання». Згідно із цим законом було введено відстрочку відбування покарання вагітним жінкам та жінкам, які мають неповнолітніх дітей віком до 3 років; дозволено короткострокові відпустки для жінок, які мають дітей віком до 3 років, для їх влаштування у родичів, опікунів, дитячих будинках тощо³⁸⁵.

Ефективним стимулом для подальшого вдосконалення діяльності національної кримінально-виконавчої системи був вступ України до РЄ у 1995 р., завдяки чому наша держава взяла на себе певні зобов'язання перед міжнародною спільнотою, серед іншого – вивести кримінально-виконавчу систему з підпорядкування МВС України та продовжити реформування кримінально-виконавчого законодавства, виходячи з вимог міжнародних стандартів у цій сфері³⁸⁶.

2 грудня 1996 р. постановою КМ України № 1454 «Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі» було визначено заходи щодо забезпечення вимог законодавства про залучення засуджених до праці, приведення умов їх тримання у відповідність з вимогами Мінімальних Європейських норм і

³⁸³ Лучко С. В. Правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи після оновлення Україною своєї незалежності: історико-правовий аналіз. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 80-81.

³⁸⁴ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 117.

³⁸⁵ Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими : Закон України від 27 лип. 1994 р. № 137/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 37. Ст. 342.

³⁸⁶ Іваньков І. В. Нормативно-правове забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи України в перші роки незалежності (1991-2000 рр.) *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. № 1. С. 108.

стандартів, стабілізації фінансового стану установ кримінально-виконавчої системи³⁸⁷.

У 1996 році експерти РЄ відповідно до рішень Уряду України протягом майже двох місяців здійснили вивчення чинного законодавства, інших нормативних актів, що регламентували порядок та умови виконання кримінальних покарань і практику їх застосування в Україні. Було детально та кваліфіковано перевірено 22 установи кримінально-виконавчої системи восьми областей. За результатами цього РЄ була зроблена та оприлюднена доповідь «Оцінка в'язничної системи України» з рекомендаціями щодо приведення її у відповідність із загальноєвропейськими стандартами, в якій, зокрема, наголошено на «необхідності створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації»³⁸⁸.

У підсумку Президент України 22 квітня 1998 р. видав указ «Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань» на базі Головного управління виконання покарань МВС України як центральний орган виконавчої влади з тимчасовим підпорядкуванням МВС України.

Указом Президента України від 31 липня 1998 р. затверджено Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань³⁸⁹.

12 березня 1999 р. указом Президента України ДДУПВП виведений з підпорядкування МВС України та підпорядкований безпосередньо КМ України.

Формування ДДУПВП, який уособлює всі функції управління пенітенціарною системою, підпорядковується безпосередньо КМ України, дало змогу виконати зобов'язання, взяті Україною при вступі до РЄ, та рекомендації експертів РЄ щодо припинення всіх зв'язків кримінально-виконавчих структур з військовими, міліцією і демілітаризації всієї кримінально-виконавчої системи. Проведена реорганізація спростила механізм управління кримінально-виконавчою системою, який став більш гнучким, оперативним, дієвим за рахунок концентрації всіх сил і засобів, у тому числі служб охорони, нагляду та безпеки, в одному відомстві, відміни виконання невластивих їй функцій і втручання у справи посадових осіб, які безпосередньо не відповідають за діяльність кримінально-виконавчої системи, зокрема господарську³⁹⁰.

³⁸⁷ Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.1996 р. № 1454. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1454-96-п> (дата звернення: 15.09.2018).

³⁸⁸ Історичний розвиток пенітенціарної системи України. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/626509> (дата звернення: 17.11.2015).

³⁸⁹ Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 31.07.1998 р. № 827/98. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/827/98> (дата звернення: 27.11.2015).

³⁹⁰ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 121.

З метою створення належних умов для функціонування кримінально-виконавчої системи 22 квітня 1999 р. КМ України ухвалено постанову № 653 «Про заходи щодо забезпечення діяльності Державного департаменту з питань виконання покарань»³⁹¹.

Основою законодавчої матеріальної бази кримінально-виконавчої політики став прийнятий 5 квітня 2001 р. КК України, у якому була суттєво змінена система покарань у бік розширення переліку покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Процес реформування кримінально-виконавчої системи знайшов своє відображення в Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., яка була затверджена постановою КМ України від 15 лютого 2002 р. № 167³⁹² і складалася із шести розділів, другий з яких передбачав вдосконалення законодавчої бази у цій сфері.

Прийняття 11 липня 2003 р. КВК України, який набрав чинності 1 січня 2004 р., стало логічним результатом реалізації другого розділу вищезгаданої Програми і одночасно початком нового етапу в історії кримінально-виконавчої політики України, який триває й донині.

КВК України поділяється на Загальну та Особливу частини і складається з 5 розділів, 26 глав та містить 166 статей. У КВК України визначено правовий статус засуджених, органи та установи виконання покарань, регламентовано умови та порядок виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, порядок виконання покарання у виді позбавлення волі, довічного позбавлення волі, а також закріплено підстави та порядок звільнення від відбування покарання тощо.

Новим КВК України було передбачено створення якісно нової класифікації установ за рівнями безпеки, як у Європі (відкритого типу, мінімального, середнього і максимального рівня безпеки), нову класифікацію і систему розподілу засуджених по установах. Чітке визначення мережі й типів цих установ дало можливість забезпечити роздільне тримання в них засуджених з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи тощо³⁹³.

Крім того, КВК України вводиться прогресивна система зміни умов тримання засуджених за рівнем їх виправлення, визначено гарантовані права засуджених, а також чіткіше врегульовано порядок матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених.

³⁹¹ Про заходи щодо забезпечення діяльності Державного департаменту з питань виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.04. 1999 р. № 653. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/653-99-п> (дата звернення: 27.11.2015).

³⁹² Про програму подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр. : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 р. № 167. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/167-2002-п> (дата звернення: 29.11.2015).

³⁹³ Львовчкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 11.

Особливо хотілось би звернути увагу на прийнятий у 2004 році ВР України Закон, яким було здійснено суттєву лібералізацію умов утримання в закладах пенітенціарної системи. Ним передбачено ліберальну систему побачень із рідними та близькими, інших контактів, передач тощо. Однак Закон не був підписаний Президентом України Л. Д. Кучмою і не набув юридичної сили. Подальші політичні події 2004 р. відклали цей надзвичайно прогресивний закон у «довгий ящик», і згодом про нього взагалі забули³⁹⁴.

23 червня 2005 р. ВР України було прийнято закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу»³⁹⁵, який закріплює завдання, основні принципи діяльності ДКВС України щодо здійснення державної політики у сфері виконання покарань.

3 серпня 2006 р. постановою КМ України № 1090 затверджено Державну програму покращення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, на 2006–2010 роки³⁹⁶.

Відповідно до указу Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» створено Державну пенітенціарну службу України, реорганізувавши ДДУПВП, а указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 394/2011 затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України, що виступає центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується КМ України через Міністра юстиції України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань³⁹⁷.

О. О. Шкута зазначав, що ДПіТС України як назва центрального органу виконавчої влади у сфері виконання кримінальних покарань відображає ідеальний результат ексекутивної діяльності, а ДКВС України – реальний³⁹⁸.

Видається цілком слушною позиція Т. А. Денисової, яка вважає не продуманим кроком перейменування ДДУПВП у ДПіТС України всупереч завданням, що стоять перед усіма установами, а не лише перед виправ-

³⁹⁴ Фріс П. Л., Бучко М. Б. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 1. С. 8.

³⁹⁵ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 09.08.2014).

³⁹⁶ Про Державну програму покращення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, на 2006–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1090-2006-п> (дата звернення: 29.11.2015).

³⁹⁷ Положення про Державну пенітенціарну службу України: Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 394/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/394/2011> (дата звернення: 03.12.2015).

³⁹⁸ Шкута О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 156.

ними (виховними) колоніями (завдання «каяття» існує лише як гіпотеза науковців)³⁹⁹.

Для приведення умов тримання засуджених до вимог міжнародних стандартів та подальшого реформування Державної кримінально-виконавчої служби України указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631/2012 схвалена Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України⁴⁰⁰.

Незважаючи на визначеність проблем кримінально-виконавчої системи на нормативному рівні в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а також закріплення в Концепції шляхів і способів розв'язання названих проблем, вони продовжують існувати⁴⁰¹. Як зазначено в Концепції, заходи щодо реформування ДКВС України мали бути реалізовані впродовж 2012–2017 років.

З метою забезпечення ефективної реалізації Концепції була навіть розроблена Державна цільова програма реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013-2017 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р. № 345⁴⁰². Попри наявні недоліки, на які звертає увагу К. А. Автухов,⁴⁰³ ця Програма відзначалася і позитивними характеристиками. Так, у її змісті передбачалися конкретні обсяги та джерела фінансування, які мали бути спрямовані на реформування ДКВС України та покращення її діяльності.

Однак, на жаль, цю Державну цільову програму не вдалося втілити в життя, оскільки її чинність була достроково припинена відповідно до постанови КМ України від 5 березня 2014 р. № 71 «Деякі питання оптимізації державних цільових програм і національних проектів, економії бюджетних коштів та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України»⁴⁰⁴.

³⁹⁹ Денисова Т. А. Реформування кримінально-виконавчої системи: прорахунки і перспективи. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар.наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 45.

⁴⁰⁰ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/631/2012> (дата звернення: 09.08.2014).

⁴⁰¹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики як вимога часу: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 18–19 грудня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 32.

⁴⁰² Про затвердження Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013-2017 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04. 2013 р. № 345. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/345-2013-п> (дата звернення: 09.08.2014).

⁴⁰³ Автухов К. А. Проблемні аспекти Проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 205-208.

⁴⁰⁴ Деякі питання оптимізації державних цільових програм і національних проектів, економії бюджетних коштів та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від від 05.03.2014 р. № 71. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/71-2014-п> (дата звернення: 07.12.2015).

Наступним важливим актом, спрямованим на забезпечення кримінально-виконавчої політики, став Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р.⁴⁰⁵, внаслідок прийняття якого засуджені до позбавлення волі дочекалися чергового розширення своїх прав. Але, як зазначає О. В. Лисодед, «потрібен ще дієвий механізм їх реалізації, створити чи удосконалити який та забезпечити його виконання в установах виконання покарань повинна ДПтС України»⁴⁰⁶.

29 грудня 2014 р. наказом Міністерства юстиції України № 2186/5 була прийнята нова редакція Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які покликані регулювати порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі⁴⁰⁷.

Прийнятий ВР України 5 лютого 2015 р. Закон України «Про пробацію», запроваджує механізм пробації – системи наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого⁴⁰⁸.

Внаслідок прийняття цього Закону передбачається зменшення чисельності осіб, засуджених до покарань у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, зменшення державних витрат на утримання СІЗО та УВП⁴⁰⁹.

Ще одна подія, про яку неможливо не згадати і яка суттєво вплинула на кримінально-виконавчу політику нашої держави, – це прийняття ВР України 26 листопада 2015 р. Закону України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання»⁴¹⁰, так

⁴⁰⁵ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1186-18> (дата звернення: 07.12.2015).

⁴⁰⁶ Лисодед О. В. Новели кримінально-виконавчого законодавства щодо адаптації правового статусу засуджених до позбавлення волі до європейських стандартів. *Забезпечення прав людини при виконанні кримінальних покарань* : матеріали «круглого столу», 12 груд. 2014 р. Харків, 2014. С. 19.

⁴⁰⁷ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Міністерства юстиції України від 29.12.2014 р. № 2186/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14/page> (дата звернення: 10.12.2015).

⁴⁰⁸ Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19?test=NOamfL2dtr58Lry6ZiEWNJ7fHI48Us80msh8Ie6> (дата звернення: 10.12.2015).

⁴⁰⁹ Кобзар Г. Петро Порошенко підписав Закон «Про пробацію». URL: <http://khp.org/index.php?id=1424886014> (дата звернення: 15.12.2015).

⁴¹⁰ Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання : Закон України від 26.11.2015 р. № 838-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/838-19> (дата звернення: 11.01.2016).

званого «Закону Савченко», названого за прізвищем одного з його авторів – народного депутата Н. В. Савченко.

Відповідно до цього Закону зарахування судом терміну попереднього ув'язнення у разі засудження до позбавлення волі в рамках того ж кримінального провадження, в межах якого до особи було застосовано попереднє ув'язнення, здійснюється з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі.

Екс-голова ДПтС України С. Старенький стверджує: «Станом на 16 січня 2016 року кількість засуджених та ув'язнених в установах ДПтСУ становила 69,5 тис. осіб, з них 16,6 тис. осіб – у слідчих ізоляторах; станом на 15 квітня 2016 року кількість засуджених та ув'язнених становила 63,2 тис. осіб, з них 16,5 тис. осіб – у слідчих ізоляторах. Отже, в результаті дії закону кількість утримуваних у СІЗО по всій Україні знизилася аж на 100 чоловік, в той час як загальна кількість тих, хто відбуває покарання знизилась аж на 6000 чоловік. І це тільки перша хвиля. Другою буде ще більша хвиля засуджених, звільнених умовно-достроково (УДЗ), оскільки у всіх скорочено строки, і можливість УДЗ наступить раніше, ніж повинна була. Яскрава ілюстрація представника такої хвилі звільнень – справа Лозинського. Я думаю, що таких лозинських найближчих півроку буде тисяч 7–10. Ви спитаєте мене – чому по «закону Савченко» звільнилось 500 ув'язнених, а загальна статистика по СІЗО зменшилась тільки на 100? Відповідь тут проста – цей закон навпаки стимулює підсудного всіма можливими шляхами затягувати час перебування в СІЗО (неявки адвокатів, подання всіх можливих апеляцій і заяв, симуляція хвороб...). Адже він знає, що з кожним днем знаходження в СІЗО його реальний строк ізоляції стає коротшим іще на день. Тому і стараються побути в СІЗО подовше»⁴¹¹.

У науковій літературі висловлювалася позиція про те, що Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання» у відповідній редакції мав певні вади: по-перше, не відповідав своїм анонсованим задачам і не спроможний вирішити справжні проблеми, які існують у місцях попереднього ув'язнення; по-друге, суперечить конституційним, кримінально-правовим і кримінально-процесуальним засадам, які закріплені в законодавстві України та визнані науковою спільнотою, практичними фахівцями в галузі кримінального та кримінально-процесуального права; по-третє, є опосередкованою причиною погіршення криміногенної ситуації в країні, тим самим ставлячи під загрозу життя та здоров'я населення, а також викликав соціальне напруження та незадоволення більшої частини суспільства України⁴¹².

⁴¹¹ Старенький С. Наслідки гібридного «Закону Савченко». URL: <http://obozrevatel.com/blogs/90854-naslidki-gibridnogo-zakonu-savchenko.htm> (дата звернення: 05.05.2016).

⁴¹² Веселов М., Мураховська Г. Удосконалення порядку зарахування строку попереднього ув'язнення: шлях до гуманізації кримінально-правових відносин в Україні чи забезпечення свободи злочинців? *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2/2. С. 27.

Очевидно, що умови перебування в СІЗО є набагато гірші, ніж у будь-якій виправній колонії. Тому ідея зарахування строку попереднього ув'язнення у строк покарання у вигляді позбавлення волі з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі є доволі непоганою (хоч не зовсім вдало сформульованою), оскільки має на меті: по-перше, відновити права, що обмежувалися під час тримання під вартою, по-друге, розвантажити СІЗО. Тим більше, що рецидив серед осіб, до яких цей Закон був застосований, практично рівний загальним показникам рецидивної злочинності, що також дозволяє вести мову про допустимість та доцільність реалізації ідеї зарахування строку попереднього ув'язнення у строк покарання у вигляді позбавлення волі з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі.

Однак 21 червня 2017 року набув чинності Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення»⁴¹³, яким було скасовано так званий «закон Савченко».

2016 рік ознаменувався ліквідацією ДПтС України з передачею Міністерству юстиції України завдань і функцій з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Таке рішення затверджено 18 травня 2016 р. постановою КМ України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» № 343⁴¹⁴. Цього ж дня постановою КМ України «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції» № 348 визначено перелік територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби і передбачено утворення шести міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції⁴¹⁵.

У запропонованій Мін'юстом України презентації «Реформи пенітенціарної системи» визначено основні проблеми в системі, основні пріоритети реформи, а також цілі та ключові завдання.

Водночас не можна не погодитися з думкою М. В. Романова, який констатує, що реформа кримінально-виконавчої служби не відрізняється системним підходом, не зорієнтована на перспективу, не враховує існуючі проблеми (наприклад, проблема окупованих територій та території проведення антитерористичної операції) і не має чіткого плану дій. Автор ви-

⁴¹³ Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення : Закон України від 18.05.2017 р. № № 2046-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2046-19> (дата звернення: 20.10.2017).

⁴¹⁴ Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 343. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-п> (дата звернення: 17.06.2016).

⁴¹⁵ Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 348. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-п> (дата звернення: 17.06.2016).

діляє такі основні недоліки сформульованої реформи Міністерства юстиції України:

1. Роблять ставку на ресоціалізацію при тому, що зміст цього поняття є незрозумілим і невизначеним.
2. Курс на демілітаризацію і введення нових людей у систему органів виконання покарань неможливий при плановому збереженні 80% «старого» персоналу.
3. Відмова від скорочень та ротацій на рівнях СІЗО та УВП є помилкою, оскільки більшість проблем і порушень відбувається саме на рівнях СІЗО і УВП.
4. Розробка нового законодавства не є «реформаторською» ідеєю, оскільки цей процес відбувається постійно і, треба відзначити, дуже повільно та нерідко неякісно.
5. Порочна практика спроб здійснення реформ без відповідного їх фінансування⁴¹⁶.

Зважаючи на названі недоліки запропонованої Міністерством юстиції України реформи кримінально-виконавчої системи, сумнівною видається можливість її ефективної реалізації на практиці. Залишається сподіватися, що в процесі реформування будуть враховані існуючі зауваження, а також буде передбачено відповідне фінансування запланованих заходів, які дозволять наблизити існуючу кримінально-виконавчу систему України до стандартів ЄС⁴¹⁷.

На визначення механізмів оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань спрямований затверджений постановою КМ України Порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань від 7 червня 2017 року № 396⁴¹⁸.

13 вересня 2017 року КМ України підтримав пропозиції Міністерства юстиції України щодо подальшого реформування системи виконання покарань. Зокрема, було прийнято Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схвалену розпорядженням КМ України від 13 вересня 2017 року № 654-р⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Романов М. Чи буде справжня пенітенціарна реформа? URL: <http://khp.org/index.php?id=1473358668> (дата звернення: 07.10.2016).

⁴¹⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Реформа кримінально-виконавчої системи України: ефективність її реалізації. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 8 грудня 2016 року) : у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2016. Ч. 1. С. 144.

⁴¹⁸ Про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 396. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-п> (дата звернення: 27.09.2017).

⁴¹⁹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-р> (дата звернення: 03.10.2017).

Відповідно до цієї Концепції утворено Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України як територіальний орган Міністерства юстиції України із статусом юридичної особи. При цьому відсутня нормативно-правова база, яка б забезпечувала діяльність цього органу та визначала його правовий статус.

Розпорядженням КМ України від 13 вересня 2017 року № 655-р погоджено пропозицію Міністерства юстиції України про утворення державної установи «Центр пробації» з 1 січня 2018 року⁴²⁰, яка здійснює свою діяльність відповідно до Положення про Державну установу «Центр пробації», яке затверджено наказом Мін'юсту України від 28 грудня 2017 року № 4322/5⁴²¹.

На сьогодні також розроблено проект Закону України «Про пенітенціарну систему» № 7337 від 24 листопада 2017 року⁴²², який, у разі його прийняття, може стати початком нового етапу розвитку кримінально-виконавчої політики, оскільки принципово змінює її зміст, а також впливає на інші складники політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Крім того, з метою приведення у відповідність до вимог міжнародних правових актів з питань дотримання прав людини наказом Мін'юсту України від 28 серпня 2018 року № 2823/5 затверджено нову редакцію Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань⁴²³.

Підсумовуючи, доцільно визначити характерні риси, які притаманні всім періодам розвитку кримінально-виконавчої політики України. Так, В. В. Кондратішина акцентує увагу на наступних особливостях: 1. Від перших писаних вітчизняних правових джерел (зокрема «Руської Правди») до нині діючих КК і КВК України кримінально-виконавча політика декларувалася на принципі гуманізму та рівності громадян перед законом. 2. Каральний характер кримінально-виконавчого законодавства, зміст якого виражався не стільки й не тільки через правообмеження, що вводилися стосовно засуджених на підставі рішення суду та закону, а й у зв'язку з високою питомою вагою позбавлення волі у структурі всіх кримінальних покарань (більше 40 %) та композиційністю вироків (призначення декількох покарань). 3. Учинення спроб від декларативності намірів, закріпле-

⁴²⁰ Про утворення державної установи «Центр пробації»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 655-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

⁴²¹ Про затвердження Положення про Державну установу «Центр пробації»: Наказ Міністерства юстиції України від 28.12.2017 р. № 4322/5. URL: <http://kosivrda.gov.ua/attachments/category/156/Polozennya.pdf> (дата звернення: 11.03.2018).

⁴²² Про пенітенціарну систему: проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 05.04.2018).

⁴²³ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № № 2823/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18> (дата звернення: 15.11.2018).

них у законі, до практичної реалізації принципу примирення жертви злочину та особи, яка його вчинила. 4. Пріоритетність інтересів держави над приватними, що виражалось як у суворості санкцій, так і у відрахуваннях із заробітку засуджених, першочерговими із яких були податки в дохід держави. 5. Постійне перебування органів і установ виконання покарань у складі силових державних органів, як правило МВС, що не дало змоги створити партнерські відносини між засудженими і персоналом цієї системи, оскільки останні фактично ототожнювались із державою⁴²⁴.

Слід зазначити, що наведені вище ознаки тією чи іншою мірою й досі залишаються притаманними для сучасного періоду розвитку кримінально-виконавчої політики України. Як слушно зазначають О. Г. Колб та В. В. Кондратішина, сучасна кримінально-виконавча політика – це своєрідний продукт історії, правозастосувальної практики та знань у галузі виконання кримінальних покарань⁴²⁵. Тому, враховуючи історичний досвід формування й реалізації кримінально-виконавчої політики, можна виробити подальші шляхи її реформування та вдосконалення.

Варто наголосити, що дослідження питання історії становлення кримінально-виконавчої політики, які дають можливість сформулювати вектори її сучасного розвитку, не можуть ґрунтуватися лише на офіційних документах, нормативно-правових актах. Слід також аналізувати трактати, твори тощо видатних мислителів і письменників свого часу, які займали активну громадську позицію та висловлювали авторські міркування щодо покарання, його мети й умов відбування у своїх працях та літературних шедеврах⁴²⁶.

Як зазначає О. В. Козаченко, українська класична література в цілому характеризується гуманістичним ставленням до осіб, які вчинили злочин, вказуючи на те, що надлишкова жорстокість відповідальності в цілому не відповідає українському менталітету, який відзначається шанобливим ставленням до особи, навіть за умови вчинення нею злочину⁴²⁷.

Т. Г. Шевченко ставив людину в центр буття, вимагаючи здійснення її захисту, в тому числі кримінально-правовими засобами. Противник крі-

⁴²⁴ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 70-73.

⁴²⁵ Колб О. Г., Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика як історичний продукт внутрішньої політики держави. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. Випуск 20. С. 185-194. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/apvchzu_2008_20_30%20(2).pdf (дата звернення: 15.01.2016).

⁴²⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Питання кримінально-виконавчої політики у праці видатних письменників та мислителів. *Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової і соціальної держави*: матеріали III заочної науково-практичної конференції (Чернігів, 27 лист. 2018 р.) / гол. ред.: О. М. Тогочинський; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів, 2018. С. 169

⁴²⁷ Козаченко О. В. Духовні засади сучасного кримінально-правового впливу в українській класичній літературі. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2013. С. 346.

пацтва, він вимагав його скасування, відповідальності панів за нелюдське ставлення до кріпаків, засуджував тих, хто принижує беззахисних, зневажає людську гідність, знущається, кривдить, обманює, тих, хто примушує іншу людину страждати, спричиняє їй душевні та фізичні муки⁴²⁸.

До прикладу, доля ліричного героя-ув'язненого зображена в циклі поезій Т. Г. Шевченка «В казематі».

Показовою в руслі «тюремної» літератури є постать І. Я. Франка (цикл «Тюремні сонети», «В тюремнім шпиталі» та інші), який став автором першої спроби тюремного «живописання»⁴²⁹.

Крім того, у повісті І. Я. Франка «На дні», головний герой якої Андрій, потрапивши до «казні», здивований умовами перебування там людей, ідеться про необхідність забезпечення гуманістичного спрямування покарання, яке не повинно бути направленим на створення нелюдських умов особам, які його відбувають⁴³⁰.

«В'язничні» мотиви присутні і в творчості Лесі Українки, зокрема в її оповіданні «Помилка (Думки арештованого)».

На початку ХХ століття тематика покарання та ув'язнення відстежувалася у прозі В. К. Винниченка («Дим», «Суд», «Темна сила»), О. Ю. Кобилянської («Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки»), М. М. Коцюбинського («Невідомий», «Persona grata», «На віру»), А. Ю. Тесленка («В тюрмі») тощо.

Слід зауважити, що поняття «тюремна література» у ХХ столітті набуло особливої дефініції, коли «топос» тюрми став досить поширеним явищем серед переслідуваної більшовицьким режимом і в подальшому ув'язненої (найчастіше знищеної) інтелігенції⁴³¹, серед представників якої можемо назвати: В. К. Винниченка, Г. М. Косинку, В. С. Стуса, Н. В. Суровцову, твори яких і відображали «відчуту ними на собі» тюремну та виправно-трудова політику держави.

Крім питань кримінально-виконавчої політики, моральних та психологічних аспектів відбування покарань, предметом дослідження також були педагогічні основи організації процесу виконання-відбування покарань, яким присвячені праці українських радянських письменників та педагогів – А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинського.

⁴²⁸ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 93.

⁴²⁹ Цебрик О. Є. «В'язничні» мотиви в українській літературі ХХ століття. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*. 2015. № 2 (16). С. 296.

⁴³⁰ Козаченко О. В. Духовні засади сучасного кримінально-правового впливу в українській класичній літературі. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2013. С. 346.

⁴³¹ Цебрик О. Є. «В'язничні» мотиви в українській літературі ХХ століття. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*. 2015. № 2 (16). С. 296.

Центральною ідеєю педагогічної системи А. С. Макаренка було виховання в колективі і через колектив⁴³², яку він безпосередньо застосовував до неповнолітніх засуджених, перебуваючи на посаді начальника трудової колонії ім. Ф. Дзержинського для неповнолітніх злочинців і безпритульних (м. Харків), на яку він був призначений у 1927 році.

Слід зазначити, що методика здійснення виправного впливу на засуджених, розроблена А. С. Макаренком, не втрачає своєї актуальності й сьогодні, а тому може бути застосована на практиці у сукупності з новітніми засобами педагогічного впливу на неповнолітніх у процесі виконання покарань.

⁴³² Пенітенціарна педагогіка : наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, О. Л. Караман, Н. П. Краснова; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. С. 10.

Розділ 2. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СКЛАДОВИМИ (ЕЛЕМЕНТАМИ) ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БОРотьБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Дослідження правової природи кримінально-виконавчої політики України буде неповним без встановлення взаємозв'язків кримінально-виконавчої політики з іншими складовими політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

Компоненти політики у сфері боротьби зі злочинністю на генетичному рівні пов'язані між собою загальними цілями та задачами, принципами, історією становлення та розвитку тощо. Основне, що їх об'єднує, – це кінцева мета, яка полягає у зниженні рівня злочинності, яка, як вказує П. Л. Фріс, є явищем, іманентно притаманним будь-якому суспільству⁴³³, а тому говорити про повне викорінення злочинності марно, оскільки це є недосяжним завданням.

На підтвердження цього факту можна згадати позицію відомого представника «класичної школи кримінального права» XVIII ст. Чезаре Беккарія, який стверджував, що неможливо попередити все зло, породжене загальною боротьбою людських пристрастей⁴³⁴.

Опосередковані зв'язки кримінально-виконавчої політики можна також встановити з іншими соціальними сферами політичної діяльності нашої держави. До прикладу, в науці кримінально-виконавчого права сталою є думка, що засуджені до позбавлення волі залишаються суб'єктами прав і обов'язків у сфері сімейно-шлюбних правовідносин, якщо вони не позбавлені їх за рішенням суду⁴³⁵, можуть реалізовувати право на шлюб, виховання дітей. Тому очевидним є факт наявності зв'язків між кримінально-виконавчою політикою та шлюбно-сімейною політикою. Засуджені також можуть виступати учасниками цивільних правовідносин, здійснюючи свої майнові та особисті немайнові права під час відбування покарання.

Кримінально-виконавча політика повинна узгоджуватися із соціально-трудовою політикою в частині забезпечення прав засуджених на працю, відпочинок⁴³⁶, а також щодо встановлення належних та безпечних умов праці засуджених через систему засобів і заходів охорони праці.

⁴³³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 25.

⁴³⁴ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2004. С. 95. (Библиотека криминолога).

⁴³⁵ Яковець І. С. Проблеми обмеження сімейних прав засуджених при виконанні покарання у виді позбавлення волі. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 266-267.

⁴³⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Взаємозв'язок кримінально-виконавчої політики України з іншими елементами правової політики держави: постановка питання» : матеріали Міжнародної науково-прак-

Кримінально-виконавча політика повинна відповідати і міжнародній політиці, зокрема у сфері дотримання міжнародних стандартів поводження із засудженими.

Слід зауважити, що кримінально-виконавча політика тісно пов'язана з так званою «постпенітенціарною соціальною політикою», яку в літературі прийнято розуміти як систему організаційних та інших заходів, спрямованих на сприяння інтеграції людини в суспільство і запобігання вчинення нею нових правопорушень шляхом надання підтримки в соціально-побутовому влаштуванні і захисті її прав та законних інтересів⁴³⁷.

Так, соціальна постпенітенціарна політика реалізується шляхом надання тимчасового місця перебування або ночівлі, а також здійснення заходів щодо соціальної адаптації громадян, звільнених з місць позбавлення волі, які втратили соціально корисні зв'язки, установами соціальної допомоги, що створюються в системі органів соціального захисту населення. У першу чергу мова йде про спеціальні будинки-інтернати, заклади соціального обслуговування, призначені для постійного або тимчасового проживання громадян із числа тих, що звільняються з місць позбавлення волі, та інших осіб, раніше судимих, і надання їм необхідних соціальних послуг. Також в постпенітенціарний період громадяни можуть отримувати допомогу в установах соціального обслуговування (будинках нічного перебування, соціальних притулках, соціальних готелях, центрах або відділеннях соціальної адаптації), які призначені для надання нічлігу або тимчасового місця перебування, а також для соціальної реабілітації та адаптації до умов життя в суспільстві осіб, які втратили соціально корисні зв'язки⁴³⁸.

тичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 184.

⁴³⁷ Абатуров А. И. К вопросу о постпенитенциарной социальной политике. *III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации)* : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 6 : Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Уголовный процесс и криминалистика: теория, практика, дидактика (вопросы подготовки научно-педагогических кадров)», научно-практического семинара «Правовое положение участников стадии исполнения приговора», круглых столов «Гражданско-правовое обеспечение деятельности УИС», «Взаимодействие УИС с институтами гражданского общества: историко-правовые и теоретико-методологические аспекты». 2017. С. 398.

⁴³⁸ Абатуров А. И. К вопросу о постпенитенциарной социальной политике. *III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации)* : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 6 : Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Уголовный процесс и криминалистика: теория, практика, дидактика (вопросы подготовки научно-педагогических кадров)», научно-практического семинара «Правовое положение участников стадии исполнения приговора», круглых столов «Гражданско-правовое обеспечение деятельности УИС», «Взаимодействие УИС с институтами гражданского общества: историко-правовые и теоретико-методологические аспекты». 2017. С. 396-397.

О. В. Дульський вказує на тісний взаємозв'язок між кримінально-виконавчою та антикорупційною політикою держави⁴³⁹. Крім того, адміністративно-правова політика у сфері управління органами та установами виконання покарань, застосування адміністративної відповідальності до засуджених пов'язані з кримінально-виконавчою політикою.

Як справедливо стверджує П. Л. Фріс, об'єднання самостійних галузей правової політики в єдиний вид здійснюється на базі спільності основного інтересу, який визначає політику кожної із галузей, що входять у цю сферу – боротьба зі злочинністю. Інтерес боротьби зі злочинністю визначає відповідним чином політику і низки інших галузей – адміністративно-правової, фінансово-правової та ін. Однак, за загальними правилами системності, в основі об'єднання можуть перебувати лише основні спільні характеристики, а не вторинні⁴⁴⁰.

З огляду на основний інтерес, яким є боротьба зі злочинністю, можемо зробити висновок про наявність прямих взаємозв'язків між кримінально-виконавчою політикою та кримінально-правовою, кримінально-процесуальною і кримінологічною складниками. Враховуючи необхідність забезпечення реалізації конституційних прав засуджених осіб, у процесі виконання-відбування покарання виникають вторинні зв'язки між кримінально-виконавчою політикою та іншими галузями соціальної політики держави, які зорієнтовані на мету дотримання прав людини.

2.1. Кримінально-виконавча і кримінально-правова політики України

Кримінальне право повинно вказувати державі засоби для успішної боротьби зі злочинністю і для організації каральних заходів у дусі відмови від теорії відплати (М. В. Духовський).

Досягнення очікуваних наслідків у боротьбі зі злочинністю можливе лише за умови чіткої взаємодії між усіма елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю. Завдяки провідному місцю та ролі, яку відіграє кримінально-правова політика, вона в основному визначає «обличчя» політики у сфері боротьби зі злочинністю в цілому. Це в жодному разі не

⁴³⁹ Дульський О. В. Підвищення рівня взаємозв'язку кримінально-виконавчої та антикорупційної політики – ефективний шлях забезпечення внутрішньої безпеки України. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 140.

⁴⁴⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 169.

принижує значення та роль інших елементів (складників). Однак, як у кожній системі (а політика у сфері боротьби зі злочинністю є відповідною системою, що характеризується всіма ознаками системи), щось має бути головним, визначальним, так би мовити, рушійною силою. У такій системі цю функцію перейняла на себе кримінально-правова політика⁴⁴¹.

Як справедливо зазначає П. Л. Фріс, кримінально-правова політика (з точки зору доктринального осмислення) є найбільш розробленою, оскільки залишається об'єктом дослідження вже більше 100 років⁴⁴².

Ю. А. Пономаренко стверджує, що дослідження проблем кримінально-правової політики почалось задовго до того, як цей термін став використовуватись у наукових джерелах⁴⁴³. При цьому він посилається на відому фразу А. Фейєрбаха з його праць, у яких він використовує цей термін без пояснення його змісту. Виходячи з цього, Ю. А. Пономаренко повторює позицію В. П. Рєвіна, П. Л. Фріса та інших дослідників, які дійшли висновку про популярність цього терміну в науці вже на початку ХІХ ст. Правда, В. П. Рєвін, П. Л. Фріс говорять про це не категорично, а допускаючи, тоді як Ю. А. Пономаренко стверджує це категорично. На жаль, він не доводить цього висновку відповідними посиланнями. Не заперечуючи його, зазначимо, що пошуки в окресленому напрямі повинні бути продовжені.

Не вдаючись у детальний аналіз історії розвитку кримінально-правової політики як явища на сторінках праць зарубіжних учених, не можемо не згадати перше на теренах вітчизняної науки ґрунтовне дослідження проблем кримінальної політики, здійснене М. П. Чубинським⁴⁴⁴, погляди якого отримали подальше продовження та розвиток у дослідженнях сучасних авторів.

На сьогоднішній день у кримінально-правовій літературі існують різноманітні дефініції поняття «кримінально-правова політика».

Так, Ю. А. Пономаренко вслід за багатьма правниками тлумачить кримінально-правову політику як багатогранне явище. Насамперед учений вважає, що її слід розглядати як певний вид діяльності держави з протидії злочинності із використанням засобів кримінального права. Це так зване вузьке трактування досліджуваного поняття, яке не включає в себе протидію злочинності з використанням інших засобів: організаційних, еконо-

⁴⁴¹ Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 29.

⁴⁴² Фріс П. Л. До розуміння змісту політики у сфері боротьби зі злочинністю та основних напрямів кримінально-правової політики. *Вибрані праці*. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 562.

⁴⁴³ Пономаренко Ю. А. Розуміння кримінально-правової політики в роботах криміналістів ХІХ – початку ХХ століть. *Проблеми законності*. 2011. № 114. С. 156.

⁴⁴⁴ Чубинский М. П. *Очерки уголовной политики (понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права)*. Харків : Типография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1905. 534 с.

мічних, культурних, адміністративних, кримінологічних, процесуальних та ін. Крім того, кримінально-правова політика – це ще й відповідна галузь науки, яка має предметом свого дослідження вказаний вид діяльності. Нарешті, терміном «кримінально-правова політика» з певними застереженнями може означатися й відповідна навчальна дисципліна, що викладається студентам деяких вузів⁴⁴⁵.

В. І. Тюнін стверджує, що в даний час кримінально-правову політику можна розглядати як частину кримінальної політики, яка являє собою напрям діяльності законодавчих та правозастосувальних органів у виробленні загальних положень кримінального законодавства, криміналізації та декриміналізації діянь, розробці видів і розмірів покарань у санкціях конкретних складів злочинів⁴⁴⁶. При цьому вчений називає кримінально-правову політику держави «суб'єктом формування кримінальної політики», що свідчить про її головну та визначальну роль у системі політики в сфері боротьби зі злочинністю щодо інших її складових.

А. А. Митрофанов дійшов висновку, що поняття «кримінально-правова політика» необхідно розуміти в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні цим поняттям охоплюється загалом здійснення протидії злочинності з використанням засобів кримінальної репресії. У вузькому значенні кримінально-правова політика саме і є політикою протидії злочинності з використанням засобів матеріального кримінального права⁴⁴⁷. Учений фактично повторює відому позицію в цьому питанні, яка висловлена ще у 80-ті роки минулого сторіччя Г. М. Міньковським.

О. В. Єпіфанова визначає кримінально-правову політику як частину державної політики, спрямовану на протидію злочинності для захисту особистості, власності, держави та інших охоронюваних кримінальним законом об'єктів (інтересів) від злочинного посягання⁴⁴⁸.

У контексті аналізу складових частин структури політики у сфері протидії злочинності О. Д. Максимів дає визначення кримінально-правової політики. На її думку, кримінально-правова політика як системоутворюючий елемент політики в сфері протидії злочинності є напрямом діяльності державних органів та суспільства із протидії злочинності кримінально-правовими заходами, а також сукупністю основоположних,

⁴⁴⁵ Пономаренко Ю. А. Розуміння кримінально-правової політики у працях криміналістів радянських і пострадянських часів. *Проблеми законності*. 2012. № 118. С. 139.

⁴⁴⁶ Тюнін В. И. Уголовно-правовая политика в современный период: основные тенденции и направления. *Уголовная политика России в XXI столетии* : сб. науч. статей / под ред. доктора юридических наук, профессора В. И. Тюнина. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 6.

⁴⁴⁷ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 11.

⁴⁴⁸ Єпіфанова Е. В. Концепция уголовно-правовой политики России как средство управления процессом противодействия преступности. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право*. 2009. № 2 (6). С. 73.

керівних ідей, які визначають зміст кримінально-правових норм та інститутів⁴⁴⁹.

Д. О. Балобанова під кримінально-правовою політикою розуміє адекватні існуючим потребам у суспільстві основні напрями, пріоритети, найважливіші завдання, шляхи й засоби здійснення кримінально-правового регулювання⁴⁵⁰.

Найбільш повним та таким, що відображає суть поняття «кримінально-правова політика», є її визначення В. І. Борисовим та П. Л. Фрісом, які пропонують розуміти кримінально-правову політику як системоутворюючий елемент політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, що розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, виробляє засоби їх досягнення і виражається в нормах законодавства про кримінальну відповідальність, практиці їх застосування, рішеннях офіційного тлумачення Конституційним Судом України кримінально-правових норм, постановках Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з питань застосування спеціалізованими судами законодавства про кримінальну відповідальність, судових рішеннях Верховного Суду України з приводу неоднакового застосування норм матеріального права (складові кримінально-правової політики)⁴⁵¹.

Правда, слід зазначити, що в умовах проведення судової реформи це визначення підлягає відповідному коректуванню. Кримінально-правову політику доцільно розглядати як системоутворюючий елемент політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, що розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, виробляє засоби їх досягнення і виражається в нормах законодавства про кримінальну відповідальність, практиці їх застосування, рішеннях офіційного тлумачення Конституційним Судом України кримінально-правових норм, постановках Пленуму Верховного Суду України з питань застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність, судових рішеннях Верховного Суду з приводу неоднакового застосування норм матеріального права (складові кримінально-правової політики).

Одночасно П. Л. Фріс розглядає кримінально-правову політику як галузеву науку кримінально-правового циклу, що вивчає потреби держави

⁴⁴⁹ Максимів О. Д. Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 47.

⁴⁵⁰ Балобанова Д. О. Рівні кримінально-правової політики. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар.наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 153-154.

⁴⁵¹ Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 28-29.

у сфері охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів особи засобами кримінально-правового впливу за допомогою притаманних їй методів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації, розробляє пропозиції щодо законодавчого забезпечення задоволення цих потреб⁴⁵².

Визначена кримінально-правова політика як галузева наука разом із кримінально-процесуальною, кримінально-виконавчою та кримінологічною (профілактичною) політикою як галузевими науками формують міжгалузеву науку політики у сфері боротьби зі злочинністю⁴⁵³. А оскільки всі складові політики у сфері боротьби зі злочинністю є науками кримінально-правового циклу, то зрозуміло, що їх завдання знаходяться в єдиній спільній системі координат «злочин і покарання», однак кожна з названих складових має свої методи досягнення спільної мети – зниження рівня злочинності.

Кримінальне покарання, яке виникає разом з кримінальним правом, є для нього тим універсальним інструментом, за допомогою якого вирішуються завдання охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, механізмом реалізації кримінальної відповідальності. Розірвати злочин і покарання – неможливо. Разом з цим, роблячи спробу визначити, що з них є первинним, дослідник завжди віддасть перевагу злочину – саме його існування визначає існування покарання⁴⁵⁴.

Наведене влучне твердження П. Л. Фріса є ще одним аргументом первинності кримінально-правової складової політики у сфері боротьби зі злочинністю по відношенню до її кримінально-виконавчої складової.

Про первинність злочину по відношенню до покарання можна стверджувати і з аналізу сказаного Чезаре Беккарія: «тільки закони можуть встановлювати покарання за злочини»⁴⁵⁵. Отже, у разі відсутності злочину не може йти мови про покарання, а тим більше про його виконання (відбування).

Проаналізовані міркування дають усі підстави в черговий раз наголосити на ключовій ролі кримінально-правової політики в системі політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка одночасно перебуває в постійній активній взаємодії з кримінально-процесуальною, кримінально-виконавчою, кримінологічною складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю. З огляду на аналіз численних визначень поняття «кримінально-правова

⁴⁵² Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правова політика у системі суспільних наук. *Збірник наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю»*. 2016. Випуск 31. С. 19.

⁴⁵³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Про поняття й роль кримінально-правової політики в системі політики України у сфері боротьби зі злочинністю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 236.

⁴⁵⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 194.

⁴⁵⁵ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2004. С. 91. (Библиотека криминолога).

політика» можна окреслити окремі його значення. По-перше, кримінально-правову політику доцільно розглядати як напрям діяльності держави. По-друге, кримінально-правова політика є галузевою наукою кримінального циклу. Водночас кримінально-правова політика як діяльність і як наука може виступати також предметом однойменної навчальної дисципліни, і це є третє значення такого складного й багатогранного явища, як кримінально-правова політика.

У результаті подальших наукових пошуків можуть з'являтися нові розуміння значення кримінально-правової політики, що впливатиме на розвиток не лише теоретичних досліджень, але й на практику реалізації цієї складової частини політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Повертаючись до питання взаємозв'язків між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою, слід проаналізувати основні аспекти їх споріднення.

Система загальноправових принципів (демократизму, гуманізму, законності, верховенства права тощо), а також міжгалузевих принципів (невідворотності покарання, доцільності, економії репресії, диференціації та індивідуалізації виконання покарання), на основі яких базується кримінально-правова та кримінально-виконавча політика, служить підтверджуючим фактом наявності тісних горизонтальних взаємозв'язків між цими складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Одночасно загальноправові та міжгалузеві принципи, рецепційовані в кримінальне, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче право, зберігаючи свій основний зміст, набувають разом з тим специфіки, яка обумовлюється різним предметом і методом регулювання даних галузей⁴⁵⁶.

Аналогічні паралелі можна провести між складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю. Так, загальноправові та міжгалузеві принципи мають своє специфічне вираження у кримінально-правовій та кримінально-виконавчій політиці.

І. В. Козич, встановлюючи співвідношення між кримінальним та кримінально-виконавчим правом, визначає загальне між ними, яке полягає в тому, що обидві галузі регулюють таке соціальне і правове явище, як покарання. Проте вони регулюють різні сторони суспільних відносин, що виникають з приводу призначення, виконання (відбуття) покарання і звільнення від нього. Поняття покарання, його мета, система, зміст окремих видів покарання і порядок призначення покарання та звільнення від нього є предметом матеріального кримінального права. Предметом регулювання кримінально-виконавчого права є суспільні відносини, що виникають з

⁴⁵⁶ Шадріна Е. Г. Взаимосвязь российского уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права (проблемы рассогласования и согласования) : дис. . канд. юрид. наук. Казань, 2003. С. 48.

приводу і в процесі виконання і відбуття призначених судом покарань особам, які визнанні винними у вчиненні конкретних злочинів. Проте саме кримінальний закон зумовлює спільність цілей і завдань, принципів правового регулювання суміжних інститутів і норм кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, єдність понятійного апарату, що у свою чергу забезпечує адекватність його тлумачення і застосування⁴⁵⁷.

Норми кримінального права регламентують такі важливі для кримінально-виконавчого права питання, як зміст і сутність кримінального покарання, система та види покарань, загальні правила призначення покарань, підстави звільнення від відбування покарання та деякі інші⁴⁵⁸.

В. А. Мисливий у результаті дослідження міждисциплінарних аспектів науки кримінального права, стверджує, що сучасна наука кримінального права, розглядаючи проблеми вчення про покарання та практику його застосування, показує, що вони мають узгоджуватися з потребами сучасної кримінально-виконавчої системи, яка до сьогодні не розробила критеріїв впливу кримінальної репресії на злочинців. Пошук внутрішнього масштабу оцінки злочину як підстави відплати та істинного мірила справедливості при оцінці злочинів законодавцем стосується не лише кримінального права, а й значною мірою є проблемою кримінально-виконавчого права, яке ще недостатньо опрацьовує необхідний емпіричний матеріал, накопичений вітчизняною пенітенціарною системою⁴⁵⁹.

Порівняльний аналіз кримінального і кримінально-виконавчого законодавства дозволив М. М. Яцишину та П. В. Таргонію виділити три основних рівні взаємозв'язку цих галузей. На першому рівні цей взаємозв'язок чітко простежується у визначенні мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, викладених у ст. 1 КВК України. На відміну від діючого раніше виправно-трудового законодавства, яке регулювало виконання лише тих покарань, що були поєднані з заходами виправно-трудового впливу, КВК України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, перелічених у ст. 51 КК України як поєднаних, так і не поєднаних із заходами виправного впливу. На другому рівні взаємодія двох галузей права визначається делегуванням повноважень кримінально-виконавчому закону з реалізації усього комплексу правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, призначеного судом. На третьому рівні така взаємодія КК і КВК України виявляється у

⁴⁵⁷ Козич І. В. Деякі питання взаємозв'язку кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 34. С. 281.

⁴⁵⁸ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 34.

⁴⁵⁹ Мисливий В. А. Наука кримінального права: міждисциплінарний аспект. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 97.

застосуванні відповідних норм права оцінки кримінальним законом ступеня тяжкості вчиненого злочину⁴⁶⁰.

До прикладу, визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі та їх переведення здійснюється відповідно до Положення про визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі, та їх переведення⁴⁶¹ центральною, міжрегіональною комісією та комісією слідчого ізолятора, створення та діяльність яких регламентовані Положенням про центральну, міжрегіональну комісію та комісію слідчого ізолятора з питань визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі та їх переведення⁴⁶².

Про визначальний вплив кримінально-правової політики на кримінально-виконавчу говорить П. Л. Фріс. Цей вплив здійснюється такими шляхами:

- через визначення загальних напрямів кримінально-правової репресії;
- через формування системи та видів кримінального покарання;
- через закріплення підстав та порядку звільнення від покарання;
- через практику призначення окремих видів покарання⁴⁶³.

На тісний взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики вказує і С. Н. Захарцев⁴⁶⁴.

⁴⁶⁰ Яцишин М. М., Таргоній П. В. Взаємодія кримінально-виконавчого законодавства з нормативними актами інших галузей права у процесі виконання покарань і ре соціалізації. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. пр. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Юрид. ф-т. Луцьк, 2009. С. 702-707. URL: <http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2028/1/resoc.pdf> (дата звернення: 15.01.2016).

⁴⁶¹ Положення про визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі, та їх переведення : затв. наказом Міністерства юстиції України від 27.12.2017 р. № 680/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0265-17#n14> (дата звернення: 17.02.2018).

⁴⁶² Положення про центральну, міжрегіональну комісію та комісію слідчого ізолятору з питань визначення особам, засудженим до довічного позбавлення волі та позбавлення волі на певний строк, виду колонії, порядок направлення для відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, арешту й обмеження волі, та їх переведення : затв. наказом Міністерства юстиції України від 27.12.2017 р. № 680/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0266-17/paran4#n4> (дата звернення: 17.02.2018).

⁴⁶³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 182.

⁴⁶⁴ Захарцев С. Н. Место уголовно-правовой политики в системе правоохранительной политики государства. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2009. Вып. 11 (79). С. 430.

Ю. А. Кашуба слушно стверджує, що кримінально-правова політика визначає кримінально-правові заходи впливу на злочинність: кримінальну відповідальність, її підстави, диференціацію та індивідуалізацію відповідальності, криміналізацію та декриміналізацію діянь, пеналізацію і депеналізацію відповідальності, цілі, систему і види покарань, їх зміст, а також звільнення від покарання. Кримінально-виконавча політика, реалізуючи завдання та мету покарання, які визначені ст. 50 КК України, має більш вузький зміст: вона визначає цілі, принципи, стратегію, напрям діяльності держави, її основні форми і методи при виконанні покарання⁴⁶⁵.

Ведучи мову про кримінальну відповідальність, В. М. Куц наголошує на важливій ролі, яку відіграє кримінальна відповідальність у міжгалузевому правовому системоутворенні. Саме вона об'єднує в одну міжгалузеву систему сукупність явищ та відповідних правових інститутів, передбачених кримінальним, кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим правом, що отримала назву «застосування кримінальної відповідальності»⁴⁶⁶.

На сьогоднішній день вважається доведеним і безсумнівним той факт, що первісні фундаментальні основи кримінально-виконавчої політики закладаються в обраних суспільством концепціях кримінального покарання, закріплених у правовій політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю та кримінальному законодавстві⁴⁶⁷.

Заслуговує на підтримку думка К. Г. Шадріної про те, що кримінально-правова політика формує законодавчу базу протидії злочинності, відмежовує злочинне від незлочинного, кримінально каране від морально засуджуваного чи такого, що тягне за собою застосування інших заходів впливу. Від того, яке коло діянь буде визначене злочинним, який характер караності їм буде надано, за яких умов і на яких підставах кримінальна відповідальність буде виключатися або замінятися іншими заходами впливу, залежить у кінцевому підсумку розвиток кримінальної процесуальної та кримінально-виконавчої політики⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵ Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Общая часть : учебник / Е. А. Антонян, Ю. М. Антонян, С. А. Борсученко и др.; под. ред. В. Е. Эминова, В. Н. Орлова. Москва : МГЮА имени О. Е. Кутафина ; ООО «Издательство «Элит»», 2012. С. 56-57. (Библиотека журнала «Российский криминологический взгляд»).

⁴⁶⁶ Куц В. М. Інтегративна функція кримінальної відповідальності в системі внутрішніх галузевих та міждисциплінарних зв'язків. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 136.

⁴⁶⁷ Фролова О. Г. Концепції покарання і кримінально-виконавча політика держави. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 235.

⁴⁶⁸ Шадріна Е. Г. Взаимосвязь российского уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права (проблемы рассогласования и согласования) : дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003. С. 34.

У контексті дослідження питання взаємозв'язку кримінального та кримінально-виконавчого права М. І. Пікуров вважає, що норми кримінально-виконавчого права не можуть «винаходити» власні види покарання. У цьому відношенні зв'язок між означеними галузями має вертикальний характер. Що стосується інших норм цих же галузей, то між ними виникають горизонтальні зв'язки⁴⁶⁹.

Так КК України визначає поняття покарання, а також окреслює систему покарань (розділ X Загальної частини КК України)⁴⁷⁰, які в подальшому підлягають виконанню (за допомогою механізму кримінально-виконавчої політики). Іншими словами, система покарань диктує систему кримінально-виконавчої політики.

При цьому слід наголосити на неправомірності застосування терміну «кримінальне покарання», який не відповідає нормам КК України, оскільки ст. 50 КК України визначає поняття «покарання». Термін «кримінальне покарання» відсутній в Основному кримінальному законі. Більше того, «покарання» є специфічним видом реакції держави на правопорушення, яке притаманне лише кримінальному праву, і його поєднання з терміном «кримінальне» є нелогічним та юридично некоректним. Тому слід внести зміни до КВК України в частині заміни використання поняття «кримінальне покарання» на «покарання» у всіх статтях, де воно використовується.

Система покарань, окреслена КК України, побудована з огляду на поділ покарань на основні та додаткові. У КВК України відображено порядок виконання покарань з огляду на їх прив'язку до позбавлення волі, а саме: розділ II присвячений «Виконанню покарань, не пов'язаних з позбавленням волі», розділ III регламентує «Виконання покарання у виді позбавлення волі», а розділ IV регулює «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі».

Така законодавча деталізація жодним негативним чином не впливає на реалізацію політики у сфері боротьби зі злочинністю, а, навпаки, дозволяє виділити особливості виконання покарань названих категорій, що сприяє ефективній реалізації кримінально-виконавчої політики на практиці.

Є. С. Назимко виділяє кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та кримінологічну складові правової політики у сфері протидії злочинності в межах дослідження інституту покарання⁴⁷¹.

Одночасно автор стверджує, що перед кожним із цих складників стоїть конкретне завдання, що охоплює певну «ділянку» існування

⁴⁶⁹ Пікуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей : монография. Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. С. 22.

⁴⁷⁰ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2> (дата звернення: 25.01.2016).

⁴⁷¹ Назимко Є. С. Політико-правовий вимір інституту покарання. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 317.

інституту покарання. Так, кримінально-правова сфера розкриває загальну мету покарання, визначає межі, порядок та умови призначення покарання, підстави звільнення від покарання та його відбування, встановлює міру покарання в кримінально-правових санкціях; кримінально-виконавча сфера встановлює шляхи досягнення мети покарання, передбачає основні засоби виправного впливу на засуджених, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання – тобто деталізує положення кримінально-правової сфери в процесі виконання-відбування покарань⁴⁷².

Відносно інституту покарання неповнолітніх, як вказує Є. С. Назимко, ці інтегративні зв'язки насамперед проявляються в тому, що в кожній із наук кримінально-правового циклу є свій конкретно визначений предмет, який охоплює певну ділянку існування та реалізації цього інституту. Так, дисциплінарні зв'язки наук кримінально-правового циклу під час дослідження інституту покарання неповнолітніх проявляються, зокрема, в такому: кримінально-правова наука досліджує мету, систему, види та розміри покарання для неповнолітніх, визначає межі, порядок та умови призначення покарання, підстави звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування тощо; наука кримінально-виконавчого права досліджує шляхи досягнення мети покарання, засоби виправного впливу на неповнолітніх, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання, тобто деталізує предмет кримінально-правової науки⁴⁷³.

Такі міркування свідчать про міжгалузевий характер як інституту покарання загалом, так і інституту покарання неповнолітніх зокрема у системі наук, галузей права кримінального циклу та в системі політики боротьби зі злочинністю.

Кримінально-правова політика впливає на кримінально-виконавчу також шляхом класифікації злочинів залежно від ступеня тяжкості на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі, оскільки такий кримінально-правовий поділ злочинів є одним із критеріїв для визначення виду кримінально-виконавчої установи, де засуджений відбуватиме покарання, а також умов подальшого відбування покарання⁴⁷⁴.

Так, у ч. 3 ст. 11 КВК України передбачено, що кримінально-виконавчі установи поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого

⁴⁷² Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 11.

⁴⁷³ Назимко Є. С. Міждисциплінарні зв'язки інституту покарання неповнолітніх у системі права України. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 214.

⁴⁷⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Взаємозв'язок кримінально-виконавчої та кримінально-правової політики України. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 220.

типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії).

До прикладу, виправні центри виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості (ст. 16 КВК України).

Така ж залежність між видом виправної колонії, де засуджений відбуватиме покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, та ступенем тяжкості вчиненого злочину визначена нормою ч. 1 ст. 18 КВК України.

КК України у ч. 2 ст. 50 закріплює норму про те, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Одночасно КВК України вказує не лише на виправлення засудженого (як мету покарання), а й на його ресоціалізацію. Звідси можна зробити висновок про необхідність узгодження мети покарання на рівні КК України та КВК України. На наш погляд, необхідно доповнити КК України в напрямі розширення визначення мети покарання, яка повинна полягати у виправленні та ресоціалізації засуджених.

Іншої позиції дотримується І. І. Митрофанов. Він вважає, що як мету покарання слід вказати ресоціалізацію засудженого, яка включає і виправлення, і запобігання новим злочинам, з одного боку, а з іншого, – пенітенціарну і постпенітенціарну соціалізацію засудженого⁴⁷⁵.

В. В. Кондратішина з цього приводу заявляє, що необхідно з ч. 1 КВК України вилучити термін «ресоціалізація засуджених», оскільки це не є функцією органів і установ виконання покарань і не є завданням у цілому кримінально-виконавчої політики, а державних органів виконавчої влади, які займаються питаннями соціальної політики (системи органів Міністерства праці та соціальної політики України – тепер Міністерства соціальної політики України), на які сьогодні покладено обов'язок щодо ресоціалізації колишніх засуджених⁴⁷⁶.

Категорично не погоджуємося з такою думкою, оскільки, як слушно стверджує Д. В. Ягунов, термін «ресоціалізація» найбільш повно відображає процеси, які відбуваються з засудженим у в'язниці і після звільнення з неї⁴⁷⁷.

⁴⁷⁵ Митрофанов І. І. Мета покарання вимагає узгодження норм матеріального та виконавчого кримінального права. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар.наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 188.

⁴⁷⁶ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 88.

⁴⁷⁷ Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізм ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління. Одеса, 2004. С. 11.

Ресоціалізація розглядається більшістю дослідників як єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення засудженого⁴⁷⁸.

Таким чином, цілком очевидно, що органи і установи виконання покарань виконують функцію ресоціалізації щодо засуджених у процесі відбування ними покарань, а покарання поруч із іншими цілями має на меті й ресоціалізацію засудженого.

Розділ V КВК України «Звільнення від відбування покарання. Допомога особам, які звільнені від відбування покарання, контроль і нагляд за ними» містить главу 23, присвячену питанням інституту звільнення від відбування покарання.

Слушною є позиція І. І. Журової, яка стверджує, що звільнення від відбування покарання завершує процес виконання покарання. Ця важлива подія має комплексний характер і регулюється не тільки нормами кримінально-виконавчого, а й кримінального і кримінального процесуального законодавства⁴⁷⁹.

За твердженням Є. Ю. Бараша та О. М. Кревсуна, інститут звільнення від відбування покарання – це сукупність правових норм законодавства кримінального блоку (кримінального, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального), підпорядкованих відповідним принципам і завданням права у цих галузях і покликаних цілісно та ефективно регулювати кримінально-правові відносини у сфері звільнення від відбування покарання⁴⁸⁰.

Інститут «звільнення від покарання та його відбування» слід відрізнити від інституту «звільнення від кримінальної відповідальності».

Так, Ю. В. Баулін, розмежовуючи «звільнення особи від кримінальної відповідальності» та «звільнення від покарання», дійшов висновку, що звільнення від покарання – це відмова держави у випадках, передбачених законом, від реальної кримінальної відповідальності, тобто від призначення особі, винній у вчиненні злочину, покарання або від його відбування чи подальшого відбування. Це означає, що розмежування між звільненням від кримінальної відповідальності та від покарання полягає в тому, що в першому випадку держава відмовляється в межах повноважень, встановлених законом, від реалізації потенційної відповідальності, а в другому випадку – від реальної кримінальної відповідальності⁴⁸¹.

⁴⁷⁸ Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 12.

⁴⁷⁹ Журова І. І. Правове регулювання звільнення від відбування покарання. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 176.

⁴⁸⁰ Бараш Є. Ю., Кревсун О. М. Кримінально-виконавчий аспект сутності правового інституту. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/ugolovno-ispolnitelnyu-aspekt-suschnosti-pravovogo-institutu%20(2).pdf (дата звернення: 17.12.2016).

⁴⁸¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с. URL: file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/Rar\$EXa0.402/Баулін%20Юрій.%20Звільнення%20від%20кримінальної%20відповідальності%20-%20royallib.com.html#ТОС_idp675104 (дата звернення: 09.02.2016).

У свою чергу О. О. Дудоров та Є. О. Письменський зазначають, що при звільненні від покарання особа, визнана винною у вчиненні злочину, звільняється від застосування до неї заходів державного примусу, що полягають в передбаченому законом обмеженні її прав та свобод і становлять зміст покарання; при звільненні від кримінальної відповідальності держава взагалі відмовляється від офіційного осуду особи, діяння якої містить склад конкретного злочину, внаслідок чого така особа уникає кримінально-правових заходів несприятливого характеру, які могли бути накладені на неї у зв'язку з її засудженням. Враховуючи різну юридичну природу та інші відмінності, законодавець передбачає регламентацію звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання і його відбування в різних розділах Загальної частини КК України⁴⁸².

Відповідно розділ XII Загальної частини КК України визначає порядок звільнення від покарання та його відбування.

Як зазначає П. Л. Фріс, встановлюючи підстави та порядок звільнення від кримінального покарання, кримінальне право також впливає на обсяг контингенту, стосовно якого реалізується кримінально-виконавча політика⁴⁸³

Таким чином, цілком справедливо розглядати звільнення від покарання та його відбування в якості комплексного міжгалузевого правового інституту, що включає переважно норми законодавства кримінального блоку (кримінального, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального). Передбачені нормами цього законодавства види звільнення від покарання становлять єдину систему норм, що визначають прийнятні вітчизняним законодавством випадки не застосування найбільш суворого заходу державного примусу⁴⁸⁴.

При цьому слушним є зауваження О. П. Гороха з приводу наявних колізій між нормами про звільнення від покарання у законодавстві кримінального блоку, які повинні вирішуватися з огляду на обсяг та зміст понять, які визначаються нормами матеріального (кримінального) законодавства, що є фундаментальним для інших наук кримінального блоку прикладного характеру (зокрема кримінально-виконавчого, кримінального процесуального)⁴⁸⁵.

⁴⁸² Дудоров О., Письменський Є. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 51.

⁴⁸³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 182.

⁴⁸⁴ Горох О. Система видів звільнення від покарання за українським законодавством кримінального блоку. *European political and law discourse*. 2015. Volume 2 Issue 6. P. 201.

⁴⁸⁵ Горох О. Система видів звільнення від покарання за українським законодавством кримінального блоку. *European political and law discourse*. 2015. Volume 2 Issue 6. P. 205-206.

Міжгалузевим характером також наділений правовий інститут заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Відносини щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким у період відбування покарання у виді позбавлення волі виступають предметом регулювання кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законів.

Свідченням цього є те, що кримінальний закон встановлює передумови заміни невідбутої частини покарання більш м'яким – фактичне відбуття засудженим певної частини строку покарання; кримінально-правові наслідки застосування цього інституту. При цьому слід зауважити, що у КК України не містяться підстави заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Більше того, як слушно зазначає І. С. Яковець, у даному акті мова фактично ведеться лише про критерій для їх застосування – поведінка засудженого та ставлення до праці протягом перебування в місцях позбавлення волі. Про те, за якими показниками має робитися висновок про сумлінність такої поведінки і ставлення до праці, мова в чинному кримінальному законодавстві не ведеться. КПК України визначає порядок застосування заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. КВК України встановлює підстави, строки прийняття рішення щодо доведення певного ступеня виправлення засудженим та механізм ініціювання розгляду цього питання судом⁴⁸⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що взаємозв'язок між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою держави знаходить відображення в наступних площинах.

По-перше, кримінально-правова та кримінально-виконавча політика ґрунтуються на єдиній системі загальноправових і міжгалузевих принципів.

По-друге, кримінально-правова політика формує поняття «покарання» та визначає систему покарань, а кримінально-виконавча політика визначає порядок реалізації цих покарань. *По-третьє*, кримінально-правова політика окреслює мету покарання, а кримінально-виконавча політика визначає стратегію й тактику, форми і методи її досягнення. *По-четверте*, кримінально-правова політика здійснює класифікацію злочинів, а кримінально-виконавча політика визначає режим їх відбування. *По-п'яте*, кримінально-правова політика закріплює підстави та порядок звільнення від покарання і його відбування, а також визначає передумови заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, унаслідок чого обумовлює подальшу реалізацію кримінально-виконавчої складової.

На окрему увагу заслуговує аналіз динаміки взаємовпливу кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики. Попри ключову роль

⁴⁸⁶ Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. Москва : PRI, 2012. С. 25.

кримінально-правової політики серед елементів політики в сфері боротьби зі злочинністю та її визначальний вплив на кримінально-виконавчу складову, потрібно належним чином оцінювати і правове значення кримінально-виконавчої політики. Остання не служить лише відображенням кримінально-правової компоненти, а виступає також «активним учасником» процесу взаємодії, що в кінцевому підсумку забезпечує ефективну реалізацію політики у сфері боротьби зі злочинністю⁴⁸⁷.

Цілком слушно з цього приводу міркує К. Г. Шадріна: «Всі складові частини кримінальної політики знаходяться між собою у функціональній залежності та взаємодії. Механізм цієї взаємодії такий, що зміна в одному елементі обов'язково призводить до відповідних змін і в інших елементах кримінальної політики»⁴⁸⁸.

Е. В. Савельєва виділяє можливі чотири варіанти співвідношення кримінально-правової, яку вона називає кримінальною, та кримінально-виконавчої політики, або чотири типи правової стратегії боротьби зі злочинністю. Перший варіант: одночасне посилення кримінально-правової та кримінально-виконавчої політик. Інтенсифікується процес криміналізації діянь, посилюється відповідальність, збільшується число засуджених, умови їх утримання стають більш жорсткими. Другий варіант: посилення кримінально-правової та пом'якшення кримінально-виконавчої політики. Збільшуються розміри і терміни покарань, зростає кількість засуджених, але пом'якшуються умови відбування покарання. Третій варіант: пом'якшення кримінально-правової та посилення кримінально-виконавчої політики. Відбувається декриміналізація нетяжких діянь, знижується число засуджених, скорочується застосування позбавлення волі, але посилюється режим у виправних установах. Четвертий варіант: одночасне пом'якшення кримінально-правової та кримінально-виконавчої політик. Позбавленню волі піддаються тільки судимі за тяжкі злочини, широко застосовується умовне засудження і дострокове звільнення від відбування покарання, у виправних установах концентруються найбільш небезпечні злочинці і рецидивісти, а умови відбування покарання пом'якшуються⁴⁸⁹.

⁴⁸⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Динаміка взаємовпливу кримінально-правової та кримінально-виконавчої політик. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 481.

⁴⁸⁸ Шадріна Е. Г. Взаимосвязь российского уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права (проблемы рассогласования и согласования) : дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003. С. 33.

⁴⁸⁹ Савельева Е. В. Уголовно-исполнительная политика. URL: http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2007/Pravo/23801.doc.htm (дата звернення: 20.02.2016).

За будь-якої конфігурації взаємовплив та взаємообумовленість між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політиками буде зберігатися завжди, що є очевидним.

Для кожного історичного періоду притаманним був той чи інший варіант співвідношення кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики.

До прикладу, в радянський період панування ідеології насильства кримінальна та кримінально-виконавча політики були адекватні цій ідеології і характеризувалася тенденцією посилення кримінальної репресії. На думку А. Л. Цветиновича, це проявлялося:

а) у послідовній криміналізації все більшого числа діянь, у зниженні віку кримінальної відповідальності, скасуванні умовно-дострокового звільнення, посиленні норм про застосування покарань;

б) у практиці застосування кримінального законодавства, у зростанні числа застосування смертної кари, тривалого позбавлення волі, у тенденційному тлумаченні законів у розріз із їх дійсним змістом;

в) у судоустрої та кримінальному судочинстві, у введенні надзвичайних судів і позасудових органів, надзвичайних процедур судоустрою;

г) у перетворенні виправних установ у місця сваволі і нещадної експлуатації праці засуджених;

д) у застосуванні не передбачених законодавством адміністративних висилок і депортацій⁴⁹⁰.

Сьогодні, на наш погляд, найбільш оптимальним вектором розвитку кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики є їх паралельна гуманізація.

При цьому, як справедливо зазначає Ю. А. Пономаренко, не в скасуванні чи пом'якшенні кримінальної відповідальності полягає гуманізація кримінального законодавства, а її сутність треба шукати в олюдненні кримінального права, просякненні його ідеалами свободи, рівності, справедливості, повагою до гідності людини і турботою про її благо⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ Перминов О. Г. Современные проблемы уголовной и уголовно-исполнительной политики. URL: <http://www.kpress.ru/bh/2003/2/perminov/perminov.asp> (дата звернення: 05.03.2016).

⁴⁹¹ Пономаренко Ю. А. Про шляхи подальшої гуманізації кримінального законодавства України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 222.

2.2. Кримінально-виконавча і кримінально-процесуальна політики України

Кримінально-процесуальна політика визначає основні напрямки, цілі і засоби кримінального судочинства і виражається в нормах кримінально-процесуального права і практиці його застосування (П. С. Дагель).

Кримінальне процесуальне право фактично виступає механізмом, призначеним встановити наявність підстави кримінальної відповідальності та порядок притягнення до неї особи, що вчинила злочин.

Кримінальне процесуальне право виступає, так би мовити, «посередником», «проміжною з'єднувальною ланкою» між кримінальним і кримінально-виконавчим правом. А оскільки право є основним засобом втілення в життя політики, то очевидно, що кримінально-процесуальна політика є проміжною ланкою між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політиками.

Водночас кримінально-процесуальна політика є невід'ємним елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю. Даючи визначення цієї складової політики у сфері боротьби зі злочинністю, П. Л. Фріс вказує, що вона визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосувальної діяльності відповідних державних органів у сфері розслідування і вирішення кримінальних справ⁴⁹².

М. С. Дікаєва включає в розуміння в широкому сенсі кримінальної політики «чисто» кримінальну, кримінально-процесуальну, пенітенціарну та оперативно-розшукову політики⁴⁹³.

Однак не можна погодитися з позицією, що оперативно-розшукова політика виступає окремою самостійною складовою політики у сфері боротьби зі злочинністю. На підтвердження цього можна навести позиції провідних українських учених.

П. Л. Фріс вказує, що оперативно-розшукова діяльність за своєю суттю є допоміжною до кримінально-процесуальної. Її інтереси фактично є часткою інтересів кримінально-процесуальної політики, які пов'язані із розкриттям злочину, виявленням та затриманням злочинця⁴⁹⁴.

О. Б. Загурський відзначає, що кримінальна процесуальна політика включає кримінально-розшукову (оперативно-розшукову) політику, визна-

⁴⁹² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. С. 175.

⁴⁹³ Дікаєва М. С. Назначение и исполнение уголовных наказаний в России: криминологический анализ : дисс. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2016. С. 28.

⁴⁹⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 152.

чає її зміст, напрями та ефективність⁴⁹⁵. Це частково слід підтримати, зважаючи на те, що новацією, передбаченою в КПК України, є уведення до чинного законодавства раніше не передбаченої в ньому категорії – негласні слідчі (розшукові) дії (Глава 21 КПК України). Це суттєво змінило роль слідчих органів, які раніше, виконуючи свою функцію з розслідування злочинів, здійснювали лише офіційну гласну процесуальну діяльність. Відтепер же вони разом із тим можуть застосовувати й негласні слідчі (розшукові) дії, що, по суті, являють собою негласну оперативно-розшукову діяльність⁴⁹⁶. Але це не окрема політика.

У науковій літературі окремими вченими використовується також термін «судова політика» в якості елемента кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю). Наприклад, М. М. Полянський використовує термін «судова політика», під яким розуміє «діяльність органів юстиції, спрямовану на здійснення політики партії в Радянській державі, що проводиться в формах, притаманних здійсненню правосуддя, заходами, які є в розпорядженні органів судової влади, з суворим дотриманням соціалістичної законності»⁴⁹⁷.

О. Д. Максимів пропонує розглядати «судову політику» в межах правової політики держави, але як складовий елемент конституційної політики України. Побудова судової системи навряд чи впливає на ефективність протидії злочинності⁴⁹⁸.

На наше переконання, вживання терміну «судова політика» замість «кримінально-процесуальна політика» є некоректним, оскільки зміст останньої є набагато ширшим і охоплює не лише кримінально-процесуальну політику в сфері судового розгляду, а й кримінально-процесуальну політику в сфері досудового розслідування, кримінально-процесуальну політику в сфері виконання судових рішень тощо⁴⁹⁹. Крім того, судова політика – це і цивільний, і адміністративний, і господарський процеси.

Як справедливо зазначає О. Б. Загурський, термін «кримінально-процесуальна політика» має право на існування і може використовуватися для

⁴⁹⁵ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 23.

⁴⁹⁶ Шилін М. О. Оперативно-розшукова діяльність та негласні слідчі дії: проблеми правового регулювання у світлі нового Кримінального процесуального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 1. С. 59.

⁴⁹⁷ Полянський Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва : Изд-во Московского у-та, 1956. С. 72.

⁴⁹⁸ Максимів О. Д. Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 42.

⁴⁹⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінальна процесуальна політика України: деякі теоретичні аспекти. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2017 р.). У 2-х ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. Ч. 2. С. 29.

позначення складової частини єдиної державної правової політики боротьби держави зі злочинністю. Теза про самостійність кримінально-процесуальної політики значною мірою базується на факті існування кримінального процесуального законодавства як самостійної галузі законодавства⁵⁰⁰.

Розглядаючи поняття «кримінально-процесуальна політика», варто звернутися до ретроспективного аналізу формування цього поняття.

І. М. Кондрат наголошує, що визначення кримінально-процесуальної політики в її сучасному розумінні вперше в науці кримінального процесу було дано М. С. Алексєєвим і В. Г. Даєвим⁵⁰¹, які вважали, що під кримінально-процесуальною політикою слід розуміти основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовчої діяльності компетентних державних органів у сфері боротьби зі злочинністю шляхом реалізації кримінального закону при суворому дотриманні соціалістичної законності, а також шляхом виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів⁵⁰².

На думку О. І. Александрова, кримінально-процесуальна політика – це напрям діяльності правотворчих і правозастосовних органів щодо вироблення і застосування форм реалізації норм кримінального права на всіх етапах здійснення кримінального судочинства⁵⁰³.

У свою чергу, О. З. Челохсаєв визначає кримінально-процесуальну політику держави як систему законодавчо сформульованих основних начал (ідей, принципів) кримінального процесу, що реалізуються в нормах кримінально-процесуального права і в кримінально-процесуальній практиці⁵⁰⁴.

Слід зауважити, що, ототожнюючи поняття «принципів кримінального процесу» та «кримінально-процесуальної політики», автор помилково звужує зміст кримінально-процесуальної політики, оскільки предмет останньої включає також суб'єкти, об'єкт, завдання, джерела тощо.

В. А. Пономаренков під сучасною кримінально-процесуальною політикою розуміє «цілеспрямовану, науково обґрунтовану, послідовно системну діяльність перш за все державних органів і посадових осіб по

⁵⁰⁰ Загурський О. Б. До питання про стан розробки проблем кримінально-процесуальної політики. *Європейські перспективи*. 2011. № 2, ч. 2. С. 187.

⁵⁰¹ Кондрат И. Н. Уголовная политика государства в формировании уголовно-процессуальных мер защиты прав и интересов граждан. *Вестник МГИМО Университета*. 2012. № 6. С. 155.

⁵⁰² Алексеев Н. С., Даев В. Г. Уголовно-процессуальная политика Советского государства на современном этапе. *Правоведение*. 1977. № 5. С. 98.

⁵⁰³ Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы / под. ред. В. З. Лукашевича. Санкт-Петербург : Изд-во С.ПбГУ, 2003. С.70.

⁵⁰⁴ Челохсаев О. З. Современная уголовно-процессуальная политика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. С. 12.

створенню ефективного механізму кримінально-процесуального регулювання, оптимізації кримінально-процесуальної діяльності з метою реалізації призначень кримінального судочинства, найбільш повного захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальних відносин»⁵⁰⁵.

В. М. Трофименко вважає, що кримінальна процесуальна політика являє собою окремий самостійний напрям державної політики у сфері протидії злочинності, сутність якого полягає у виробленні стратегії й тактики процесуальних форм вирішення кримінально-правових конфліктів і реалізації кримінально-правових норм⁵⁰⁶.

На думку О. Д. Максимів, сучасна кримінальна процесуальна політика – це елемент політики у сфері протидії злочинності, спрямований на вироблення та реалізацію кримінального процесуального законодавства з метою розкриття кримінальних правопорушень та здійснення справедливого судочинства⁵⁰⁷.

О. Б. Загурський визначає поняття «кримінально-процесуальна політика» як елемент (підсистему) політики у сфері боротьби зі злочинністю, головним завданням якої є розроблення доктрини, концепції, напрямів та цілей з метою забезпечення ефективності реалізації кримінального провадження (досудового розслідування, судового розгляду) за допомогою кримінальних процесуальних відносин та кримінальних процесуальних норм⁵⁰⁸.

У результаті аналізу сучасного стану російської кримінально-процесуальної політики Ф. Ф. Заріпов та З. З. Зінатуллін сформулювали її дефініцію наступним чином: «Російська кримінально-процесуальна політика являє собою просякнуту ідеями гуманізму, демократизму, соціальної справедливості та законності, засновану на кримінально-процесуальних принципах кримінально-процесуальну діяльність спеціальних правоохоронних органів і суду по реалізації політики держави у сфері боротьби зі злочинністю та захисті прав і свобод людини і громадянина за допомогою застосування передбачених у кримінально-процесуальних нормах приписів на всіх етапах провадження у кримінальних справах»⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Пономаренков В. А. Уголовно-процессуальная правовая политика. *Правовая политика России (общетеоретические и отраслевые проблемы)*: учебное пособие / под науч. ред. А. В. Малько. Москва : Юрлитинформ, 2014. С. 158.

⁵⁰⁶ Трофименко В. Кримінальна процесуальна форма в контексті сучасної кримінальної процесуальної політики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 131.

⁵⁰⁷ Максимів О. Д. Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 54.

⁵⁰⁸ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 32.

⁵⁰⁹ Заріпов Ф. Ф., Зінатуллин З. З. Думы о современном состоянии российской уголовно-процессуальной политики. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2016. № 2. С. 215-216.

Насправді ж сьогоднішня кримінально-процесуальна політика РФ з точністю до навпаки є антигуманною, антидемократичною тощо. Більше того, російська «машина» кримінального судочинства наділена яскраво вираженими репресивними ознаками. Про це свідчать сфальсифіковані кримінальні справи та процеси їх судового розгляду проти українських політв'язнів: О. Сенцова, О. Кольченка, С. Клиха, В. Балуха та багатьох інших. Як зазначає режисер документального фільму «Процес: Російська держава проти О. Сенцова» А. Куров: «У мене виникло відчуття, що це був театр, де судді грали заздалегідь визначені ролі – і що суд був сценою. Абсурдність звинувачень, відсутність доказів провини Сенцова або Кольченка – це все давало відчуття театральної постановки»⁵¹⁰. Не лише відсутність достатніх доказів, їх необґрунтованість, а й злісні порушення у вигляді побиття та катування О. Сенцова на стадії досудового розслідування тощо характеризують реалії сучасного російського нелюдського та вкрай жорстокого кримінального провадження і відповідної політики.

І. Г. Смирнова констатує, що кримінально-процесуальна політика є самостійним напрямом державної соціальної політики, яка повинна розглядатися з огляду на свій похідний характер як самостійний елемент кримінальної державної політики, що виступає у взаємозв'язку з політикою кримінально-правовою та кримінально-виконавчою⁵¹¹.

Питання взаємозв'язків кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права неодноразово ставало предметом дослідження широкого кола науковців.

І. І. Митрофанов зазначає, що кримінально-виконавче право та кримінальне процесуальне право тісно пов'язані між собою нормативними приписами, якими регулюються питання виконання вироку. Виконання покарання є складовою частиною реалізації обвинувального вироку, і з набранням ним законної сили починають втілюватися в регульовані правовідносини норми кримінально-виконавчого права⁵¹².

На наявності чималих конкретних дотичних позицій кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального права, зокрема на стадії виконання вироку, ухвали або постанови суду, наголошують М. М. Яцишин та П. В. Таргоній. Так, на конституційному рівні та рівні галузевого кримінального та кримінально-виконавчого законодавства закріплено принцип, згідно з яким правосуддя в нашій країні здійснюється тільки уповно-

⁵¹⁰ Аскольд Куров, інтерв'ю для Радіо Свобода / Російська держава проти Олега Сенцова... URL: http://arhousetraffic.com/modules/pages/files/149026880892_4040.pdf (дата звернення: 17.08.2018).

⁵¹¹ Смирнова И. Г. Уголовно-процессуальная политика: некоторые суждения о ее сущности, социальной обусловленности и месте в уголовной политике. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2010. № 3. С. 63.

⁵¹² Митрофанов И. И. Кримінальне, кримінальне процесуальне та кримінально-виконавче право: проблеми взаємозв'язку. *Вісник Криминологічно і асоціації України*. 2014. № 8. С. 114-115.

важеним на те державним органом – судом. Тобто кримінальне покарання може бути застосоване тільки за вироком суду, а органи й установи виконання покарань застосовують відповідні примусові заходи та заходи вправного впливу, пов'язані з виконанням обвинувальних вироків⁵¹³. Відповідно до ст. 533 КПК України вирок або ухвала суду, що набрали законної сили, обов'язкові для осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, а також для всіх фізичних та юридичних осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх службових осіб і підлягають виконанню на всій території України⁵¹⁴.

Не менш дієвою, на думку вчених, є взаємодія КВК, КК і КПК України щодо регламентації правового статусу осіб, які відбули покарання, зокрема в частині погашення і зняття судимості (як різних форм припинення судимості). Крім того, статті 158, 159 глави 25 КВК України «Нагляд за особами, звільненими від відбування покарання» побудовані з урахуванням норм адміністративного, кримінального і кримінально-процесуального права та Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі». Розмежування названих галузей права визначається тим, що кримінально-виконавче право регулює післясудову процедуру реалізації вказаних суміжних інститутів, а кримінально-процесуальне право – їх судову процедуру⁵¹⁵.

За твердженнями О. М. Литвинова та А. Х. Степанюка, кримінально-виконавче право тісно пов'язане з кримінально-процесуальним правом, особливо з тими його нормами, що регламентують стадію виконання вироку, зокрема: строки та порядок звернення вироку до виконання, підстави і порядок вирішення судом питань про застосування амністії, умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання через хворобу та інші⁵¹⁶.

На відміну від питання співвідношення та розмежування кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, проблема взає-

⁵¹³ Яцишин М. М., Таргоній П. В. Взаємодія кримінально-виконавчого законодавства з нормативними актами інших галузей права у процесі виконання покарань і ресоціалізації. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. пр. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Юрид. ф-т. Луцьк, 2009. С. 702-707. URL: <http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2028/1/resoc.pdf> (дата звернення: 29.04.2016).

⁵¹⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI05. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page18> (дата звернення: 29.04.2016).

⁵¹⁵ Яцишин М. М., Таргоній П. В. Взаємодія кримінально-виконавчого законодавства з нормативними актами інших галузей права у процесі виконання покарань і ресоціалізації. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. пр. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Юрид. ф-т. Луцьк, 2009. С. 702-707. URL: <http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2028/1/resoc.pdf> (дата звернення: 10.05.2016).

⁵¹⁶ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 34.

модії кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики є малодослідженою і потребує особливої уваги та ґрунтовного аналізу.

Насамперед до спільного знаменника можна звести принципи кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політик, зокрема в частині загальноправових та міжгалузевих їх видів.

Наприклад, О. Б. Загурський до принципів сучасної кримінально-процесуальної політики відносить: 1) принцип законності; 2) принцип соціальної обумовленості; 3) принцип наукової обґрунтованості; 4) принцип (засада) доцільності; 5) принцип гуманізму; 6) принцип демократизму; 7) принцип справедливості; 8) принцип комплексності; 9) принцип правового менталітету; 10) принцип відповідності міжнародним стандартам⁵¹⁷.

Про принципи законності, демократизму, гуманізму, доцільності та справедливості ми вели мову, розглядаючи принципи кримінально-виконавчої політики. Водночас названі принципи, які виступають і принципами кримінально-процесуальної політики, мають свої особливості, притаманні відповідній політиці і галузі кримінального процесуального права.

Вдалою з цього приводу є думка К. Г. Шадріної, яка вважає, що, будучи інтегрованими в єдину систему, принципи галузей права кримінального циклу рівнозначні, мають однорідну правову природу, підпорядковані єдиній меті протидії злочинності, але мають визначену специфіку в залежності від предмета і методу правового регулювання тієї чи іншої галузі права⁵¹⁸.

До прикладу, принцип гуманізму в кримінально-процесуальній політиці пропонується визначати як встановлення в текстах закону гарантій людини і громадянина на людське поведіння та заборона будь-яких дій, які принижують честь і гідність та спричиняють фізичні і моральних страждання, а також заборона тортур та іншого насидьства⁵¹⁹.

О. Б. Загурський, диференціюючи напрями кримінальної процесуальної політики залежно від кримінальних процесуальних інститутів, які визначаються правовою природою кримінального процесуального законодавства, а також специфікою кримінальної процесуальної діяльності, серед таких напрямів виділяє кримінальну процесуальну політику в сфері виконання судових рішень⁵²⁰.

⁵¹⁷ Загурський О. Б. Принципи сучасної кримінальної процесуальної політики України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4 (1). С. 41.

⁵¹⁸ Шадріна Е. Г. Взаимосвязь российского уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права (проблемы рассогласования и согласования) : дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003. С. 53.

⁵¹⁹ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 88.

⁵²⁰ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 38.

Саме з цим напрямом кримінально-процесуальної політики у найбільш тісній взаємодії перебуває кримінально-виконавча політика.

Взаємозв'язок кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політик обумовлений міжгалузевим характером інституту «покарання», який є одним із центральних інститутів усіх без винятку елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю. Як ми вже зазначали, на рівні кримінально-правової політики визначається поняття, система покарань, кримінальна процесуальна політика закріплює порядок призначення покарань, а кримінально-виконавча політика відповідає за порядок виконання покарань тощо.

Крім того, як підкреслює Є. С. Назимко, міжгалузевим характером також наділений інститут покарання неповнолітніх. Так, наука кримінально-виконавчого права досліджує шляхи досягнення мети покарання, засоби виправного впливу на неповнолітніх, порядок та умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання, тобто деталізує предмет кримінально-правової науки; предметом науки кримінального процесуального права є низка положень із призначення справедливого та індивідуалізованого покарання, кримінальні процесуальні гарантії прав неповнолітніх⁵²¹.

У результаті встановлення співвідношення та взаємодії кримінально-виконавчої політики з іншими складовими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю В. В. Кондратішина зазначає, що в законодавчому полі інтереси кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політики України реалізуються через такі інститути права: 1) звільнення від покарання та його відбування; 2) виконання закону, який звільняє від покарання або пом'якшує покарання; 3) зняття і погашення судимості; 4) вирішення інших питань, пов'язаних із виконанням вироку (примусове лікування; зарахування строку попереднього ув'язнення у строк покарання; заміна штрафу на покарання у виді громадських або виправних робіт тощо)⁵²².

Правда, така позиція є дещо вузькою. Взаємодія кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політик починається з виконання-відбування покарання. Тому наведений вище перелік міжгалузевих правових інститутів слід доповнити інститутом виконання-відбування покарання.

У свою чергу, російська дослідниця М. С. Дікаєва, аналізуючи поняття «кримінальна політика» та основні напрями її реалізації у сфері призна-

⁵²¹ Назимко Є. С. Міждисциплінарні зв'язки інституту покарання неповнолітніх у системі права України. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 214-215.

⁵²² Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 91.

чення і виконання кримінальних покарань, приходять до висновку, що з кримінально-процесуальною політикою пов'язана кримінально-виконавча політика, що свідчить про наявність зворотних зв'язків. Наприклад, деякі покарання (позбавлення спеціального, військового або почесного звання, класного чину і державних нагород) можуть бути виконані тільки судом з дотриманням процедур, передбачених КПК РФ. Суд при виконанні вироку розглядає комплекс питань (про відшкодування шкоди реабілітованому, про заміну покарання у разі злісного ухилення від його відбування, про скасування умовно-дострокового звільнення та ін. (ст. 397 КПК РФ)). За рішенням суду застосовуються примусові заходи медичного характеру у зв'язку з виявленим у засудженого психічним розладом, що не виключає осудності (ст. 18 КВК РФ); суд розглядає скарги засуджених та інших осіб на дії адміністрації установ і органів виконання покарань (ст. 20 КВК РФ) та ін.⁵²³.

На нашу думку, взаємодія кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики виявляється в наступних напрямках.

Набрання обвинувальним вироком суду законної сили визнається не лише стадією реалізації кримінальних процесуальних правовідносин, але й стадією, з якої починається виконання покарання, якщо через нього втілюється в регульовані правовідносини кримінальна відповідальність. З цього моменту у механізмі реалізації кримінальної відповідальності з'являються кримінально-виконавчі правовідносини, що впорядковуються нормами кримінально-виконавчого права, оскільки умови та порядок виконання (відбування) покарання визначається КВК України⁵²⁴.

Отже, стадія виконання вироку, будучи однією із стадій кримінального процесу, одночасно регулюється кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим законодавством.

Кримінально-процесуальна політика «перетинається» з кримінально-виконавчою політикою в силу дії норми ст. 537 КПК України, яка закріплює перелік питань, що вирішуються судом під час виконання вироків, а саме:

- 1) про відстрочку виконання вироку;
- 2) про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;
- 3) про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким;
- 4) про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- 5) про направлення для відбування покарання жінок, звільнених від відбування покарання внаслідок їх вагітності або наявності дітей віком до трьох років;

⁵²³ Дикаева М. С. Назначение и исполнение уголовных наказаний в России: криминологический анализ : дисс. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2016. С. 30.

⁵²⁴ Митрофанов І. І. Кримінальне, кримінальне процесуальне та кримінально-виконавче право: проблеми взаємозв'язку. *Вісник Криминологічно і асоціації України*. 2014. № 8. С. 111.

- б) про звільнення від покарання за хворобою;
- 7) про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення;
- 8) про направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком;
- 9) про звільнення від призначеного покарання з випробуванням після закінчення іспитового строку;
- 10) про заміну покарання відповідно до частини п'ятої статті 53, частини третьої статті 57, частини першої статті 58, частини першої статті 62 КК України;
- 11) про застосування покарання за наявності кількох вироків;
- 12) про тимчасове залишення засудженого у слідчому ізоляторі або переведення засудженого з арештного дому, виправного центру, дисциплінарного батальйону або колонії до слідчого ізолятора для проведення відповідних процесуальних дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених іншою особою або цією самою особою, за які вона не була засуджена, чи у зв'язку з розглядом справи в суді;
- 13) про звільнення від покарання і пом'якшення покарання у випадках, передбачених частинами 2 і 3 статті 74 КК України;
- 13-¹) про оскарження інших рішень, дій чи бездіяльності адміністрації установи виконання покарань;
- 13-²) про застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиначної камери);
- 13-³) про зміну обов'язків, покладених на засудженого, звільненого від відбування покарання з випробуванням;
- 14) інші питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку⁵²⁵.

Яскравим прикладом взаємодії кримінально-виконавчої та кримінальної процесуальної підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю може служити факт функціонування інституту звільнення від покарання та його відбування, які наділені міжгалузевим характером.

Як ми вже згадували, КВК України містить розділ V «Звільнення від відбування покарання. Допомога особам, які звільнені від відбування покарання, контроль і нагляд за ними». На жаль, у КПК України ці питання не було регламентовано в окремому розділі, незважаючи на їх родову спорідненість. Законодавець закріпив ці норми в окремих статтях КПК України, зокрема, ч. ч. 2 ст. 373, ч. 4 ст. 374, ч. 1 ст. 377, статтях 471, 472, 537-540. Очевидно, що така розпорошеність норм в Основному криміналь-

⁵²⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI05. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page18> (дата звернення: 29.04.2016).

ному процесуальному законі не сприяє їх ефективному правозастосуванню.

Міжгалузевим є також інститут заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Як зазначає І. С. Яковець, КПК України визначає порядок застосування заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, а КВК України – підстави, строки прийняття рішення щодо доведення певного ступеня виправлення засудженим та механізму ініціювання розгляду цього питання судом. Окремі норми, які регламентують порядок підготовки подання документа, що є підставою для розгляду питання про застосування досліджуваних інститутів, містяться в актах Кабінету Міністрів України, зокрема Положенні про спостережні комісії, затверджені постановою № 429 від 1 квітня 2004 року⁵²⁶.

У ст. 155 КВК України визначено правовий статус осіб, які відбули покарання, зокрема: «Особи, які відбули покарання, несуть обов'язки і користуються правами, встановленими для громадян України, з обмеженнями, що передбачені для осіб, які мають судимість»⁵²⁷. А сам порядок зняття судимості передбачено у ст. 538 КПК України. З наведеного можемо зробити висновок про існування ще однієї ланки взаємозв'язків, що виникають у результаті звернення особи після відбуття покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі до суду з клопотанням про зняття з неї судимості.

Кримінально-виконавча політика взаємодіяла також із таким напрямом кримінально-процесуальної політики, як кримінально-процесуальна політика в сфері досудового розслідування.

Так, ч. 1 ст. 38 КПК України в переліку органів досудового розслідування названо органи ДКВС України, а у п. 6 ст. 216 КПК України передбачалося, що слідчі органи ДКВС України здійснюють досудове розслідування злочинів, вчинених на території або в приміщеннях ДКВС України. Вони керувалися у своїй діяльності Положенням про органи досудового розслідування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженим наказом Міністерства юстиції України № 2166/5 від 4 липня 2017 року⁵²⁸. Однак, як уже раніше зазначалося, рішенням КС України від 24 квітня 2018 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого ВР України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 КПК України норма ч. 6 ст. 216 КПК

⁵²⁶ Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. Москва : PRI, 2012. С. 25-26.

⁵²⁷ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 07.05.2016).

⁵²⁸ Про затвердження Положення про органи досудового розслідування Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 04.07.2017 р. № 2166/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0822-17> (дата звернення: 09.09.2017).

України визнана неконституційною і втратила чинність через три місяці з дня ухвалення КС України цього рішення.

З моменту набрання законної сили рішення КС України слідчі органи ДКВС України позбавляються повноважень щодо здійснення досудового розслідування злочинів, вчинених на території або в приміщеннях ДКВС України.

Кримінально-процесуальна політика України може розглядатися як галузева наука в системі науки політики у сфері боротьби зі злочинністю, а також предметом вивчення однойменної дисципліни. А оскільки кримінально-виконавча політика виступає також як галузева наука та як навчальна дисципліна, то очевидно, що відповідні підсистеми політики у сфері боротьби зі злочинністю поєднують тісні міжнаукові та міждисциплінарні зв'язки⁵²⁹.

Аналізуючи взаємозв'язок кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політик, О. Г. Перминов стверджує, що кримінально-процесуальна політика покликана визначати стратегію, принципи, цілі, завдання, основні напрями діяльності правоохоронних органів, перш за все судових, у стадії визначення та призначення покарань. У зв'язку з цим автор відзначає, що одними зі спеціальних органів, які реалізують кримінально-процесуальні норми, є слідчі ізолятори, які виконують і функції щодо виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо деякої категорії засуджених. Звідси багато завдань, цілей та принципів кримінально-виконавчої і кримінально-процесуальної політики збігаються. Так, у даний час перед ними як одне з основних завдань постає вирішення спільного питання про скорочення «тюремного населення»⁵³⁰.

Серед основних шляхів скорочення «тюремних в'язнів», поряд з декриміналізацією частини діянь, що відносяться до злочинів, слід назвати більш широке застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, спрощення процедури розгляду кримінальних справ, застосування умовного засудження, вдосконалення інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, зменшення застосування взяття під варту як запобіжний захід⁵³¹.

У КПК України, який набрав чинності 19 листопада 2012 року, законодавець визначив ступінь суворості запобіжних заходів: особисте зобов'язання вважається найбільш м'якою, а утримання під вартою – найбільш

⁵²⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Напрями взаємодії кримінально-виконавчої та кримінальної процесуальної політики України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 1. Т. 1. С. 129.

⁵³⁰ Перминов О. Г. Современные проблемы уголовной и уголовно-исполнительной политики URL: <http://www.kpress.ru/bh/2003/2/perminov/perminov.asp> (дата звернення: 07.05.2016).

⁵³¹ Перминов О. Г. Современные проблемы уголовной и уголовно-исполнительной политики. URL: <http://www.kpress.ru/bh/2003/2/perminov/perminov.asp> (дата звернення: 07.05.2016).

суворою мірою. У зв'язку з цим слідчий суддя або суд зобов'язаний відмовляти в застосуванні запобіжного заходу, якщо прокурор або слідчий не доведуть, що пом'якшувальний запобіжний захід не зможе запобігти ризикам, для уникнення яких потрібно застосувати більш сувору міру запобіжного заходу. Як стверджують у ДПтС України, завдяки новаціям, які законодавець передбачив у КПК України, за рік його дії зменшено чисельність осіб, які перебувають у СІЗО, на 9703 осіб, або 30 %, що, в свою чергу, є передумовою до поліпшення умов тримання осіб у СІЗО ДПтС України⁵³². У підсумку кримінально-процесуальна політика України суттєво вплинула на кримінально-виконавчу через КПК України, який є результатом втілення в життя кримінально-процесуальної політики.

Отже, *взаємодія кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної політики України має багатовекторний характер. По-перше*, як кримінально-виконавча, так і кримінально-процесуальна політика ґрунтується на системі загальноправових та міжгалузевих принципів тощо. *По-друге*, взаємозв'язок цих складових частин політики у сфері боротьби зі злочинністю зумовлюється тим, що стадія виконання вироку, будучи однією зі стадій кримінального процесу, одночасно регулюється кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим законодавством. *По-третє*, прикладом взаємодії кримінально-виконавчої та кримінально-процесуальної підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю може служити факт функціонування таких інститутів, як звільнення від покарання та його відбування, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, а також судимості та її зняття, які наділені міжгалузевим характером. *По-четверте*, кримінально-виконавча політика перетиналася з кримінально-процесуальною політикою в силу здійснення повноважень у сфері досудового розслідування злочинів, визначених КПК України, слідчими органами ДКВС України. *По-п'яте*, кримінально-виконавчу та кримінальну процесуальну політику як галузеві науки та навчальні дисципліни поєднують тісні міжнаукові та міждисциплінарні зв'язки, зумовлені спільною метою всіх підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю.

⁵³² Рік за новим кодексом. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/697327?jsessionid=AD1F0DBF38BBB3227D49981818CB0BA0> (дата звернення: 15.05.16).

2.3. Кримінально-виконавча і кримінологічна політики України

*Краще попереджувати злочини, ніж карати за них.
Це є метою будь-якого хорошого законодавства,
яке, по суті, є мистецтвом вести людей
до найвищого щастя чи до можливо меншого нещастя,
якщо міркувати з точки зору співвідношення
добра і зла в нашому житті
(Чезаре Беккарія).*

Як стверджує П. Л. Фріс, про систему запобігання злочинності й політики в цій сфері взагалі важко говорити у зв'язку з їх практично повною відсутністю. Абсолютно не ідеалізуючи систему профілактики злочинів, яка існувала в часи СРСР, вважаючи її лише першими паростками, слід констатувати, що вона все ж таки існувала. За роки незалежності ці паростки взагалі були знищені. Здається, що гасло «Краще попередити, ніж карати» не підтримується законодавцями⁵³³.

У результаті проведення ретроспективного аналізу становлення та розвитку поняття «кримінологічна (профілактична) політика» можна стверджувати, що першим, хто ввів термін «кримінологічна політика» у науковий обіг, був М. М. Бабаєв. Він писав, що політика кримінології – це здійснювана на основі загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів цілеспрямована і науково обґрунтована діяльність державних органів та громадських організацій з виявлення чинників і механізмів злочинної поведінки, усунення з життя суспільства причин, що породжують злочини, виправлення і перевиховання осіб, що вчинили злочини⁵³⁴.

А. Ф. Зелінський та І. М. Даньшин вважали, що кримінологічна політика – це науково обґрунтована стратегія і тактика запобігання злочинності за допомогою системи заходів спеціально-кримінологічного характеру, а також шляхом відвернення конкретних злочинів та припинення їх. Кримінологічна політика реалізується на основі кримінологічного прогнозування і планування з урахуванням соціальної та економічної ситуації, що постійно змінюється⁵³⁵.

На думку В. В. Голіни, кримінологічна політика – це складова частина державної внутрішньої соціально-економічної політики, яка на основі Конституції України, законодавчих і нормативно-правових актів, теорії кримінології та інтегрованих нею для потреб запобігання злочин-

⁵³³ Фріс Павло. Кримінальне суспільство і кримінальна політика. *Юридичний Вісник України*. 18 листопада – 1 грудня 2016 року. № 46-47 (1114-1115). С. 11.

⁵³⁴ Бабаєв М. М. О соотношении уголовной и криминологической политики. *Проблемы социологии уголовного права* : сб. науч. тр. Москва : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности. 1982. С. 7.

⁵³⁵ Зелінський А. Ф., Даньшин І. М. Кримінальна політика: за і проти. *Право України* 1992. № 8. С. 34.

ності здобутків інших галузей знань визначає директивні засади і шляхи, якими керується держава при здійсненні нерепресивної протидії злочинності і її проявам. Тим самим кримінологічна політика виступає як єдність: 1) державної Концепції запобігання злочинності, що виражається у відповідних директивних актах; 2) кримінологічної теорії запобігання злочинності; 3) особливого виду діяльності держави, її органів, суспільства, громадськості, спрямованої на ефективний результат⁵³⁶.

О. М. Джужа та В. В. Василевич розуміють кримінологічну політику як заснований на ідеях гуманізму та принципі верховенства права стратегічну складову внутрішньої й зовнішньої антикримінальної політики держави, владна дефініція якої полягає у формуванні ключових доктринальних засад боротьби зі злочинністю та їх практичної реалізації у сфері функціонування системи кримінальної юстиції та громадських організацій з метою захисту людини й громадянина, суспільства та держави від злочинних посягань⁵³⁷.

Одночасно В. В. Василевич пропонує визначати кримінологічну політику на сучасному етапі розвитку держави як певну функціональну дефініцію влади:

1) як частину внутрішньої та зовнішньої політики держави у сфері боротьби зі злочинністю;

2) як спосіб наукового бачення та практичної діяльності держави і суспільства в цілому, шляхи і засоби, за допомогою яких здійснюється захист суспільства і громадянина від злочинних посягань;

3) як особливий вид людської діяльності, пов'язаної з загально-соціальними, спеціально-кримінологічними та правовими заходами вивчення, запобігання і боротьби зі злочинністю;

4) як наукову платформу вибору цілей та завдань, стратегій і тактики, котрі ведуть до реалізації обумовлених соціальними інтересами потреб;

5) як галузь взаємин політичних напрямів у системі державно-політичної діяльності (з іншими галузями внутрішньої та зовнішньої політики держави);

6) як свідому виважену цілеспрямовану діяльність політичних інститутів, державних, у тому числі правоохоронних, органів, інститутів громадянського суспільства й окремих громадян у сфері кримінологічної науки і практики;

⁵³⁶ Голіна В. В. Кримінологічна політика як основа розробки теорії і практики запобігання злочинності в Україні. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 195-196.

⁵³⁷ Джужа О. Москва, Василевич В. В. Концептуальні засади співвідношення кримінальної, кримінально-правової та кримінологічної політики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 42.

7) як комплексний науково обґрунтований напрям активного наступу та боротьби зі злочинністю, який інтегрує і поєднує в собі завершену систему взаємодії та використання досягнень і здобутків усіх наукових галузей та інститутів, які займаються боротьбою зі злочинністю (як фундаментальних, так і прикладних напрямів)⁵³⁸.

При цьому автор, гіперболізуючи роль кримінологічної політики, вважає за доцільне замінити термін «політика у сфері боротьби зі злочинністю» (який не має наукового підґрунтя) на термін «кримінологічна політика держави», який, на його думку, конкретно виражає сутність даного напрямку державної діяльності і обґрунтовується концептуальними положеннями як наукового, так і практичного прикладного характеру⁵³⁹. З такою позицією не можна погодитися, оскільки кримінологічна політика виступає лише одним із компонентів політики у сфері боротьби зі злочинністю, функціонує в системі разом з іншими складовими, взаємодіє з ними і спрямована, по суті, на запобігання злочинності, яке є лише одним із напрямів дії політики в сфері боротьби зі злочинністю⁵⁴⁰.

І. Б. Медицький тлумачить кримінологічну (профілактичну) політику як вироблену Українською державою та здійснювану на підставі основоположних правових принципів стратегію і тактику виявлення, аналізу й оцінки причинного комплексу злочинності, розроблення найбільш оптимальних напрямів реалізації заходів, метою яких є досягнення позитивних зрушень у характеристиках злочинності, ліквідація або зниження потенціалу криміногенних факторів, що її детермінують⁵⁴¹.

О. Д. Максимів у результаті дослідження складових частин політики у сфері протидії злочинності дійшов висновку, що кримінологічна політика – це діяльність державних органів, спрямована на розроблення й реалізацію заходів профілактичного характеру, що мають на меті зниження рівня та динаміки злочинності в суспільстві, досягнення позитивних змін у її структурі. Вектори цього впливу спрямовані на чинники та умови злочинності, особу злочинця й потерпілого⁵⁴².

⁵³⁸ Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 120-121.

⁵³⁹ Василевич В. В. Доктринальні засади кримінологічної політики України. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 121.

⁵⁴⁰ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Наукові підходи до дефініції поняття «кримінологічна (профілактична) політика»: Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених і аспірантів «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2017 р.) Івано-Франківськ, 2017. С. 103.

⁵⁴¹ Медицький І. Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007. С. 110.

⁵⁴² Максимів О. Д. Теоретичні засади політики України у сфері протидії злочинності : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 63.

Таке різноманіття наукових поглядів щодо значення поняття «кримінологічна (профілактична) політика» свідчить про високий рівень наукового інтересу до цього політико-правового явища, який проявляється у численних дослідженнях як наукового, так і навчального характеру.

Для нас кримінологічна (профілактична) політика становить предмет інтересу в силу виявлення її точок перетину з кримінально-виконавчою політикою, що, в свою чергу, доводить багатоаспектний характер останньої.

На відміну від питання співвідношення кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик, про окремі аспекти взаємозв'язків науки кримінально-виконавчого права та кримінології йде мова в багатьох наукових та навчальних виданнях.

О. М. Литвинов та А. Х. Степанюк справедливо підкреслюють нерозривний зв'язок науки кримінально-виконавчого права з кримінологією, основні методи якої широко застосовуються для вивчення засуджених та осіб, звільнених з установ виконання покарань, стану та рівня пенітенціарної злочинності, прогнозування криміногенної обстановки в установах⁵⁴³.

Як зазначає В. Д. Малков, кримінально-виконавче право використовує кримінологічні знання і рекомендації для попередження рецидиву злочинів, підвищення ефективності виправлення і перевиховання засуджених. Повною мірою це відноситься до здійснення адміністративного нагляду відносно раніше судимих осіб⁵⁴⁴.

Взаємозв'язок кримінально-виконавчого права та кримінології проявляється насамперед у тому, що окремі завдання кримінально-виконавчого законодавства України є, по суті, кримінологічними. Так, у ч. 1 ст. 1 КВК України серед завдань кримінально-виконавчого законодавства передбачено запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Крім того, деякі норми КВК України регламентують попереджувальний вплив у процесі виконання-відбування окремих покарань.

Особистість засудженого вивчається як кримінально-виконавчим правом, так і кримінологією. На стику пенології і кримінології сформувалося вчення – кримінопенологія⁵⁴⁵.

⁵⁴³ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова та д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Київ : ВД «Дакор», 2015. С. 47.

⁵⁴⁴ Криминология : учебник для вузов / под ред. проф. В. Д. Малкова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО «Юстицинформ», 2006. С. 21. (Серия «Образование»).

⁵⁴⁵ Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Общая часть : учебник / Е. А. Антонян, Ю. М. Антонян, С. А. Борсученко и др.; под. ред. В. Е. Эминова, В. Н. Орлова. Москва : МГЮА имени О. Е. Кутафина; ООО «Издательство «Элит»», 2012. С. 49-50. (Библиотека журнала «Российский криминологический взгляд»).

Кримінопеналогія як учення про злочини, що вчиняються під час відбування покарання, сформувався на початку 80-х років ХХ ст. Засновником цього вчення вважається професор О. В. Старков⁵⁴⁶.

У науці також використовується термін «пенітенціарна кримінологія». Однак слід розмежовувати ці вчення.

Так, пенітенціарна кримінологія – це кримінологічна теорія, що вивчає злочинність засуджених під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі, тенденції та закономірності, причини та умови, особу засудженого, що вчиняє злочини, і на цій основі розробляє напрями запобігання злочинності в місцях позбавлення волі⁵⁴⁷.

Предмет кримінопеналогії як учення значно ширше від пенітенціарної кримінології і включає більше категорій, що відображають кримінальні явища, ніж сам термін. Крім того, пенітенціарна кримінологія не має свого предмета, а тільки об'єкт дослідження – злочинність у місцях позбавлення волі. Систему як таку вона теж не становить, бо в ній фактично немає загальної частини – загальних проблем злочинності у кримінально-виконавчих установах (однією цією темою вся загальна частина вичерпана). Виходить, що пенітенціарна кримінологія займається лише різними видами злочинів і типами злочинної поведінки позбавлених волі. Інакше кажучи, предмет науки означає, що дана наука вивчає, які явища і в якому розрізі. Тому кримінопеналогія вивчає кримінальні явища під час виконання кримінальних покарань у розрізі їх причинності та профілактики⁵⁴⁸.

Отже, кримінопеналогія є більш об'ємним за змістом і наповненням ученням, ніж пенітенціарна кримінологія, оскільки досліджує злочинність під час відбування всіх без винятку покарань, а предметом вивчення останньої є злочинність під час відбування покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, в місцях позбавлення волі⁵⁴⁹.

Варто згадати, що «Пенітенціарна кримінологія» як самостійна навчальна дисципліна вивчається курсантами Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, що свідчить про її важливе як теоретичне, так і прикладне значення для майбутніх працівників кримінально-виконавчої системи.

Визначаючи місце та роль кримінологічної (профілактичної) політики серед інших елементів (складових) політики у сфері боротьби зі злочин-

⁵⁴⁶ Кримінопеналогія – учение о преступлениях при исполнении наказаний. URL: <http://fgpodsobka.narod.ru/crimpenology.htm> (дата звернення: 26.05.2016).

⁵⁴⁷ Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : посіб. / за ред. О. М. Джузі. Київ : НАВС, 2013. С. 46.

⁵⁴⁸ Старков О. В. Кримінопеналогія. Москва : Экзамен, 2004. С. 62.

⁵⁴⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінопеналогія та пенітенціарна кримінологія: співвідношення понять. *Актуальні питання кримінально-виконавчого законодавства та практики* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 30 березн. 2017 р.) / відп. ред. В. А. Кирилук. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2017. С. 48.

ністю, П. Л. Фріс наголошує на їх єдності, взаємозв'язку і відносній самостійності кожного з них. Кримінально-правова, кримінально-процесуальна і кримінально-виконавча політики визначають коло злочинного і кримінально караного, забезпечують швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і виконання стосовно них покарань. Водночас своєчасне розкриття злочинів, притягнення винних до відповідальності, призначення справедливого покарання ведуть до попередження нових злочинів і, отже, створюють необхідні умови. Політика у сфері профілактики злочинів, яка базується на наукових знаннях про причини й умови, що сприяють злочинам, характеристику злочинності, особу злочинця і профілактику, є необхідною основою для успішної реалізації законотворчої, судової та пенітенціарної діяльності⁵⁵⁰.

Наведені твердження свідчать про взаємообумовленість кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик.

Цілком слушною є позиція І. Б. Медицького, який вказує, що кримінологічна політика тісно пов'язана із кримінально-виконавчою політикою, завданнями якої є насамперед забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених у ст.1 КВК України, серед яких, зокрема, можна виділити запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. На формування і розвиток стратегії кримінально-виконавчої політики впливає розвиток науки кримінології, яка, поряд з іншими науками, розробляє проблеми боротьби зі злочинністю. Отже, кримінологічні напрацювання в частині характеристики таких видів злочинності, як рецидивна злочинність, злочинність у місцях позбавлення волі, їх детермінант, заходів запобігання і протидії, деталізації заходів загальної та індивідуальної профілактики в кримінально-виконавчих установах – усі ці моменти, безперечно, будуть проявлятися у здійснюваній кримінально-виконавчій політиці⁵⁵¹.

Таким чином, *запобігання злочинності, яке ще можна назвати змістовною наповненістю кримінологічної (профілактичної) політики, водночас виступає однією з цілей кримінально-виконавчої політики, зокрема в частині запобігання рецидивній та пенітенціарній злочинності*⁵⁵². Поряд з цим, як наголошують автори посібника «Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)» за редакцією О. М. Джужі, злочинність в УВП у теоретич-

⁵⁵⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 190-191.

⁵⁵¹ Медицький І. Б. Запобігання злочинності : навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2008. С.149-150.

⁵⁵² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Запобігання злочинності як сфера співпраці кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : збірник наукових статей. Випуск 42. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. С. 172.

ному та практичному аспектах розглядається в межах загального поняття «рецидивної злочинності»⁵⁵³.

У свою чергу, Т. М. Ключанова зазначає, що нерідко з політики профілактики злочинів виділяється пенітенціарна політика (політика попередження рецидивної злочинності)⁵⁵⁴. Не зовсім коректним є ототожнення пенітенціарної політики та політики попередження рецидивної злочинності. Кримінально-виконавча політика справді перетинається з кримінологічною політикою запобігання рецидивній злочинності, але лише в певній частині.

Задля підтвердження нашої позиції наведемо думку В. С. Батиргарєєвої, якою глибинно досліджені питання кримінологічних засад запобігання рецидивній злочинності в Україні⁵⁵⁵.

З точки зору вченої, кримінологічною політикою запобігання рецидивній злочинності мають охоплюватися принаймні чотири основні напрями: а) законодавча регламентація врахування при кваліфікації вчиненого і призначенні покарання випадків рецидиву злочинів; б) організація певного порядку відбування рецидивістами покарання; в) надання допомоги засудженим упродовж відбування покарання та після звільнення від нього; г) встановлення соціального контролю за поведінкою звільнених від покарання осіб⁵⁵⁶. З перерахованих останні три напрями кримінологічної політики запобігання рецидивній злочинності перебувають у безпосередньому взємозв'язку з кримінально-виконавчою політикою. Розглянемо детальніше ці напрями.

Ще наприкінці 60-х років ХХ ст. *стосовно такого напрямку кримінологічної політики запобігання рецидивній злочинності, як організація належного порядку відбування рецидивістами покарання*, законодавцем та правозастосувачем приділялася значна увага, що виявилось, зокрема, у розв'язанні проблем класифікації засуджених і їх розподілу у місцях позбавлення волі⁵⁵⁷.

⁵⁵³ Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : посібн. / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. С. 83.

⁵⁵⁴ Ключанова Т. М. Основные тенденции уголовно-исполнительной политики Российской Федерации в XXI веке. *Уголовная политика России в XXI столетии* : сб. науч. статей / под ред. доктора юридических наук, профессора В. И. Тюнина. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 36.

⁵⁵⁵ Батиргарєєва В. С. Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. 47 с.

⁵⁵⁶ Батиргарєєва В. С. Засади кримінологічної політики боротьби з рецидивною злочинністю в Україні. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 217.

⁵⁵⁷ Батиргарєєва В. С. Засади кримінологічної політики боротьби з рецидивною злочинністю в Україні. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 219

Питання первинної класифікації засуджених до позбавлення волі та їх розподілу в установи виконання покарань детально розглянуті І. С. Яковець⁵⁵⁸. Так, вчена під класифікацією засуджених до позбавлення волі в найбільш загальному вигляді розуміє такий співмірний, безперервний поділ осіб, яким притаманні ознаки загального поняття «засуджений до позбавлення волі», що здійснюється на підставі єдиних об'єктивних суттєвих ознак, які відбивають відомості про злочин та особу, ставить за мету забезпечення диференціації виконання покарання, а його результатом є отримання системи груп засуджених, кожна з яких має свою специфіку, властиву тільки їй⁵⁵⁹.

На нормативно-правовому рівні питання класифікації засуджених та організації належного порядку відбування рецидивістами покарання регулюється КВК України. Так, до прикладу, відповідно до ч. 2 ст. 92 КВК України вперше засуджені до позбавлення волі тримаються окремо від тих, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Слід також зауважити, що кримінологічна концепція класифікації зумовлює потребу в здійсненні на практиці не лише первинної класифікації, але й вторинної та перекласифікації засуджених до позбавлення волі⁵⁶⁰.

Як зазначає А. І. Марчук, вторинна класифікація засуджених є необхідним елементом системи класифікації, яка продовжує вивчати особистість злочинця в період перебування його в установі виконання покарання, і формує однотипні групи для спільного засвоєння засудженими інструментів ресоціалізації та виправлення. Вторинна класифікація проводиться з метою зниження негативного впливу на особистість умов позбавлення волі, мінімізації міжгрупових та особистісних конфліктів, попередження рецидиву злочину⁵⁶¹. Перекласифікація засуджених як завершальний етап класифікації безпосередньо сприяє ефективному виправленню та ресоціалізації засуджених, оскільки базується на всебічному кримінологічному вивченні особистості злочинця, а саме: позитивній чи негативній спрямованості особистості, застосуванні насильства (агресивної поведінки) щодо інших осіб, спроби втеч та ін⁵⁶².

⁵⁵⁸ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 31 с.

⁵⁵⁹ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. Харків : Кроссрууд, 2006. С. 23.

⁵⁶⁰ Марчук А. І. Кримінологічні засади класифікації засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. С. 7.

⁵⁶¹ Марчук А. І. Кримінологічні засади класифікації засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. С. 9.

⁵⁶² Марчук А. І. Кримінологічні засади класифікації засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. С. 16.

Усі названі різновиди кримінологічної класифікації засуджених безпосередньо впливають на процес виконання-відбування покарань, а відтак на саму реалізацію кримінально-виконавчої політики.

Надання допомоги засудженим протягом відбування покарання та після звільнення як напрям кримінологічної політики запобігання рецидивній злочинності в частині надання допомоги особам, які звільненні від відбування покарання, закріплено у главі 24 КВК України.

Сьогодні не можна також оминати увагою питання соціальної адаптації звільнених від покарання осіб, бо, як справедливо заявляє В. С. Батиргареева, на майбутнє *робота із соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, – один із пріоритетних напрямів кримінологічної політики держави у сфері боротьби з рецидивною злочинністю*⁵⁶³. З огляду на визначення поняття «соціальна адаптація», під якою розуміють особливий різновид процесу соціалізації особистості, котрий забезпечує відповідність поведінки індивіда вимогам, які висувають до нього суспільство та найближче соціальне оточення, відображеним у соціальних нормах і законах, а також поєднання інтересів особистості й суспільства (найближчого соціального оточення), засвоєння ним соціально корисних ролей, котрі сприяють виробленню вміння і здатності вирішувати виникаючі суперечності⁵⁶⁴, можна зробити висновок, що без соціальної адаптації неможливо досягти успішної ресоціалізації засуджених.

Проілюстровані вище напрями кримінологічної політики запобігання рецидивній злочинності не охоплюють усього їх різноманіття, однак відображають взаємодію кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик України.

Щодо суб'єктів, для яких запобігання злочинності є однією з головних функцій у межах правоохоронної та правозастосовної діяльності, слід зазначити, що до їх числа належать правоохоронні та правозастосовні органи, їх підрозділи, відділи, служби, управління. Серед них В. В. Голіна називає органи і УВП⁵⁶⁵. До того ж, як наголошує В. О. Меркулова, головна роль у реалізації засобів профілактики злочинів, виправленні засуджених під час відбування покарання належить персоналу УВП⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Батиргареева В. С. Засади кримінологічної політики боротьби з рецидивною злочинністю в Україні. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 227.

⁵⁶⁴ Крисюк Ю. П. Соціальна адаптація особистості як важлива передумова ресоціалізації колишніх засуджених. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Випуск 25. С.209.

⁵⁶⁵ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 66.

⁵⁶⁶ Меркулова В. О. Запобігання пенітенціарній злочинності: сутність та напрями реформування кримінально-виконавчого законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 192.

Першим, хто комплексно розглянув установу виконання покарання в якості суб'єкта запобігання злочинам, був О. Г. Колб. У результаті дослідження ролі і місця установ виконання покарань у системі суб'єктів запобігання злочинам автор справедливо запропонував КВК доповнити главою 19-1 «Запобігання злочинам в УВП», у якій чітко визначити: поняття профілактики злочинів; об'єкти профілактичного впливу; принципи діяльності щодо запобігання вчиненню злочинів; соціально-правові наслідки постановки особи на профілактичний облік; суб'єкти запобігання злочинам в УВП, їх взаємодію з іншими правоохоронними органами тощо. Як стверджує О. Г. Колб, такий підхід дозволить привести діяльність персоналу колоній до вимог ст. 19, 63 Конституції України, відповідно до яких будь-які правообмеження щодо засуджених мають вводитись тільки на основі закону, а не відомчих нормативно-правових актів ДКВС України, що здійснюється в умовах сьогодення функціонування цієї системи⁵⁶⁷.

Таким чином, для органів та УВП, природа яких є зрозумілою з їх назви, а саме – вони покликані забезпечувати реалізацію кримінально-виконавчої політики, притаманною є також кримінологічна (профілактична) діяльність щодо запобігання рецидивній злочинності загалом та пенітенціарній злочинності в тому числі.

З цього приводу доречними є міркування С. Ю. Лукашевича, який зазначає, що однією із задач, покладених на органи та установи кримінально-виконавчої системи, є – поряд з діяльністю по виконанню кримінального покарання у вигляді позбавлення волі – попередження злочинності серед осіб, що відбувають покарання, протидія професіоналізації і консолідації злочинців, зменшення впливу кримінальних субкультурних традицій на широкі верстви засуджених, профілактика рецидиву та протидія рецидивній злочинності⁵⁶⁸.

І. М. Копотун визначає поняття «запобігання злочинам у виправних колоніях України» як різновид соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст і мета якої полягає в перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її виявів у місцях позбавлення волі засудженими, які відбувають покарання у виправних колоніях⁵⁶⁹.

Суто кримінологічне запобігання злочинам в установах виконання покарань відіграє значну роль у розвитку системи кримінально-правової

⁵⁶⁷ Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. С. 12.

⁵⁶⁸ Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. С. 3.

⁵⁶⁹ Копотун І. М. Теоретико-прикладні та правові засади запобігання злочинам, що зумовлюють виникнення надзвичайних ситуацій у виправних колоніях України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2014. С. 19.

боротьби зі злочинністю в середовищі засуджених, а також у цілому з рецидивною злочинністю⁵⁷⁰.

Розглядаючи механізм запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, слід зазначити, що він здійснюється шляхом проведення як загальних, так і індивідуальних заходів. Загальні заходи охоплюють коло актуальних питань, пов'язаних із виявленням і усуненням причин та умов, що сприяють рецидиву злочинів і порушенню режиму в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, а також вчиненню злочинів з боку осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Заходи такого рівня є досить різноманітними та численними, мають специфічний характер, зумовлений контингентом засуджених, видом покарання, типом кримінально-виконавчої установи, місцем відбування чи виконання покарання. Органи й УВП можуть застосовувати такі спеціальні заходи кримінологічної профілактики, відвернення і припинення злочинів: здійснення постійного оперативного контролю за засудженими, проведення комплексних профілактичних операцій у місцях позбавлення волі; протидія професіоналізації і консолідації злочинців у зоні; вдосконалення пенітенціарної практики, контролю; використання спеціальних заходів щодо переорієнтації антигромадської настанови особи; боротьба з проявами кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі; відвернення і припинення рецидиву злочинів; допомога громадських, релігійних організацій у роботі із засудженими та ін. Індивідуальне запобігання – це діяльність адміністрації УВП, спрямована на виявлення засуджених, від яких можна чекати на вчинення злочинів і застосування до них відповідних заходів запобіжного впливу. Запобігання рецидиву злочинів при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, передбачає: створення обстановки, яка виключала б можливість вчинення нового злочину, порушення трудової дисципліни і правил поведінки, проживання та реєстрації; профілактичний облік криміногенних осіб; надання допомоги засудженим тощо⁵⁷¹.

Таким чином, запобігання вчиненню злочинів в УВП здійснюється за допомогою загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів профілактики. При цьому процес запобігання має бути системним, включати всі вищезгадані заходи. Слід наголосити, що запобігання вчиненню злочинів в УВП слід реалізовувати не лише власними силами персоналу УВП, а й за участю родичів, близьких осіб засуджених, представників громадських організацій тощо.

Складовими елементами діяльності щодо запобігання злочинам О. Г. Колб називає основні засоби виправлення та ресоціалізації засу-

⁵⁷⁰ Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. С. 57.

⁵⁷¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 76.

джених⁵⁷², визначені у ст. 6 КВК, до яких належать: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Зважаючи на відсутність у нормативно-правових актах визначення поняття «основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених» і те, що воно має юридичне значення при встановленні передбачених законом правообмежень для осіб, які відбувають покарання в УВП, у тому числі відносно тих, стосовно яких здійснюються заходи індивідуального запобігання злочинам, науковець запропонував власне тлумачення зазначеного терміна. Зокрема, під основними засобами виправлення та ресоціалізації слід розуміти закріплені в нормативно-правових актах форми впливу та особистість засудженого, напрями діяльності УВП та останнього, що забезпечують процес позитивних змін і свідоме відновлення особи в соціальному статусі повноправного члена суспільства. Основу змісту цього поняття становить єдність психічних процесів особи, що беруть участь в усвідомленні нею об'єктивного світу та свого власного буття⁵⁷³.

Центральне місце серед складових елементів діяльності щодо запобігання злочинам займає режим, інакше кажучи, встановлений порядок виконання та відбування покарання.

Розглядаючи концепцію кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі, Н. В. Кльован обґрунтовано стверджує, що режим як порядок і умови виконання позбавлення волі має найбільший потенціал до виконання кримінологічних завдань, поставлених перед місцями позбавлення волі та застосування кримінологічних засобів в пенітенціарній діяльності, що відтворюється в його кримінологічній функції⁵⁷⁴.

Враховуючи те, що режим у місцях позбавлення волі має специфіку дії стосовно простору (спеціальні державні установи), часу (з моменту набрання чинності судового вироку, впродовж визначеного судом терміну, до моменту звільнення ув'язненого) та підстав (призначення покарання особі, винній у вчиненні злочину), його кримінологічна функція стосується як недопущення вчинення нових злочинів ув'язненою особою під час перебування в установі закритого типу, так і закріплення позитивної суспільно прийнятної поведінки на подальший період після її звільнення. Якщо в першому випадку дія режиму відчувається ув'язненими безпосе-

⁵⁷² Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. С. 11.

⁵⁷³ Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. С. 11.

⁵⁷⁴ Кльован Н. В. Концепція кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова ; МОН України, НУ «ОЮА», каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв : Іліон, 2016. С. 555.

редньо і постійно, то в другому випадку режим як система певних правил має залишковий ефект. При цьому поведінка особи після звільнення з місць позбавлення волі, поряд з іншими факторами, показує глибину впливу режиму на особистість під час відбування покарання в місцях позбавлення волі. Відповідно й оцінка ефективності кримінологічної функції режиму формується з урахуванням передусім показників злочинності ув'язнених, а також рецидивної злочинності осіб, звільнених з місць позбавлення волі⁵⁷⁵.

Серед переліку установ виконання покарань КВК України у ч. 2 ст. 11 називає спеціальні виховні установи (виховні колонії). Так, О. Д. Воляннюк на рівні кандидатської дисертації розглянуто виховну колонію як суб'єкт запобігання злочинам, у якій уперше сформульовано визначення запобігання злочинам засуджених неповнолітніх як заснованої на законі діяльності адміністрації виховної установи та інших зазначених у законі суб'єктів, що полягає в розробленні та реалізації системи заходів із виявлення, усунення та нейтралізації причин і умов злочинів неповнолітніх засуджених у виховних колоніях, а також здійснення превентивного впливу на засуджених, схильних до протиправної поведінки, з метою недопущення вчинення ними злочинів⁵⁷⁶.

Численна кількість інших наукових праць, які не були предметом детального нашого розгляду, присвячених запобіганню пенітенціарній злочинності та окремим її різновидам, ще раз підтверджують не лише актуальність названих питань, але й беззаперечну тісну співпрацю кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик. Назвемо деякі з них.

Так, визначення поняття злочинності в місцях позбавлення волі та її характеристика здійснена С. Ю. Лукашевич у його кандидатській дисертації (2001 р.)⁵⁷⁷.

У подальшому окремі види запобігання пенітенціарній злочинності обговорювалися на сторінках кандидатських дисертацій таких авторів як: В. М. Климкіна⁵⁷⁸ – в частині запобігання насильницькій пенітенціарній злочинності (2014 р.); Н. О. Чечель⁵⁷⁹ – щодо питання запобігання злочи-

⁵⁷⁵ Кльован Н. В. Концепція кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв : Іліон, 2016. С. 560.

⁵⁷⁶ Воляннюк О. Д. Виховна колонія як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

⁵⁷⁷ Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 18 с.

⁵⁷⁸ Климкін В. М. Кримінологічні засади запобігання насильницькій пенітенціарній злочинності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.

⁵⁷⁹ Чечель Н. О. Запобігання злочинам, що вчиняються жінками, засудженими до позбавлення волі в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

нам, які вчиняються жінками, засудженими до позбавлення волі в Україні (2014 р.) тощо.

У неодноразово згадуваній роботі В. В. Кондратішиної розглянуто питання взаємодії кримінально-виконавчої та кримінологічної політик України (2009 р.) та запропоновано перелік заходів задля гармонізації їх співвідношення⁵⁸⁰.

М. Ю. Кутєповим комплексно досліджено кримінологічні засади формування кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі (2015 р.) у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук⁵⁸¹.

Слід також звернути увагу на взаємодію кримінально-виконавчої політики як науки з кримінологічною (профілактичною) політикою як галузеву наукою кримінально-правового циклу. Безумовними є також взаємозв'язки між відповідними навчальними дисциплінами – «Кримінально-виконавча політика» та «Кримінологічна (профілактична) політика», які, наприклад, вивчаються студентами освітнього ступеня «Магістр» Навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити наступні узагальнення. По-перше, у КВК України серед цілей кримінально-виконавчого законодавства названо запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. А тому для кримінально-виконавчої політики притаманною є кримінологічна функція – запобігання злочинності. По-друге, взаємозв'язок кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик проявляється в тому, що пенітенціарна злочинність є предметом впливу кримінологічної (профілактичної) політики. По-третьє, органи і установи виконання покарань виступають не лише суб'єктами реалізації кримінально-виконавчої політики, вони одночасно виконують роль суб'єктів запобігання злочинності. По-четверте, основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених, серед яких центральне місце займає режим (порядок і умови виконання позбавлення волі), наділені кримінологічною функцією. По-п'яте, кримінально-виконавча політика взаємодіє з кримінологічною (профілактичною) політикою не лише у сфері запобігання пенітенціарній злочинності, але і в частині запобігання рецидивній злочинності. По-шосте, тісною є водночас наукова і міждисциплінарна співпраця кримінально-виконавчої і кримінологічної (профілактичної) політик, які є галузевими науками кримінально-правового циклу, а також виступають самостійними навчальними дисциплінами.

⁵⁸⁰ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 103.

⁵⁸¹ Кутєпов М. Ю. Кримінологічні засади формування кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 16 с.

Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

3.1. Формування кримінально-виконавчої політики України

Формування державної правової політики зачіпає всі без винятку сфери чинного законодавства, хоча форми та обсяги «втручання» у різні сфери суспільного життя суттєво залежать від особливостей суспільно-політичної та соціально-економічної обстановки у державі (М. П. Недюха).

Аналіз наукової літератури в галузі кримінального та кримінально-виконавчого права дозволяє зробити висновок про стабільність, рівневість кримінально-виконавчої політики України.

Так, свого часу Г. М. Міньковський вказував, що можна говорити про політику боротьби зі злочинністю (про кримінальну політику в широкому змісті слова) на трьох рівнях: концептуальному, законодавчому, правозастосовувальному⁵⁸².

П. Л. Фріс теж зазначає, що політика в сфері боротьби зі злочинністю здійснюється на відповідних рівнях⁵⁸³. Якщо взяти як критерій процес (механізм) її розроблення та реалізації, то можуть бути виділені такі рівні: доктринальний (науковий), концептуальний, законодавчий та правореалізаційний. Останній, у свою чергу, поділяється на правовиконавчий та правозастосовний. Ця рівнева диференціація політики у сфері боротьби зі злочинністю співпадає з такою ж у кримінально-правовій, кримінальній процесуальній та кримінально-виконавчій політиці⁵⁸⁴.

Аналіз кримінально-виконавчої політики як специфічної діяльності держави дозволив Л. І. Беляєвій виробити неординарний підхід щодо класифікації її рівнів, відповідно до якого виділяються такі рівні:

- концептуальний рівень кримінально-політичної ідеології як сукупності поглядів, уявлень наукових і практичних працівників, громадян на існуючу і бажану систему виконання покарань та забезпечення безпеки від

⁵⁸² Міньковский Г. М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы. Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел. Москва, 1995. С. 32.

⁵⁸³ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 21.

⁵⁸⁴ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 22.

кримінальних посягань. Ці погляди відображаються у виступах, статтях, монографіях та ін. Кримінально-політична ідеологія знаходить вираження в документах, у творах офіційних осіб. Зазвичай такі документи мають назви: «концепція», «основні напрями», «основи», «основні положення», «стратегія», «програма», «доктрина» та ін. Це синоніми концепції. У таких документах концепція набуває офіційного характеру і стає доктриною;

- законодавчий – діяльність держави щодо розроблення, прийняття і вдосконалення правових основ кримінально-виконавчої політики;

- управлінський – діяльність держави, пов'язана з прийняттям соціально значущих рішень із організації діяльності суб'єктів кримінально-виконавчої політики. Управлінська діяльність у цій галузі має низку особливостей, пов'язаних зі специфікою об'єкта впливу, тактичними завданнями діяльності, спрямованої на досягнення стратегічних цілей, методами, формами і засобами управлінської діяльності, ресурсними можливостями та ін.;

- правозастосовний – безпосередня правозастосовна діяльність у сфері виконання кримінальних покарань. Виконання кримінальних покарань, як відомо, здійснюється строго в рамках нормативних правових приписів, що і характеризує цю діяльність як правозастосовну. Процес застосування норм права характеризується тим, що він здійснюється поетапно. Це відноситься і до процесу застосування норм права при виконанні кримінальних покарань. Необхідно відзначити, що в процесі виконання кримінальних покарань реалізуються не тільки норми, що містяться в КВК РФ, але і в інших нормативних правових актах різної юридичної сили;

- правонавчальний (правовиховний) – діяльність, пов'язана з підготовкою кадрів для кримінально-виконавчої системи. Тут необхідно звернути увагу на те, що система виконання покарань потребує не тільки добре підготовлених юристів, а й фахівців інших галузей знань: педагогіки, психології, економіки, медицини, техніки та ін. Незважаючи на те, що зміст діяльності в цих сферах установ та органів виконання покарань і таких фахівців різна, загальним для всіх є те, що незалежно від змісту вона здійснюється в рамках строгих нормативних правових приписів, що і зумовлює правонавчання та правовиховання кадрів⁵⁸⁵.

Як видно з наведеної класифікації, авторка помилково об'єднує в один концептуальний та доктринальний рівні, іменуючи його «концептуальним». Звичайно, добре було б, якби наукові праці, доктрини ставали основою концепцій, затверджених органами державної влади. Але, як показують реалії сучасного політико-правового буття, на жаль, думка вчених

⁵⁸⁵ Беляева Л. И. Уголовно-исполнительная политика: цели и содержание. III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации) : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 1 : Материалы пленарного заседания. 2017. С. 45.

дуже часто залишається непочутою і не береться до уваги при розробленні офіційних документів.

Крім того, недоцільно розглядати управлінський рівень як самостійний рівень кримінально-виконавчої політики, він є лише елементом правозастосовного рівня, притаманною його ознакою, особливістю. Це підтверджують наступні наукові позиції.

Так, наприклад, Б. В. Малишев та О. В. Москалюк визначають правозастосування як управлінську діяльність із винесення індивідуально-конкретних приписів, якими одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших покладаються обов'язки⁵⁸⁶.

У свою чергу, А. М. Перепелюк серед ознак правозастосування називає її управлінський характер, зазначаючи, що правозастосування – це управлінська за характером діяльність, за допомогою якої реалізується державне управління в соціально-правовій сфері⁵⁸⁷.

На основі проаналізованого та спираючись на міркування П. Л. Фріса, можна виділити наступні рівні кримінально-виконавчої політики України з огляду на механізм її розроблення та реалізації:

- 1) доктринальний (науковий);
- 2) концептуальний;
- 3) законодавчий;
- 4) правовиконавчий;
- 5) правозастосовний.

При цьому на доктринальному (науковому), концептуальному та законодавчому рівнях відбувається формування кримінально-виконавчої політики, а на правовиконавчому та правозастосовному – її реалізація⁵⁸⁸.

Крім терміну «формування», прийнятним є «застосування» в якості синоніма терміна «вироблення» кримінально-виконавчої політики.

До прикладу, під виробленням державної політики розуміють сукупність стадій, факторів, умов діяльності суб'єктів політики та груп впливу в процесі вибору стратегічних цілей, а також їх закріплення у відповідних документах (законах, програмах, доктринах тощо)⁵⁸⁹.

О. Б. Загурський, досліджуючи рівні кримінально-процесуальної політики, розглядає в якості окремих самостійних складових науковий та

⁵⁸⁶ Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник. Київ : Реферат, 2010. С. 10.

⁵⁸⁷ Перепелюк А. М. Природа правозастосування як елемента правової системи. *Держава і право*. 2011. Вип. 53. С. 61.

⁵⁸⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Доктринальний (науковий) рівень кримінально-виконавчої політики України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя Навчально-наукового юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 162.

⁵⁸⁹ Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 23.

доктринальний рівень. На його думку, науковий рівень – це розроблення теоретичних основ і проведення наукових досліджень, які здійснюються науковими, навчальними, навчально-науковими та науково-дослідними установами, вченими-процесуалістами. Доктринальний рівень визначає систему стратегічних напрямів, засад та механізмів реалізації кримінальної процесуальної політики України. Кримінальна процесуальна доктрина повинна мати не тільки власні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації кримінальної процесуальної політики, а повинна пропагувати свої цілі та пріоритети, спрямовувати суб'єктів та учасників кримінальної процесуальної політики на реалізацію визначених нею завдань⁵⁹⁰.

На наш погляд, розмежування цих двох рівнів політики не зовсім логічне. Наука є основою доктрини. Такий висновок можна зробити з аналізу самого визначення поняття «доктрина», під яким розуміють наукову або філософську теорію, політичну систему, керівний теоретичний або політичний принцип⁵⁹¹. До прикладу, В. І. Борисов та П. Л. Фріс у якості єдиного рівня виділяють доктринальний (науковий) рівень кримінально-правової політики. З їхньої точки зору, активне розроблення на науковому рівні проблематики кримінально-правової політики дозволило вперше в національній правовій науці сформулювати доктрину кримінально-правової політики, яка стала складовою частиною національної правової доктрини України⁵⁹². При цьому кримінально-правову доктрину пропонується визначати як науково обґрунтовану систему ідей, поглядів і положень основоположного характеру, що відбиває соціальні інтереси у сфері розвитку законодавства про кримінальну відповідальність і визнається державою обов'язковою внаслідок високого авторитету її розробників⁵⁹³.

Питання про доктрину в правовій науці в Україні було піднято на новий високий рівень Національною академією правових наук України виданням класичної п'ятитомної праці «Правова доктрина України»⁵⁹⁴, останній том якої присвячений кримінально-правовим наукам в Україні.

⁵⁹⁰ Загурський О. Б. Кримінальна процесуальна політика України: історико-правовий аспект : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. С. 38.

⁵⁹¹ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 258.

⁵⁹² Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 31.

⁵⁹³ Фріс П. Л. Доктрина кримінально-правової політики: поняття та зміст. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства*: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 293.

⁵⁹⁴ Фріс П. Л. Доктрина кримінально-правової політики: поняття та зміст. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства*: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 294.

На доктринальному (науковому) рівні серед суб'єктів формування кримінально-виконавчої політики, безумовно, «пальма першості» належить представникам науки кримінально-виконавчого права та інших наук кримінального циклу, які активно працюють над формуванням фундаментальних доктринальних положень кримінально-виконавчої політики. І якраз на цьому рівні повинна йти мова про зародження політики у сфері виконання покарань.

Доктринальний рівень будь-якої науки, у тому числі науки кримінально-правової політики, утворює фундамент для розроблення концепції кримінально-правової держави⁵⁹⁵. Це твердження за аналогією можна застосувати і до кримінально-виконавчої політики. Так, доктринальний рівень науки кримінально-виконавчої політики є основою, базисом для розроблення в подальшому концепції кримінально-виконавчої політики⁵⁹⁶.

Під концепцією правової політики розуміють систему теоретичних положень, що фіксують досягнутий рівень правового розвитку й визначають цілі, принципи, перспективи та напрями вдосконалення основоположних механізмів правового регулювання і правозастосовної практики, що найбільш ефективно функціонує у формі доктринального документа. У зв'язку з цим слід зазначити, що відсутність формалізованої Концепції правової політики породжує значні труднощі стосовно визначення пріоритетних напрямів правової політики держави⁵⁹⁷, а це зумовлює подальші недоліки у законодавчій практиці. Тому вкрай необхідним є прийняття Концепції правової політики Української держави.

Водночас слід зазначити, що й передумови для її ухвалення є достатніми. Це передусім Конституція України, концептуальні документи стратегічного характеру у сфері національної безпеки, економічних реформ тощо. Для розроблення сучасної Концепції правової політики є досить потужний кадровий потенціал⁵⁹⁸.

У своїй аналітичній доповіді на тему «Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності» О. М. Руднева та О. Н. Ярмиш справедливо наголошують, що суспільство потребує

⁵⁹⁵ Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 31.

⁵⁹⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Формування кримінально-виконавчої політики України: питання взаємодії окремих рівнів. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук. практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 484.

⁵⁹⁷ Петришин О. В. Основні напрями формування і розвитку правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 29.

⁵⁹⁸ Руднева О. Москва, Ярмиш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 16.

цілісної та комплексної Концепції правової політики, елементи якої визначили б розроблення і прийняття галузевих концептуальних та програмних документів⁵⁹⁹.

Свого часу О. Б. Загурський пропонував розробити Концепцію правової політики України на період 2012–2022 рр., а на її основі створити сучасну Концепцію кримінально-правової та Концепцію кримінальної процесуальної політики України, які б структурно склалися із: загальних положень; мети та завдань; основних напрямів реалізації; умов та критеріїв ефективності; зміни кримінального чи кримінального процесуального законодавства; строків реалізації; очікуваних результатів⁶⁰⁰.

Згадана вище пропозиція є дещо неповною, оскільки не враховує необхідність концептуального забезпечення всіх складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, а не лише кримінально-правової та кримінально-процесуальної політик. Безсумнівно, спершу має бути розроблена Концепція правової політики України, а на її основі – відповідні галузеві концептуальні документи, зокрема Концепція політики у сфері боротьби зі злочинністю.

У питанні розроблення концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю слід рухатися поетапно, вирішуючи спочатку більш загальні завдання та переходячи після їх формулювання до більш конкретних. На практиці це передбачає розроблення та прийняття спочатку загальної Концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка має визначати її завдання, цілі, принципи, методи реалізації і загалом, і в розрізі її складників – кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної (профілактичної) політик. Розробленню концепцій видів політики, які входять до політики у сфері боротьби зі злочинністю (галузевих концепцій), також має передувати їх розроблення на доктринальному рівні⁶⁰¹.

Структура концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю має включати такі розділи:

1. Мета й загальні завдання політики у сфері боротьби зі злочинністю.
2. Напрями політики у сфері боротьби зі злочинністю.
3. Мета, основні

⁵⁹⁹ Руднева О. Москва, Ярмиш О. Н. *Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності (аналітична доповідь). Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 16.

⁶⁰⁰ Загурський О. Б. Взаємозв'язок кримінальної процесуальної та кримінально-правової політики України на концептуальному рівні URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=380%3A101012-22&catid=51%3A5-1012&Itemid=63&lang=ru (дата звернення: 10.07.2016).

⁶⁰¹ Фріс П. Л. До питання про Концепцію політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 124.

завдання та напрями кримінально-правової політики. 4. Мета, основні завдання та напрями кримінально-процесуальної політики. 5. Мета, основні завдання та напрями кримінально-виконавчої політики. 6. Мета, основні завдання та напрями кримінологічної (профілактичної) політики. 7. Забезпечення ефективності політики у сфері боротьби зі злочинністю та її критерії. 8. Строки, етапи та органи реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю. 9. Оцінка реалізації концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю. При цьому на рівні розроблення галузевих концепцій більше уваги необхідно приділити питанням напрямів відповідної політики (не уникаючи деталізації)⁶⁰².

Більше того, в науці йде мова про необхідність прийняття не лише галузевих концепцій політики у сфері боротьби зі злочинністю, а й про розроблення концепцій окремих напрямів складових політики у сфері боротьби зі злочинністю.

До прикладу, будучи провідним науковцем-дослідником кримінально-правової політики у сфері забезпечення розвитку інформаційного суспільства, Н. А. Савінова зазначає, що стратегічні й тактичні рішення цього напрямку кримінально-правової політики мають бути нормативно відображені у вигляді концептуального акта. Останній має демонструвати суспільству відповідні рішення й забезпечувати їх нормативне закріплення, насамперед на рівні КК України. Таким актом, на її думку, має бути концепція реалізації кримінально-правової політики забезпечення розвитку інформаційного суспільства⁶⁰³.

Повертаючись до питання концептуалізації кримінально-виконавчої політики, слід згадати твердження В. В. Кондратішиної, яка зазначала, що одним із заходів для усунення, блокування, нейтралізації тощо негативних тенденцій у формуванні кримінально-виконавчої політики України є розроблення та затвердження на рівні ВР України Концепції (доктрини, програми тощо) виконання покарань, зміст якої складала б:

- принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання-відбування покарання, що зазначені в ст. 5 КВК;
- джерела та засоби реалізації зазначеної діяльності (фінансове, матеріально-ресурсне забезпечення й ін.);
- форми контролю за діяльністю кримінально-виконавчої системи, насамперед з боку громадських формувань (ст.ст. 22, 23, 25, ін. КВК);

⁶⁰² Фріс П. Л. До питання про Концепцію політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 126.

⁶⁰³ Савінова Н. А. Кримінально-правова політика в сфері забезпечення розвитку інформаційного суспільства. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 192.

- напрями, методи, форми та способи взаємодії органів і УВП з іншими органами держави, міжнародними організаціями, членами яких є Україна, та громадськістю;
- способи захисту прав потерпілих від злочину (ст.ст. 15, 16, ін. Цивільного кодексу України);
- гарантії реалізації свого правового статусу засудженими (ст.ст.7–9 КВК);
- соціальний та інший захист персоналу органів і установ виконання покарань⁶⁰⁴.

Враховуючи проаналізовані вище існуючі наукові бачення щодо структури як Концепції правової політики, так і Концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю та Концепцій її складових, вважаємо за доцільне у структурі Концепції кримінально-виконавчої політики виділити такі елементи:

- мету і завдання кримінально-виконавчої політики;
- принципи кримінально-виконавчої політики;
- джерела кримінально-виконавчої політики;
- суб'єкти кримінально-виконавчої політики;
- основні напрями кримінально-виконавчої політики;
- основи функціонування механізму реалізації кримінально-виконавчої політики;
- умови та критерії визначення ефективності кримінально-виконавчої політики;
- строки її реалізації.

Сьогодні маємо Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, яка була схвалена 13 вересня 2017 року розпорядженням КМ України № 654-р⁶⁰⁵. Сам факт ухвалення відповідної Концепції слід вітати, оскільки строк попередньо діючої Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України⁶⁰⁶ у 2017 році сплив, а забезпечити концептуальну основу розвитку кримінально-виконавчої системи, лінія якої продовжуватиметься в законодавстві, було вкрай необхідно.

Аналіз змісту названої Концепції дозволив спродувувати наступні міркування. *Перше*, що викликало полеміку, – це використання в назві Концепції словосполучення «пенітенціарна система». Відповідно до

⁶⁰⁴ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 117.

⁶⁰⁵ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017)

⁶⁰⁶ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/631/2012> (дата звернення: 09.02.2014)

чинного кримінально-виконавчого законодавства пенітенціарні установи в Україні не існують. Виникає логічне запитання: «Про реформування якої пенітенціарної системи йде мова?». Виходить, що не існуючої. Що спостерігається – підміна понять чи фальсифікація змісту? Це дуже важливо зрозуміти для того, щоб визначитися і зі змістом політики в цій сфері, і з її структурою, і з забезпеченням (правовим, організаційним, науково-аналітичним та ін.)⁶⁰⁷. Правда, розроблено проект Закону України «Про пенітенціарну систему», де пенітенціарна система визначається як система спеціально уповноважених органів і установ, діяльність яких спрямована на формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації⁶⁰⁸. Однак наразі не відома подальша доля цього законопроекту.

Друге, що не підтримується, – це строк реалізації Концепції – 2 бюджетні періоди (до 2020 року). За такий короткий термін неможливо забезпечити якісні зміни в кримінально-виконавчій системі. Слід узяти до уваги, що існуючий термін для реалізації такого стратегічного документа, як Концепція, яка передбачає систему заходів щодо удосконалення діяльності і підвищення рівня функціонування кримінально-виконавчої системи, є занадто коротким, доцільно передбачити більш тривалий термін її реалізації задля планомірного та поступового втілення її в життя на рівні законодавства. Тим більше, з огляду на завдання реформи, серед яких названо будівництво нових слідчих ізоляторів та установ виконання покарань у великих містах України в рамках державно-приватного партнерства, дворічний термін реалізації Концепції є швидше утопією, ніж прагматичною реальністю.

Тому вважаємо за необхідне визначити більш тривалий термін для її реалізації, принаймні десять років. Такий часовий період дозволить здійснити поступальні та виважені кроки на шляху реформування кримінально-виконавчої політики, а також забезпечить стабільність у проведенні запланованих реформ.

Третє, що свідчить про неефективність попередньої оптимізації кримінально-виконавчої системи, є фіксування в Концепції потреби додаткової оптимізації існуючої мережі кримінально-виконавчих установ та слідчих ізоляторів, їх організаційно-штатної структури. Одночасно констатація факту про те, що «на ефективність виконання завдань, покладених на ДКВС, негативно впливає плінність кадрів, пов'язана з низькою заро-

⁶⁰⁷ Беляева Л. И. Уголовно-исполнительная политика: цели и содержание. III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию вступления в силу Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации) : сб. тез. выступ. и докл. участников (г. Рязань, 21–23 нояб. 2017 г.) : в 8 т. Рязань : Академия ФСИН России, 2017. Т. 1 : Материалы пленарного заседания. 2017. С. 46.

⁶⁰⁸ Про пенітенціарну систему : проект Закону України від 24.11.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 27.12.2017).

бітною платою персоналу органів і установ виконання покарань, низьким рівнем соціального захисту персоналу та пенсіонерів ДКВС, що робить професію неprestижною і створює умови для виникнення корупційних ризиків»⁶⁰⁹, є додатковим підтвердженням відсутності результатів, задля досягнення яких оголошувалася «Реформа системи виконання покарань».

Як підкреслює І. С. Яковець, 2016 рік був оголошений Міністерством юстиції «роком пенітенціарної реформи». Відповідно до презентованого плану-графіка, основні заходи з реформування мали б завершитись до закінчення 2016 року⁶¹⁰. Однак непоодинокі анонсовані в рамках реформи заходи продовжують залишатися не реалізованими і сьогодні. В умовах «триваючого» реформування ДКВС України, крім питань, які стосуються умов відбування покарання засуджених, їх прав тощо, потребують негайного вирішення і питання кадрового забезпечення кримінально-виконавчої системи, а також очікують на усунення проблеми незадовільних умов праці персоналу органів та установ, які покликані виконувати покарання, і потребують підвищення рівня соціально-економічного, матеріального та медичного забезпечення задля їх ефективної діяльності з метою досягнення цілей, задекларованих у кримінально-виконавчому законодавстві.

Наступне, що видається найбільш дискусійним у Концепції, – це утворення Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України як територіального органу Мін'юсту із статусом юридичної особи, в якому акумулюються повноваження, зокрема щодо організації діяльності воєнізованих формувань та організації охорони і режиму, організації та контролю за виконанням вироків суду та інших судових рішень із застосуванням передбачених законом засобів виправлення засуджених, організації і контролю оперативно-розшукової діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, з підпорядкуванням Адміністрації всіх міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробачії Мін'юсту⁶¹¹. Видається, що чергова трансформація органу, який відповідає за кримінально-виконавчу політику, підтверджує факт неспроможності Мін'юсту України виступати в ролі суб'єкта її формування та реалізації. Чергова зміна назви відповідного органу за останні 2016–2018 роки не може вважатися «оптимізацією», оскільки не призводить до позитивних змін, а лише поглиблює патову ситуацію, яка існує в системі виконання покарань як у частині забезпечення правового статусу

⁶⁰⁹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

⁶¹⁰ Яковець І. С. Права в'язнів. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-v-yazniv-2> (дата звернення: 07.02.2017).

⁶¹¹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

засуджених, так і правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань.

Крім того, залишені поза межами Концепції проблеми, які виникають у процесі виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Особливий акцент має бути поставлений на збільшенні частки призначення покарань, альтернативних позбавленню волі, що, в свою чергу, відобразиться не лише на характері кримінально-виконавчої політики, але й на кримінально-правовій, і тим більше кримінально-процесуальній складових політики у сфері боротьби зі злочинністю.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про пробацію» 2015 року кримінально-виконавчі інспекції, які забезпечують реалізацію виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, трансформувалися у відповідні органи пробації.

Як вважає Л. І. Олефір, оптимізація функціонування кримінально-виконавчої інспекції в орган пробації, завдання якої – виконувати в тому числі й альтернативні види покарань, дасть змогу ретельно систематизувати та обрати необхідний арсенал заходів, спрямованих на контроль, нагляд і надання допомоги в трудовому та побутовому влаштуванні особам, які звільнені від відбування покарання та перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції⁶¹².

Паралельно з Концепцією чинною є Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, одним із напрямів реформування якої названо підвищення ефективності попередження злочинів і реабілітації засуджених та вдосконалення системи виконання покарань, що має охоплювати відповідну систему завдань, заходів і результатів, а саме: 1) розроблення та практичне застосування сучасних підходів до управління пенітенціарними установами. Вирішення проблеми переповненості установ виконання покарань, вдосконалення тюремної інфраструктури і залучення приватного сектору; 2) вдосконалення етичних та дисциплінарних правил і механізмів внутрішнього контролю в пенітенціарних установах; 3) удосконалення системи відбування покарання неповнолітніми із забезпеченням їм права на продовження освіти й професійного навчання; 4) впровадження індивідуалізованого підходу до відбування покарання, поліпшення заходів безпеки в пенітенціарних установах; 5) розроблення механізмів боротьби і попередження жорстокого поводження в пенітенціарних установах шляхом здійснення зовнішнього нагляду та незалежного моніторингу; 6) удосконалення нормативно-правової бази щодо призначення покарання; 7) зменшення кількості покарань, пов'язаних із позбавленням волі; 8) розроблення нормативної та інститу-

⁶¹² Олефір Л. І. Оптимізація функціонування кримінально-виконавчої інспекції в орган пробації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 15. Т. 2. С. 103.

ційної бази для надання послуг пробації; 9) перепрофілювання та навчання співробітників пенітенціарної служби для створення повноцінної сучасної служби пробації; 10) забезпечення технічної бази для функціонування служби пробації⁶¹³.

Серед завдань, які спрямовані на вдосконалення системи виконання покарань, задекларованих у цій Стратегії, названо «вирішення проблем переповненості УВП». Однак на сьогодні питання перевантаженості УВП вирішено, про що зазначається і в Концепції. Однак і надалі продовжують існувати інші серйозні проблеми кримінально-виконавчої системи, а саме: стану умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту; забезпечення засуджених належною медичною допомогою; залучення засуджених до праці та діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи; організації соціально-виховної і психологічної роботи із засудженими тощо. На усуненні названих недоліків має бути сконцентрована сучасна кримінально-виконавча політика⁶¹⁴.

Таким чином, потребує узгодження система заходів щодо вдосконалення кримінально-виконавчої системи України, визначених Стратегією та Концепцією. Водночас Стратегія лише опосередковано і фрагментарно торкається питань виконання покарань і не охоплює всіх проблем кримінально-виконавчої системи.

А тому, незважаючи на існування Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України та Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, питання прийняття Концепції кримінально-виконавчої політики залишається актуальним та потребує вирішення. Це зумовлено наступними причинами.

Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України не можна розцінювати як Концепцію кримінально-виконавчої політики, вона повинна існувати як наслідок реалізації останньої.

Слід також наголосити, що Концепція повинна бути побудована на основі доктрини кримінально-виконавчої політики, розробленої представниками науки кримінально-виконавчого права, де буде передбачено не просто косметичний ремонт кримінально-виконавчої системи зі збереженням репресивних радянських рудиментів, а будівництво фундаментально нової системи виконання покарань; вона повинна знаходити своє зовнішнє відображення у відповідному нормативному акті органу законодавчої вла-

⁶¹³ Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05. 2015 р. № 276/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення (дата звернення: 25.07.2016).

⁶¹⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Стратегія кримінально-виконавчої політики України сьогодні: окремий міркування. *Актуальні проблеми освіти, науки та галузевого законодавства у світлі вимог Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки* : матеріали міжнар. заочної наук.-практ. конф. (Чернігів, 30 черв. 2017 р.). Чернігів : Десна Поліграф, 2017. С. 44.

ди, тобто ВР України, оскільки саме Концепція виступає основою для подальшого закріплення кримінально-виконавчої політики на рівні кримінально-виконавчого законодавства.

Зважаючи на думку О. В. Шмоткіна, який підкреслює, що правові доктрини, концепції, основи та інші програмні документи є формами вияву стратегії, а формою прояву тактики правової політики є законодавство держави⁶¹⁵, слід зазначити, що саме в Концепції чи іншому програмному документі має визначатися стратегія кримінально-виконавчої політики, а в кримінально-виконавчому законодавстві має відобразитися тактика кримінально-виконавчої політики.

Отже, концептуалізація кримінально-виконавчої політики України є необхідним кроком на шляху її формування. Ґрунтовно розроблена стратегія кримінально-виконавчої політики України, об'єктивно відображена в Концепції, є запорукою досягнення наступних тактичних успіхів як на рівні прийняття, так і застосування кримінально-виконавчого законодавства.

Крім того, задля успішного втілення в життя і досягнення визначених цілей Концепції кримінально-виконавчої політики в окремому документі (наприклад, у державній цільовій програмі) слід передбачити джерела фінансового та матеріально-технічного забезпечення її реалізації. Це є вкрай необхідною умовою, що дозволить убезпечити відповідну Концепцію від ознак недієздатності та декларативності⁶¹⁶.

Одночасно слід наголосити на необхідності *синхронного узгодженого формування всіх складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, що дозволяє уникнути суперечностей між ними (як на концептуальному, так і на наступному – законодавчому рівнях) і є запорукою подальшої їх ефективної реалізації*. До прикладу, О. Б. Загурський у рамках аналізу взаємозв'язку кримінально-процесуальної та кримінально-правової політики України на концептуальному рівні висловлює позицію, що кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України повинні прийматися шляхом визначення їх концептуальних засад, ґрунтуватися на досягненнях сучасної науки кримінального та кримінального процесуального права, кращих традиціях національного законодавства, європейських цінностях у сфері захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, з урахуванням їх тлумачення ЄСПЛ, положеннях міжнародних договорів,

⁶¹⁵ Шмоткін О. В. Сутнісні елементи правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ : НІСД, 2013. С. 64.

⁶¹⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Про необхідність концептуалізації кримінально-виконавчої політики України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : збірник наукових статей*. Випуск 44. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. С. 42.

які ратифіковані ВР України⁶¹⁷. Ця ж вимога повинна стосуватися і кримінально-виконавчої політики.

Кінцевим пунктом формування кримінальної політики є її закріплення в законах та інших нормативно-правових актах⁶¹⁸. Для кримінально-виконавчої політики ця теза також є повністю прийнятною. Рівень формування кримінально-виконавчої політики знаходить своє логічне завершення у кримінально-виконавчому законодавстві.

Доречно підкреслює І. С. Яковець, що якісне кримінально-виконавче законодавство є запорукою належної реалізації процесу виконання-відбування кримінальних покарань⁶¹⁹.

При цьому слід пам'ятати, що вироблення та впровадження державної політики у сфері виконання покарань не є виконанням покарань і не зводиться до нього. Подібне ставлення, як наголошує Д. В. Ягунов, слід розцінювати як занадто спрощене, що не відповідає умовам сьогодення⁶²⁰. Справді, процес виконання-відбування покарань є ключовим та пріоритетним для кримінально-виконавчої політики, однак під час його здійснення виникають супутні правові відносини, які дозволяють забезпечити не просто втілення його в життя, а ефективну реалізацію. До прикладу, в рамках протікання адміністративно-правових відносин відбувається управління органами та установами виконання покарань, що дозволяє організовувати процес виконання-відбування покарань; якісне регулювання та фінансове забезпечення відносин у сфері соціального і медичного захисту працівників органів та установ виконання покарань, що мотивують названих працівників сумлінно ставитися до своїх функціональних обов'язків, а це теж покращує процес виконання-відбування покарань.

Не можна погодитися з позицією Ф. В. Грушина, який, розглядаючи механізм впливу системи факторів на кримінально-виконавчу політику і кримінально-виконавче законодавство, стверджує, що названий механізм має три стадії:

- формування кримінально-виконавчої політики;
- визначення кримінально-виконавчої політики;
- реалізації кримінально-виконавчої політики⁶²¹.

⁶¹⁷ Загурський О. Б. Взаємозв'язок кримінальної процесуальної та кримінально-правової політики України на концептуальному рівні. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=380%3A101012-22&catid=51%3A5-1012&Itemid=63&lang=ru (дата звернення: 10.07.2016).

⁶¹⁸ Шиян В. И. Уголовное право : учебное пособие. Москва : МГИУ, 2008. С. 26.

⁶¹⁹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 24.

⁶²⁰ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 149.

⁶²¹ Грушин Ф. В. Механизм влияния системы факторов на уголовно-исполнительную политику и уголовно-исполнительное законодательство. *Вестник Поволжского института управления*. 2016. № 5 (56). С. 55.

Між стадіями формування і визначення кримінально-виконавчої політики немає жодних відмінностей. Це єдина стадія, яка включає три рівні: на доктринальному рівні виробляються основні підходи до кримінально-виконавчої політики, на концептуальному – визначаються її завдання, напрями та пріоритети, а на законодавчому – вона закріплюється на рівні закону.

На жаль, доводиться констатувати, що, як правило, лише законодавчий рівень формування кримінально-виконавчої політики, на якому відбувається її зовнішня об'єктивація у формі нормативно-правових актів, є найбільш видимою (а для пересічного учасника суспільного життя – лише видимою) складовою процесу формування кримінально-виконавчої політики. Однак законодавчий рівень формування кримінально-виконавчої політики є лише вершиною айсберга. «Під водою» залишаються доктринальний (науковий) та концептуальний рівні кримінально-виконавчої політики. Доктринальний (науковий) рівень є кропіткий і водночас найбільш ґрунтовний та основоположний, оскільки за його здійснення відповідають науковці в галузі кримінально-виконавчого права, праця яких зорієнтована на постійний аналіз практики застосування кримінально-виконавчого законодавства та вироблення пропозицій щодо його вдосконалення. Концептуальний рівень, на жаль, не завжди враховує пропозиції попереднього доктринального рівня і, як показує практика, наділений рисами декларативності, тому законодавцем при прийнятті нормативно-правових актів до уваги не завжди береться.

Такий невтішний стан справ характерний і для інших складових політики у сфері боротьби зі злочинністю, що в подальшому негативно впливає на реалізацію кримінально-виконавчої політики, зводить нанівець зусилля вчених, доктринальні розробки яких так і залишаються предметом обговорення на науково-практичних заходах та на сторінках наукової літератури тощо.

Лише за умови тісної співпраці між усіма суб'єктами формування кримінально-виконавчої політики, їх злагодженої роботи можна досягти результату у вигляді якісних дієздатних нормативно-правових актів як основних регуляторів кримінально-виконавчих відносин, які дозволять належним чином забезпечити ефективну реалізацію кримінально-виконавчої політики.

3.2. Реалізація кримінально-виконавчої політики України

Формування політики – це процес політичний, тоді як її реалізація являє собою суто виконавську діяльність (В. В. Тертичка).

У словнику іншомовних слів термін «реалізація» трактується як здійснення наміченого плану, програми, проекту⁶²².

Під реалізацією державної політики розуміють постійний, динамічний процес досягнення поставлених цілей, у якому беруть участь різні органи державної влади та інститути громадянського суспільства. Реалізація починається відразу після ухвалення та легітимації державної політики або окремої програми і є основним видом діяльності державного апарату⁶²³.

Реалізація кримінальної політики – це втілення в життя сформованої і закріпленої в законах та інших нормативно-правових актах кримінальної політики за допомогою діяльності правоохоронних та інших державних органів, а також організацій⁶²⁴.

Як уже раніше згадувалося, правореалізаційний рівень політики у сфері боротьби зі злочинністю поділяють на правовиконавчий та правозастосовний⁶²⁵. Відповідні підрівні властиві для кожного компонента політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Як стверджують В. І. Борисов та П. Л. Фріс, аналізуючи поняття кримінально-правової політики, правовиконання фактично включає в себе два елементи: право виконання у прямому змісті цього терміна та дотримання і використання правових норм. Так, праводотримання являє собою площину, на якій суб'єктом здійснюються дії, визначені у зобов'язуючих нормах права. Фактично воно виявляється в пасивному утриманні суб'єкта від вчинення дій, що знаходяться під заборонаю. Правовикористання являє собою реалізацію суб'єктом наданих йому прав⁶²⁶.

⁶²² Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 571.

⁶²³ Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 31.

⁶²⁴ Шиян В. И. Уголовное право : учебное пособие. Москва : МГИУ, 2008. С. 26.

⁶²⁵ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 22.

⁶²⁶ Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 33.

У рамках дослідження кримінально-процесуальної політики О. Б. Загурський веде мову про дотримання, виконання, використання та застосування як форми реалізації кримінально-процесуальної політики⁶²⁷.

Правозастосування, поряд з такими формами реалізації права, як дотримання, виконання і використання правових норм, пов'язане з реалізацією права і являє собою її специфічний вид. Як зазначає М. Д. Гнатюк, правозастосування слід розглядати як комплексну, державно-владну, управлінську, творчу діяльність, здійснювану у встановлених законом процедурних і процесуальних формах, яка покликана забезпечити адресатам правових норм можливість реалізації належних їм прав і покладених на них юридичних обов'язків⁶²⁸. З огляду на названі вище ознаки правозастосування, зокрема його державно-владний характер, можна констатувати, що воно відіграє ключове значення в загальному механізмі правореалізації⁶²⁹.

Провідну роль правозастосування в системі форм реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики зокрема довів та проаналізував П. Л. Фріс⁶³⁰.

За твердженням О. С. Тубелець, правозастосовний підрівень реалізації кримінально-правової політики виступає основним індикатором ефективності всієї державно-владної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, що здійснюється шляхом застосування кримінального закону⁶³¹.

Аналіз проблем реалізації кримінально-процесуальної політики через застосування кримінально-процесуальних норм дозволив О. Б. Загурському дійти висновку, що необхідно чітко розмежовувати поняття «реалізація» та «застосування» кримінально-процесуальних норм. Під реалізацією кримінальних процесуальних норм слід розуміти процес і результат перетворення цих норм у життя. Застосування норм кримінального процесуального права являє собою особливий спосіб реалізації їх вказівок та дозволів, який виражає активну, цілеспрямовану й вирішальну діяльність компетентних органів держави (оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду) щодо створення, зміни та припинення кримінальних процесуальних відносин, які спрямовані на здійснення завдань кримінального провадження⁶³². Таким чином, застосування є видом (формою) реалізації політики.

⁶²⁷ Загурський О. Б. Реалізація кримінальної процесуальної політики через застосування кримінальних процесуальних норм. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. С. 169.

⁶²⁸ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 14-15.

⁶²⁹ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 14.

⁶³⁰ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. 332 с.

⁶³¹ Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики шляхом правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 7.

⁶³² Загурський О. Б. Реалізація кримінальної процесуальної політики через застосування кримінальних процесуальних норм. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. С. 171-172.

Як підкреслює Є. І. Огородник, законна і реалістична правозастосовна діяльність – це насамперед необхідна гарантія практичного забезпечення прав і свобод людини. Саме на цьому рівні кримінально-виконавча політика стає «реальною політикою», реалізуючись у діяльності органів правозастосування (перш за все суду, органів та установ виконання покарань) та впливаючи на поведінку суб'єктів кримінально-виконавчих відносин⁶³³.

П. Л. Фріс, виходячи з комплексного дослідження політики у сфері боротьби зі злочинністю, аналізує застосування політики у сфері боротьби злочинністю через призму застосування кожної її складової частини. Так, застосування кримінологічної (профілактичної) політики розпочинає процес реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю. Однак центральне місце у застосуванні відіграють такі етапи: застосування кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законів⁶³⁴. Застосування політики у сфері боротьби зі злочинністю через застосування кримінально-виконавчого закону пов'язане із виконанням призначеного судом покарання особі, яка визнана винною у вчиненні злочину і не звільнена від відбування покарання (якій не призначено виконання покарання з випробуванням)⁶³⁵. Отже, саме кримінально-виконавча політика є завершальною ланкою, етапом реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю.

При цьому раніше сформована і закріплена на рівні кримінально-виконавчого законодавства кримінально-виконавча політика повинна бути ефективно реалізована, що забезпечить успіх спільного функціонування всіх елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю, а це, в свою чергу, дозволить знизити кількісні та якісні показники злочинності.

Складовою частиною здійснення державної політики є визначення механізму її реалізації, що передбачає сукупність засобів, методів і ресурсів, які забезпечать вжиття запланованих дій відповідно до поставлених завдань⁶³⁶.

З огляду на зазначене вище беззаперечною є теза, що реалізація державної політики як у цілому, так і в окремих сферах – це не хаотичний, безсистемний процес, а злагоджений механізм, який має чітку внутрішню

⁶³³ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 18.

⁶³⁴ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 22.

⁶³⁵ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю (загальні питання). *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 23-24.

⁶³⁶ Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 31.

структуру та функціонує в певному порядку⁶³⁷. Відповідно кримінально-виконавчу політику як складову політики у сфері боротьби зі злочинністю можна втілити в життя за допомогою відповідного інструментарію, механізму.

Серед словникових значень поняття «механізм» можна виділити такі: механізм – це пристрій (сукупність ланок або деталей), що передає чи перетворює рух; сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ⁶³⁸.

У літературі предметом дослідження неодноразово виступав «механізм держави», «механізм політичної влади», «механізм правового регулювання», «механізм юридичного забезпечення», «механізм реалізації юридичної відповідальності», рідше вивчалось поняття «механізму реалізації правової політики», зокрема «механізму реалізації кримінально-виконавчої політики».

Наприклад, П. М. Рабінович під механізмом держави розуміє систему всіх державних організацій, які виконують її завдання і реалізують її функції⁶³⁹, а механізм політичної влади визначає як систему всіх організацій та інших об'єднань домінуючої частини соціально неоднорідного (зокрема класового) суспільства, за допомогою яких вона здійснює керівництво всім суспільством⁶⁴⁰.

На думку С. С. Алексєєва, механізм правового регулювання складає взята в єдності вся сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини⁶⁴¹.

І. І. Митрофанов дійшов висновку, що механізм реалізації кримінальної відповідальності – це набір (система) необхідних і достатніх правничих інструментів, що беруть участь у впровадженні приписів норми кримінального права (чи сукупності норм) у поведінку суб'єктів конкретних правовідносин для досягнення вказаного в ній результату завдяки застосованим кримінально-правовим засобам впливу. Механізм реалізації кримінальної відповідальності складається з блоку, що забезпечує встановлення та реалізацію кримінальної відповідальності (нормативне регулювання кримінальної відповідальності), блоку правовідносин, блоку кримінально-правових засобів впливу та блоку індивідуального правового регулювання (індивідуальне регулювання кримінальної відповідальності)⁶⁴².

⁶³⁷ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 115.

⁶³⁸ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 431.

⁶³⁹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. С. 58.

⁶⁴⁰ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. С. 67.

⁶⁴¹ Алексєєв С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юридическая литература, 1966. С. 30.

⁶⁴² Митрофанов І. І. Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності : дис. д-ра юрид. наук. Харків, 2017. С. 57.

Під механізмом реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань К. В. Муравйовим запропоновано розуміти систему організаційно-правових та інших засобів і заходів, а також інституцій (установ, організацій тощо), за допомогою яких вони втілюються (впроваджуються, реалізуються) у життя, спрямованих на забезпечення виконання завдань і досягнення цілей державно-управлінської діяльності в даній сфері. Під елементами механізму реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань запропоновано розуміти сукупність інструментів, що перебувають у системній єдності і через які держава вирішує відповідні організаційно-правові, управлінські та інші питання у сфері виконання кримінальних покарань, забезпечує її якісне, стабільне, ефективне та дієве функціонування⁶⁴³. До системоутворюючих ланок механізму реалізації державної політики у сфері виконання покарань автор відносить такі блоки:

- 1) нормативно-правовий;
- 2) організаційно-інституційний;
- 3) гарантійний;
- 4) ресурсно-забезпечувальний;
- 5) функціональний (або інструментальний)⁶⁴⁴.

Так, нормативно-правовий елемент утворює (формує) юридичну основу механізму реалізації політики у сфері виконання покарань. У свою чергу, організаційно-інституційна ланка являє собою систему органів влади, їх посадових осіб, а також відповідних організацій, установ, через які державна політика з питань виконання покарань упроваджується в життя. Гарантійний блок спрямований на створення відповідного характеру і змісту умов, необхідних для нормальної реалізації зазначеної політики. Ресурсно-забезпечувальна складова механізму реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань продовжує та доповнює гарантійну ланку, оскільки перша пов'язана з наданням усіх необхідних ресурсів у достатній кількості для того, щоб проголошені гарантії мали реальне втілення. Функціональний (або інструментальний) блок формує сукупність організаційно-управлінських засобів, способів і методів, якими відповідні суб'єкти користуються в ході реалізації досліджуваної політики⁶⁴⁵.

Більш конкретизоване визначення механізму реалізації кримінально-виконавчої політики сформульоване Є. І. Огородником, під яким він розу-

⁶⁴³ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 25.

⁶⁴⁴ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 133.

⁶⁴⁵ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 133-134.

міє систему кримінально-виконавчих норм і відносин, суб'єктів та об'єктів застосування цих норм, що характеризує спрямованість, способи і засоби діяльності держави, громадських організацій і громадян у сфері виконання кримінальних покарань, підвищення ефективності цієї діяльності, забезпечення гарантій досягнення мети покарання⁶⁴⁶.

З огляду на запропоновані дефініції механізм реалізації кримінально-виконавчої політики можна визначити як систему заходів та засобів, а також суб'єктів, відповідальних за втілення їх у життя, за допомогою яких забезпечується реалізація кримінально-виконавчих правовідносин з метою досягнення цілей та завдань кримінально-виконавчого законодавства.

При цьому варто наголосити, що механізм реалізації кримінально-виконавчої політики є не просто структурою, а системою. Поняття «система» тлумачиться як будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих взаємопов'язаних частин⁶⁴⁷. Як слушно зауважує П. М. Рабінович, системність – це закономірна, неодмінна властивість об'єктивного юридичного права, її деформація, руйнування – це аномалія, «хвороба» права, яка може звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного законодавцем соціального результату⁶⁴⁸. Тому системність як ознака механізму реалізації кримінально-виконавчої політики дозволяє забезпечити синергетичний зв'язок між усіма елементами названого механізму, що, в свою чергу, сприяє успішному досягненню кінцевої мети його дії.

Функціональними складовими цього механізму, на думку Є. І. Огородника, є: специфічний об'єкт впливу – правові відносини у сфері виконання покарання (кримінально-виконавчі правовідносини); суб'єкти та учасники механізму – органи держави в особі законодавчої, виконавчої та судової влади, громадські організації та громадяни; засоби впливу – режим відбування покарання; мета функціонування механізму – забезпечення виправлення осіб, які відбувають покарання; найбільш оптимальне застосування покарання тощо⁶⁴⁹.

Слід зазначити, що запропоновані різними науковцями підходи до системи механізму реалізації кримінально-виконавчої політики не в повному обсязі відповідають реаліям, оскільки не враховують окремі елементи системи.

⁶⁴⁶ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 7.

⁶⁴⁷ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 800.

⁶⁴⁸ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 119.

⁶⁴⁹ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 7.

Тому до арсеналу складових елементів, що формують системне наповнення механізму реалізації кримінально-виконавчої політики, вважаємо за необхідне віднести:

- 1) об'єкт впливу;
- 2) суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики;
- 3) мету реалізації кримінально-виконавчої політики;
- 4) засоби досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики⁶⁵⁰.

Першою складовою названого механізму виступає **об'єкт впливу**, в якості якого виступають правові відносини у сфері виконання покарання (кримінально-виконавчі правовідносини).

Кримінально-виконавчі правовідносини А. Х. Степанюк називає формою, внутрішньо притаманною кримінально-виконавчій діяльності, її конкретною організаційною структурою, зумовленою сутнісним змістом реалізації кари на стадії виконання покарань⁶⁵¹.

При цьому об'єктом кримінально-виконавчої діяльності є двоєдиний процес виконання-відбування покарання.

Виконання покарань полягає в застосуванні адміністрацією органів і установ виконання покарань до засуджених державного примусу, тобто процедури обмеження їх прав і свобод, яка є змістом покарань, визначених КК України. Відбування покарання є забезпеченим державним примусом правовим станом засудженого, що настає після того, як обвинувальний вирок суду набрав законної сили, і полягає в підпорядкуванні поведінки засудженого обмеженням прав та свобод, передбачених у КК України відповідними покараннями. Відбування покарання можливе в межах кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між адміністрацією органів і установ виконання покарань та засудженими. Суб'єктом виконання покарання виступає адміністрація органів і установ виконання покарань. Суб'єктом відбування покарання є засуджений⁶⁵².

Водночас у випадках звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким суб'єктом кримінально-виконавчих відносин може виступати і суд, оскільки саме він «регулює» ці правовідносини. А тому справедливо вести мову про наявність вузького кола суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, куди входять лише ті, що безпосередньо задіяні в процесі виконання-відбування покарання, а також існування широкого кола суб'єктів кримінально-виконавчих пра-

⁶⁵⁰ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Реализация уголовно-исполнительной политики Украины: понятия и ее механизм. «*Leges si Viata*» («Закон и Жизнь»). 2018. № 1/2. С. 52.

⁶⁵¹ Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. С. 13.

⁶⁵² Кримінально-виконавче право: підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисосед та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2015. С. 15-16.

вовідносин, де задіяні інші органи, зокрема суд, які вирішують фундаментальні питання покарання та його відбування.

Кримінально-виконавчі правовідносини, будучи предметом правового регулювання кримінально-виконавчого права, разом із методом правового регулювання є тим «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна стверджувати про існування кримінально-виконавчого права як самостійної галузі в системі права України.

Традиційним у літературі є таке визначення поняття «кримінально-виконавчі правовідносини»: це врегульовані нормами кримінально-виконавчого права суспільні відносини між державними органами, що виконують кримінальні покарання, з одного боку, і засудженими, котрі відбувають покарання, – з другого, які виникають з приводу та у процесі виконання-відбування кримінальних покарань. Елементи кримінально-виконавчих правовідносин: 1) суб'єкти правовідносин – це їх сторони, які наділені певними правами та обов'язками щодо виконання-відбування покарань. До суб'єктів належать: а) уповноважені державні органи та установи, які виконують кримінальні покарання; б) засуджені особи, котрі відбувають призначене вироком суду покарання; в) інші учасники правовідносин, які наділені меншим обсягом повноважень, а їх участь у процесі виконання (відбування) покарання не завжди є обов'язковою (прокуратура, громадські об'єднання і організації, представники релігійних конфесій, родичі засуджених); 2) об'єкти правовідносин – це явища та предмети, тобто реально існуючі обставини, з приводу яких виникають правовідносини. Ними можуть бути певні блага та законні інтереси їх суб'єктів чи дії суб'єктів цих правовідносин; 3) зміст правовідносин – це фактична поведінка суб'єктів і сукупність їх прав та обов'язків. Характер і обсяг прав та обов'язків суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин залежить від виду покарання і розкривається під час його виконання⁶⁵³.

Юридичним фактом, що породжує кримінально-виконавчі правовідносини, є саме звернення до виконання обвинувального вироку, який набрав законної сили. Кримінально-виконавчі правовідносини можуть виникнути між представниками адміністрації органів і установ виконання покарань і засудженими, що відбувають покарання, лише після звернення вироку до виконання в установленому кримінально-процесуальним законодавством порядку. Початковим моментом виникнення кримінально-виконавчих правовідносин є одержання адміністрацією органів і установ виконання покарань копії вироку, що набрав чинності, і розпорядження судді про виконання вироку. Після цього включається механізм реалізації норм кримінально-виконавчого права⁶⁵⁴.

⁶⁵³ Автухов К. А. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. (відповіді на екзаменаційні питання та питання до практичних занять) / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. С. 10.

⁶⁵⁴ Степанюк А. Х. Кримінально-виконавчі правовідносини як форма кримінально-виконавчої діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 189.

І. І. Митрофанов наголошує, що більшість авторів, які торкалися проблеми виникнення виконавчих кримінальних правовідносин у теорії виконавчого кримінального права, вважає, що набрання вироком суду (остаточним рішенням суду) законної сили та звернення його до виконання є тією правовою точкою відліку, яка відокремлює процесуальні кримінальні правовідносини від виконавчих кримінальних правовідносин. Судовий розгляд на цьому етапі завершується у зв'язку з призначенням покарання та починається процес виконання вироку (реалізації кримінальної відповідальності). У персоналу установ та органів виконання покарань з'являється право застосовувати до засудженого сукупність правообмежень, властивих даному виду покарання (у разі його призначення до реального відбування), а засуджений зобов'язаний перетерпіти правообмеження та піддатися засобам виправлення⁶⁵⁵.

Таким чином, **кримінально-виконавчі правовідносини**, які виступають об'єктом впливу в механізмі реалізації кримінально-виконавчої політики, – це правові відносини, що виникають між органами та установами, які уповноважені державою виконувати покарання, і засудженими, які відбувають покарання, що виникають на підставі набрання вироком суду (остаточним рішенням суду) законної сили та звернення його до виконання⁶⁵⁶.

У тих випадках, коли до підозрюваної чи обвинуваченої особи було застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, передбачений ст. 183 КПК України, і строки попереднього ув'язнення зараховані до строку відбування покарання таким чином, що призначений строк покарання у виді позбавлення волі вже особою відбуто, то фактично кримінально-виконавчі відносини не виникають. Особа негайно звільняється в залі суду як така, що відбула покарання, тобто виконання покарання відбулося в межах дії кримінально-процесуальних правовідносин.

Другою складовою механізму реалізації кримінально-виконавчої політики слід назвати **суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики**.

Бінарною правовою природою завдань наділене *Міністерство юстиції України*. Як ми раніше зазначали, Мін'юст України належить до суб'єктів формування кримінально-виконавчої політики. Водночас одним із основних завдань Мін'юсту названо, окрім забезпечення формування, також і реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних

⁶⁵⁵ Митрофанов І. І. Можливості «вільного плавання» кримінально-виконавчого права. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 193.

⁶⁵⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Об'єкт впливу в механізмі реалізації кримінально-виконавчої політики. «Сучасний стан кримінального законодавства України: шляхи реформування»: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Ірпінь, 1 березня 2018. 2018. С. 71.

покарань та пробації⁶⁵⁷. Крім Мін'юсту України, до суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики належить ДКВС України, на яку відповідно до п. 1 ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань⁶⁵⁸.

Виходячи з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ДКВС України відповідно до закону здійснює правозастосовні та правоохоронні функції і складається з: 1) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань; 2) його територіальних органів управління; 3) кримінально-виконавчої інспекції; 4) установ виконання покарань; 5) слідчих ізоляторів; 6) воєнізованих формувань; 7) навчальних закладів; 8) закладів охорони здоров'я; 9) підприємств установ виконання покарань; 10) інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань ДКВС України.

До моменту передачі повноважень із реалізації кримінально-виконавчої політики Мін'юсту України⁶⁵⁹ (18.05.2016 р.) функції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, виконувала ДПіТС України.

Одночасно під гаслом оптимізації функціонування ДКВС України прийнято постанову КМ України від 18 травня 2016 року № 348 «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції», відповідно до якої утворено як юридичні особи публічного права територіальні органи Міністерства юстиції – міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації⁶⁶⁰.

Однак знову ж таки з метою оптимізації структури органів ДКВС України відповідно до Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої 13 вересня 2017 року розпорядженням КМ України № 654-р⁶⁶¹, та на підставі постанови КМ України від 13 вересня

⁶⁵⁷ Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07. 2014 р. № 228. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п> (дата звернення: 07.10.2016).

⁶⁵⁸ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 09.08.2014).

⁶⁵⁹ Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 343. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-п> (дата звернення: 14.10.2016).

⁶⁶⁰ Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 348. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-п> (дата звернення: 14.10.2016).

⁶⁶¹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-р> (дата звернення: 03.10.2017).

2017 року № 709⁶⁶² утворено як юридичну особу публічного права міжрегіональний територіальний орган Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань – *Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України*.

Як визначено в самій Концепції, зазначене обумовлене насамперед необхідністю позбавлення апарату Мін'юсту правоохоронних функцій, оскільки наведені повноваження Адміністрації ДКВС України повинні виконуватись атестованим персоналом – особами рядового і начальницького складу ДКВС України, та дасть змогу централізувати систему управління ДКВС України шляхом здійснення відповідного нагляду і контролю, а також оперативного реагування на події в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах⁶⁶³.

На сьогодні Адміністрація ДКВС України функціонує без належного нормативно-правового забезпечення її діяльності. Тому необхідно прийняти положення, у якому повинні бути визначені основні засади, мета, завдання та напрями діяльності Адміністрації ДКВС України.

Наступним суб'єктом реалізації кримінально-виконавчої політики є *органи пробації*, які виступають правонаступниками ліквідованих кримінально-виконавчих інспекцій.

Зауважимо, що в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» у структурі державної кримінально-виконавчої служби досі передбачено кримінально-виконавчі інспекції. Тому необхідно внести зміни до названого закону задля забезпечення уніфікації кримінально-виконавчого законодавства⁶⁶⁴.

Відповідно до Закону України «Про пробацію» орган пробації – це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері пробації⁶⁶⁵, яка є елементом кримінально-виконавчої політики. Таким органом виступає Мін'юст України, у структурі якого було спочатку створено Департамент пробації, а також відповідні територіальні органи – міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Мін'юсту України.

У Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленій 13 вересня 2017 року розпорядженням КМ України № 654-р,

⁶⁶² Про утворення міжрегіонального територіального органу Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 709. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250287815> (дата звернення: 05.09.2018).

⁶⁶³ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

⁶⁶⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Суб'єкти реалізації кримінально-виконавчої політики України. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 1(29). Том 2. С. 146

⁶⁶⁵ Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19?test=NOaMfL2dtr58Lry6ZiEWNJ7fHI48Us80msh8Ie6> (дата звернення: 27.10.2016).

запропоновано з метою створення повноцінної системи пробації, здатної забезпечити баланс між безпекою суспільства, запобігання злочинам та запобігання скоєнню злочинів / реабілітації правопорушників ліквідувати Департамент пробації Мін'юсту, структурні підрозділи з питань пробації міжрегіональних управлінь та утворити єдину державну установу «Центр пробації» з підпорядкуванням їй уповноважених органів з питань пробації, що надасть можливість удосконалити організаційну структуру, механізм використання фінансових, матеріальних та технічних умов функціонування органів пробації для ефективного використання поставлених завдань⁶⁶⁶.

Тому сьогодні у структурі Мін'юсту як окрема юридична особа здійснює свою діяльність державна установа «Центр пробації». Уповноваженими органами з питань пробації на територіальному рівні є відповідні філії державної установи «Центр пробації». При цьому, незважаючи на відсутність підпорядкування територіальних органів пробації міжрегіональним управлінням, останні у своїй назві досі містять прив'язку до виконання функцій пробації, що не відповідає реаліям. Тому міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації слід перейменувати на міжрегіональні управління з питань виконання покарань.

Як цілком справедливо вказує В. О. Туляков, заміна службою пробації системи органів кримінально-виконавчої інспекції не може бути зведеною до термінологічних проблем⁶⁶⁷. Тому, оскільки зміна терміну не змінює суті явища, увага має бути сконцентрована на внутрішньому наповненні, тобто на завданнях новоствореного органу пробації, які повинні бути якісно новими і зорієнтованими на досягнення кінцевої мети механізму реалізації кримінально-виконавчої політики.

Аналіз ст. 6 Закону України «Про пробацію» дозволяє виділити завдання пробації, які мають бути втілені в життя в процесі реалізації кримінально-виконавчої політики:

- здійснення нагляду за засудженими до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років;

⁶⁶⁶ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

⁶⁶⁷ Туляков В. О. Шляхи гармонізації кримінального законодавства. URL: <http://dmytro-yagunov.at.ua/news/2009-06-04-84> (дата звернення: 30.10.2016).

- виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів;
- реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- проведення соціально-виховної роботи із засудженими;
- здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення;
- реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

До повноважень уповноваженого органу з питань пробації належать (ст. 13 КВК України):

- здійснення нагляду за засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей до трьох років;
- виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт;
- реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- проведення соціально-виховної роботи із засудженими, до яких застосовано пробацію;
- здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення;
- направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів у порядку, визначеному статтею 57 КВК України;
- здійснення інших визначених законодавством заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Зіставлення вищезазначених норм Закону України «Про пробацію» та КВК України дозволяє виявити деякі суттєві неузгодженості між названими нормативно-правовими актами в частині визначення завдань пробації та повноважень органу з питань пробації.

Так, *по-перше*, у Законі України «Про пробацію» передбачено серед завдань пробації здійснення нагляду за засудженими до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяль-

ністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років, а КВК України, у свою чергу, вказує лише на здійснення нагляду за засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей до трьох років, чим звужує коло засуджених осіб, за якими здійснюється нагляд. *По-друге*, Закон України «Про пробацію» у системі завдань пробації називає виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Така норма, не визначаючи конкретного переліку видів покарань, значно розширює повноваження органів пробації, оскільки у розділі II Особливої частини КВК України до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, віднесені, до прикладу, і штраф, і конфіскація майна, і арешт тощо. Тому правильно сконструйованою є норма КВК України, котра передбачає чіткий перелік покарань, які виконують органи пробації, а саме: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські і виправні роботи. *По-третє*, Закон України «Про пробацію» в якості одного із завдань пробації передбачає проведення соціально-виховної роботи із засудженими. Виходячи з такого формулювання, складається помилкове враження, що органи пробації здійснюють соціально-виховну роботу з усіма засудженими. Тому доречним уточненням є норма, закріплена КВК України, яка до повноважень органів з питань пробації відносить проведення соціально-виховної роботи із засудженими, до яких застосовано пробацію.

Таким чином, доцільно узгодити проаналізовані КВК України та Закон України «Про пробацію», враховуючи обґрунтовані вище зауваження.

З огляду на окреслений перелік завдань пробації можна стверджувати, що для стадії реалізації кримінально-виконавчої політики характерними є наступні види пробації:

1) наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів (ч. 1 ст. 10 Закону України «Про пробацію»);

2) пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про пробацію»).

Чільне місце в системі суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики займають *установи виконання покарань*.

Виходячи з положення ч. 2 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу України, установами виконання покарань є:

- 1) арештні доми;
- 2) кримінально-виконавчі установи;
- 3) спеціальні виховні установи (далі – виховні колонії);
- 4) слідчі ізолятори у випадках, передбачених КВК України.

Як зазначає Є. Ю. Бараш, перед установами виконання покарань ставляться чотири основні завдання: виконання вироку суду, забезпечення процесу виправлення засуджених; спеціальне і загальне попередження (превенція). Кожне із вказаних завдань має самостійне значення, а всі вони разом розкривають зміст процесу виконання кримінального покарання⁶⁶⁸.

Враховуючи те, що діяльність УВП полягає в безпосередньому виконанні окремих видів покарань, функції УВП обумовлені метою покарання і спрямовані на реалізацію кари, виправлення та ресоціалізацію засуджених, а точніше, – створення умов для їх виправлення і ресоціалізації та запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

З огляду на те, що всі вищеперелічені УВП виконують покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, можна стверджувати, що вони реалізують пенітенціарну функцію держави, яку О. В. Романенко визначає як напрям діяльності держави, покликаний забезпечити виконання кримінальних покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, створення умов для каяття засуджених, їх виправлення і ресоціалізації⁶⁶⁹.

Характеризуючи роль *арештних домів* у реалізації кримінально-виконавчої політики України, слід зазначити, що арештні доми покликані виконувати покарання у виді арешту.

Відповідно до ч. 1 ст. 60 КК України покарання у виді арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Отже, арешт можна розглядати як різновид покарань, пов'язаних із позбавленням волі.

⁶⁶⁸ Бараш Є. Ю. Сучасний стан організації діяльності установ виконання покарань. *Право і безпека*. 2004. № 3'4. С. 46.

⁶⁶⁹ Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. С. 10.

Незважаючи на те, що виконання покарання у вигляді арешту передбачає утримання засудженого в ізоляції, порядок і умови виконання арешту визначені у главі 12 розділу II Особливої частини КВК України «Виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі». Як слушно з цього приводу зазначає Ю. К. Левчук: «Уже тут ми можемо прослідкувати недосконалість законодавчої техніки при класифікації та групуванні покарань, коли сутність самого арешту не відповідає ознаці, що відображена в назві розділу КВК, у який він поміщений. І при системному тлумаченні можна дійти хибного висновку, що при арешті не здійснюється обмеження особистої свободи особи»⁶⁷⁰. Отже, першою проблемою у сфері правового регулювання виконання арешту є віднесення його законодавцем до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, котру потрібно вирішити шляхом перенесення відповідної глави до розділу III Особливої частини КВК, який слід перейменувати з «Виконання покарання у виді позбавлення волі» на «Виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі». До перейменованого розділу слід також включити главу 13 «Виконання покарання у виді обмеження волі» та главу 14 «Виконання покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців», оскільки вони хоч і регламентують порядок та умови виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, аналогічно помилково віднесені законодавцем до категорії «покарань, не пов'язаних з позбавленням волі».

На практиці з приводу організації виконання покарання у виді арешту також існує чимало невирішених проблем. Досі в Україні не побудовано жодного самостійного повноцінного арештного дому, який би здійснював покладені на нього функції та завдання. Так, відбування цього покарання здійснюється або в СІЗО, або в окремих дільницях СІЗО на території виправних колоній. Однак наділення СІЗО функцією виконання арешту не входить до завдань та напрямів його діяльності, а тому ця функція не може бути належно ним реалізованою⁶⁷¹.

Тому для ефективного виконання цього виду покарання слід спочатку створити відповідні самостійні спеціалізовані установи – арештні дома. Доки відсутня фінансова можливість їх побудови, видається допустимим перелаштування законсервованих нині виправних колоній чи виправних центрів у арештні дома.

У літературі взагалі існує пропозиція виключити арешт із переліку видів покарань як невідповідний одному з основних принципів політики у

⁶⁷⁰ Левчук Ю. К. Деякі проблемні аспекти виконання-відбування покарання у виді арешту. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 51. С. 226.

⁶⁷¹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Арестные дома как субъекты реализации уголовно-исполнительной политики Украины. *Актуальные проблемы применения уголовного законодательства Республики Казахстан на современном этапе: вопросы теории и практики* : материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 31 августа 2018 г.). Алматы : ООНИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, 2018. С. 89.

сфері боротьби зі злочинністю – законності, оскільки відбування цього покарання в СІЗО неприпустиме⁶⁷².

Крім того, заслуговує на підтримку міркування К. А. Автухова з приводу необхідності використання терміну «арештний будинок» замість «арештний дім», оскільки перший більшою мірою відповідає філологічним вимогам української мови. Тим більше, коли арештні доми ще не створені як окремі установи виконання покарання, а кількість нормативних актів, у яких згадується термін «арештний дім» мізерна, саме на цьому етапі приведення назви установи для виконання арешту є доречним⁶⁷³, що обов'язково має бути взято до уваги при вдосконаленні законодавства у відповідній сфері.

Кримінально-виконавчі установи як суб'єкти реалізації кримінально-виконавчої політики прокласифіковані КВК України на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (далі – виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (далі – виправні колонії). При цьому виправні колонії поділяються на колонії мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки.

Виправні колонії виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі (ст. 18 КВК України), а виправні центри виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, а також засуджених, яким даний вид покарання призначено відповідно до статей 82, 389 КК України (ст. 16 КВК України).

За твердженням М. С. Пузирьова, з огляду на вищенаведені найменування названі види установ (виправні центри та виправні колонії) покликані реалізовувати мету покарання у виді виправлення засуджених. Точкою розмежування вказаних інституцій залежно від ступеня закритості (що впливає з видів виконуваних у них покарань) законодавець обрав такі організаційні форми, як «центр» і «колонія», віддаючи данину як зарубіжному (щодо першого найменування), так і вітчизняному (щодо другого) досвіду регулювання правовідносин у сфері виконання покарань⁶⁷⁴.

Деяко сумнівною видається відповідність найменування кримінально-виконавчих установ – виправних центрів та виправних колоній – меті виправлення, яку вони покликані реалізовувати. Не в першу чергу і не лише

⁶⁷² Чудик М. О., Мудрик К. А. Проблеми відбування покарання у виді арешту в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 177.

⁶⁷³ Автухов К. А. Арештний дім чи арештний будинок? *Актуальні проблеми юридичної науки 2012* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 268.

⁶⁷⁴ Puzyrov M. S. Ukrainian institutions for execution of punishments transformation regarding positive foreign experience (Пузирьов М. С. Трансформація установ виконання покарань України з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду). *Вісник асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 216.

виправлення є метою покарань, виконання яких вони забезпечують. Тому термінологічно правильним і доцільним є перейменування виправних центрів на кримінально-виконавчі центри, а виправних колоній – на кримінально-виконавчі колонії або залишення без деталізації законодавчої класифікації на кримінально-виконавчі установи відкритого типу і кримінально-виконавчі установи закритого типу.

Наступною УВП, що реалізує кримінально-виконавчу політику, є *виховна колонія*. Завданням виховних колоній є виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх.

Слід зауважити, що ні кримінальне, ні кримінально-виконавче законодавство серед елементів мети покарання не називає виховання чи перевиховання. Тому УВП, яка покликана забезпечувати виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх, слід перейменувати на кримінально-виконавчу колонію для неповнолітніх або кримінально-виконавчу установу закритого типу для неповнолітніх.

Слідчі ізолятори як суб'єкти реалізації кримінально-виконавчої політики виконують функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування.

На рівні кандидатської дисертації В. А. Кирилук визначено місце і роль СІЗО в системі органів та установ виконання покарань України, у тому числі серед місць попереднього ув'язнення як «поліфункціональної» установи⁶⁷⁵. Бінарна правова природа завдань СІЗО виявляється в тому, що, по-перше, його діяльність спрямована на утримання осіб, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою (роль суб'єкта реалізації кримінально-процесуальної політики), а по-друге, СІЗО, будучи різновидом УВП, виступає суб'єктом реалізації кримінально-виконавчої політики.

Виконувати окремі покарання уповноважені також органи державної виконавчої служби, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон.

Так, *органи державної виконавчої служби* виконують покарання у виді конфіскації майна.

Військові частини, гауптвахти виконують покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з утриманням засуджених на гауптвах-

⁶⁷⁵ Кирилук В. А. Слідчий ізолятор як суб'єкт виконання попереднього ув'язнення та кримінального покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1921> (дата звернення: 01.07.2018).

тах, а також здійснюють контроль за поведінкою засуджених військово-службовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 14 КВК України).

Дисциплінарний батальйон виконує покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні засуджених військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, осіб офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, осіб офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовців, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок) (ст. 17 КВК України).

Слід зауважити, що сьогодні продовжує активно обговорюватися питання доцільності збереження такого виду покарання, як тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців у системі покарань України.

Як зазначає А. С. Овчаренко, прихильники ліквідації цього виду покарання наводять аргумент, що для забезпечення виконання покарання у виді такого тримання державою залучається кількість працівників, котра в декілька разів перевищує число осіб, до яких застосовується покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців⁶⁷⁶.

Однак наведена аргументація є не лише недостатньою, але й суперечить сучасним реаліям виконання цього виду покарання. Сьогодні в Україні функціонує єдиний 307-ий дисциплінарний батальйон Військової служби правопорядку в м. Київ, який, наприклад, станом на 2016 рік був переповнений вдвічі⁶⁷⁷. Це зумовлено тим, що з початком проведення АТО та ООС на сході України різко зріс і продовжує залишатися стабільно високим рівень злочинності серед військових. З 2014 року понад 43 тисяч військовослужбовців в Україні вчинили 27 тисяч злочинів⁶⁷⁸.

Тому очевидно є необхідність існування цього виду покарання, а відповідно й місця його відбування – дисциплінарного батальйону. Щоправда, назва «дисциплінарний батальйон» не відповідає своїй сутності, оскільки в ньому військовослужбовці відбувають покарання за злочини, а не за порушення дисципліни, а тому його доцільно перейменувати, наприклад, на «кримінально-виконавчий батальйон».

Виходячи з ч. 8 ст. 11 КВК України, яка закріплює положення, що територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації,

⁶⁷⁶ Овчаренко А. С. Щодо ліквідації покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Вісник ХНУВС*. 2014. № 4 (67). С. 87.

⁶⁷⁷ Єдиний в Україні дисциплінарний батальйон переповнений в два рази. URL: <https://golospravdy.com/yediniy-v-ukraini-disciplinarnij-bataljon-perepovnenij-v-dva-razi/> (дата звернення: 05.09.2018).

⁶⁷⁸ Матіос розповів, які злочини найчастіше скоюють українські військові. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/05/29/7181670/> (дата звернення: 05.09.2018).

арештні доми, виправні центри, виправні та виховні колонії, слідчі ізолятори організовуються і ліквідуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон – Міністерством оборони України, можна зробити висновок, що до суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики також належатиме й *Міністерство оборони України*.

Наказом Мін'юсту України № 1519/5 від 10 травня 2017 року визначено перелік органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів ДКВС України з причетністю до конкретного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції загальною кількістю 183 одиниці.

Хоча реальна кількість органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів є значно меншою, оскільки у вищезазваному Наказі Мін'юсту України до загального переліку включені і ті органи та установи, СІЗО, які знаходяться на територіях окупованої Автономної Республіки Крим, а також в окремих районах Донецької та Луганської областей і фактично не підконтрольні ДКВС України. Так, на сайті ДПтС України розміщена інформація про установи управління ДПтС України в Донецькій області, а також про установи управління ДПтС України в Луганській області, які розташовані на тимчасово окупованій території (станом на 15.10.2015 року)⁶⁷⁹. До прикладу, в межах Луганської області лише Старобільський слідчий ізолятор знаходиться на території, що контролюється українською владою, а всі інші 15 установ виконання покарань перебувають на тимчасово окупованій території.

Незважаючи на те, що дана інформація датується 2015 роком, вона не втратила, на жаль, своєї актуальності, оскільки тимчасовість окупованості українських територій набула тривалого характеру.

З точки зору І. С. Яковець, органи й установи виконання покарань становлять основу ДКВС України як структури, на які покладається безпосереднє здійснення процесу виконання кримінальних покарань. Інші ж структурні елементи, будучи причетними до процесу виконання покарань (слідчі ізолятори, навчальні заклади ДПтС України, власне організації і підприємства забезпечення), також вносять свою частку в досягнення глобального ефекту кримінально-виконавчої системи, формуючи умови здійснення кримінально-виконавчої діяльності⁶⁸⁰.

Звідси очевидно, що, виконуючи завдання з підготовки кадрів для ДКВС України та підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України,

⁶⁷⁹ Інформація про установи з невідконтрольних владі територій. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/category/798760> (дата звернення: 15.11.2016).

⁶⁸⁰ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: монографія. Харків : Право, 2013. С. 61.

навчальні заклади також опосередковано впливають на реалізацію кримінально-виконавчої політики. Серед таких навчальних закладів слід назвати насамперед відомчі вищі навчальні заклади: Академію Державної пенітенціарної служби, яку доцільно перейменувати у зв'язку з ліквідацією ДПтС України на Академію ДКВС України; Інститут кримінально-виконавчої служби, а також центри підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України тощо.

Серед суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики варто ще назвати підприємства установ виконання покарань, які відповідно до ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» є державними підприємствами, що здійснюють господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених.

У процесі функціонування підприємства УВП виконують завдання щодо виправлення і ресоціалізації засуджених. Тому слушною є позиція О. В. Гулак, яка обґрунтовує необхідність функціонування підприємств УВП і відповідно державної підтримки виробничого сектору кримінально-виконавчої системи з огляду на ефективність надання підприємствами УВП засудженим трудових умінь та навичок⁶⁸¹.

При цьому, незважаючи на низку податкових пільг і преференцій, більшість підприємств УВП залишається на досить низькому рівні виробництва, не маючи можливості залучити до праці й половину працездатних засуджених. Тому особи, які вчинили злочини, не можуть відшкодувати збитків потерпілій стороні та не мають змоги оволодіти професією, що в подальшому забезпечило б їм легальні джерела існування⁶⁸². Водночас матеріальна база переважної більшості підприємств УВП застаріла, що негативно впливає на якість виготовленої продукції та її конкурентоспроможність на ринку.

Виходячи із зазначеного вище, оптимізація підприємств УВП і забезпечення їх ефективного функціонування та прибутковості (рентабельності) виробничої діяльності сьогодні виступає одним із пріоритетних напрямів реформування кримінально-виконавчої системи, що й задекларовано в Концепції подальшого реформування (розвитку) пенітенціарної системи України⁶⁸³.

Ведучи мову про суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики, не слід забувати, що такі суб'єкти її формування, як *Президент*

⁶⁸¹ Гулак О. В. Організаційно-правові засади діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 16.

⁶⁸² Гулак О. В. Організаційно-правові засади діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 12.

⁶⁸³ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

України, ВР України, при здійсненні окремих своїх повноважень відіграватимуть водночас роль суб'єктів її реалізації.

Зокрема, Президент України наділений правом помилування (п. 27 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Помилування засуджених здійснюється відповідно до Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого указом Президента України від 21 квітня 2015 року, у виді:

- заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років;
- повного або часткового звільнення від основного і додаткового покарань⁶⁸⁴.

Є. І. Огородник зауважує, що повноваження ВР України у сфері саме реалізації кримінально-виконавчої політики пов'язані насамперед із декриміналізацією та депеналізацією (під час того, коли особа відбуває покарання), а також оголошенням амністії⁶⁸⁵.

Зважаючи на принцип зворотної дії кримінального закону у часі, у процесі декриміналізації та депеналізації відбувається «масоване» вторгнення законодавця у механізм реалізації кримінально-виконавчої політики. Так, відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 74 КК України особа, засуджена за діяння, караність якого законом усунена, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання; призначена засудженому міра покарання, що перевищує санкцію нового закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленої санкцією нового закону. У разі, якщо така межа передбачає більш м'який вид покарання, відбуте засудженим покарання зараховується з перерахуванням за правилами, встановленими ч. 1 ст. 72 КК України⁶⁸⁶.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про застосування амністії в Україні» амністією є повне або часткове звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні справи стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили⁶⁸⁷.

Амністія оголошується законом про амністію, а тому Верховна Рада України в результаті прийняття названого закону трансформується у суб'єкт реалізації кримінально-виконавчої політики.

⁶⁸⁴ Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 21.04.2015 р. № 223/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (дата звернення: 18.11.2016)

⁶⁸⁵ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 35.

⁶⁸⁶ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 35.

⁶⁸⁷ Про застосування амністії в Україні : Закон України від 01.10.1996 р. № 392/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/392/96-вр> (дата звернення: 18.11.2016)

Крім того, *об'єднання громадян та засоби масової інформації, релігійні та благодійні організації, окремі особи* в порядку, встановленому КВК і законами України, можуть надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи (ч. 1 ст. 25 КВК України), що свідчить про допустимість їх участі в реалізації кримінально-виконавчої політики.

Третім елементом у механізмі реалізації кримінально-виконавчої політики є **мета**.

Оскільки на стадії реалізації відбувається втілення в життя кримінально-виконавчої політики, закріпленої на рівні кримінально-виконавчого законодавства, то априорі метою реалізації кримінально-виконавчої політики є визначена в ч. 1 ст. 1 КВК України мета кримінально-виконавчого законодавства.

У науковій літературі висловлюються різні позиції стосовно мети реалізації покарання. Однак практично всі вони, за незначним винятком, концентрують увагу на вторинних цілях реалізації покарання, залишаючи за межами основну – кару за вчинене. Лише В. С. Прохоров вказує, що покарання за своєю сутністю є цілеспрямованою карою⁶⁸⁸.

«Карність» завжди є сутністю кримінального покарання, бо завдяки цьому засуджений позбавляється певних благ, зазнає якихось обмежень прав і свобод, і, до того ж, держава примушує його до виконання певних обов'язків⁶⁸⁹.

Кара є іманентно властивою ознакою покарання, оскільки вона впливає з примусового характеру виконання призначеного судом покарання. М. І. Бажанов зазначав, що мета кари полягає в тому, що покарання застосовується як відплата за вчинений злочин, як відновлення зневаженої злочинном справедливості⁶⁹⁰.

У свою чергу, Р. В. Вереща зазначає, що «стосовно покарання, кара представляє його основний внутрішній соціально-психологічний сенс, тобто є його суть. Кара – це справедливе засудження, осуд винуватого, об'єктивна в своїй основі відповідна помста за здійснений ним проступок. Кара в кримінальному праві – це не помста, не відплата або вимога посилення санкцій, а цивілізована міра справедливості, що виявляється в застосуванні до особи, винуватої в вчиненні злочину, передбачених кримінальним законом несприятливих для неї наслідків за те, що ця особа вчинила, і в міру того, що вона вчинила, з метою забезпечення справедливості, виправлення винуватого і попередження нових злочинів»⁶⁹¹.

⁶⁸⁸ Прохоров В. С. Преступление и ответственность : монографія. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. С. 129.

⁶⁸⁹ Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2010. С. 13.

⁶⁹⁰ Бажанов М. И. Наказание в проекте УК Украины. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 38. С. 169.

⁶⁹¹ Вереща Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 132.

Отже, кара, будучи і ознакою, і метою покарання, полягає в настанні несприятливих наслідків для засудженого, що виявляється у вигляді обмеження обсягу його прав та свобод, а також покладанні на нього додаткових обов'язків у силу відбування ним покарання та дотримання порядку його відбування.

Результати проведеного нами опитування довели, що серед засуджених до позбавлення волі (58,2%) переважає позиція, що метою покарання виступає саме кара. Водночас персонал органів та УВП (77,0 %) надають істотну перевагу у визначенні мети кримінально-виконавчої політики через виправлення та ресоціалізацію засуджених.

Як уже зазначалося вище, в юридичній літературі спостерігається різноманіття позицій щодо окреслення мети реалізації покарання.

Автори навчального посібника «Кримінально-виконавче право України [У схемах та таблицях]» за загальною редакцією професора В. І. Олефіра та професора О. Г. Колба графічно зобразили мету кримінально-виконавчого законодавства шляхом виділення її чотирьох структурних частин:

- 1) регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави;
- 2) створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених;
- 3) запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами;
- 4) запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими⁶⁹².

У рамках дослідження реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань К. В. Муравйов обґрунтовує, що ключовою метою її реалізації є забезпечення ефективної діяльності зазначених соціально-правових інститутів у межах кримінально-виконавчої системи через: а) захист інтересів особистості, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених; б) запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами; в) запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими⁶⁹³.

Безпосередньо у ч. 1 ст. 1 КВК України закріплено, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопору-

⁶⁹² Кримінально-виконавче право України [У схемах та таблицях] : навч. посібник / за заг. ред. проф. В. І. Олефіра та проф. О. Г. Колба ; Олефір В. І., Колб О. Г., Рогатинська Н. З., Ткачук В. Є., Банах С. В.. Київ. 2016. С. 35.

⁶⁹³ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 24.

шень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Як влучно підкреслює І. С. Яковець, у наведеному законодавчому формулюванні вбачається орієнтування процесу виконання кримінальних покарань (а точніше – його порядку) на забезпечення досягнення лише основної цілі кримінальної відповідальності – захисту інтересів особи, суспільства і держави, а також визначення цілей, які являють собою засоби досягнення названої мети: створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими⁶⁹⁴.

При цьому кінцевими цілями процесу виконання кримінальних покарань є не безумовне досягнення виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових правопорушень, а виключно запровадження певних сприятливих обставин, чинників, які забезпечують чи полегшують отримання вказаних результатів. У підсумку названі цілі в поєднанні з метою безпосереднього виконання покарання – реалізацією кари – виступають суттєвими ознаками цього процесу⁶⁹⁵.

Натомість Є. І. Огородник, звужуючи зміст мети як складової частини реалізації кримінально-виконавчої політики, визначає її як передбачувані та бажані для всього суспільства результати здійснення цієї політики (на феноменологічному рівні – виправлення та ресоціалізація засуджених)⁶⁹⁶, що є помилковим.

Враховуючи наведені вище міркування, варто зазначити, що *мету реалізації кримінально-виконавчої політики можна відобразити через наступні елементи: по-перше, кару, яка є найбільш досяжною в процесі виконання покарання, оскільки сам факт застосування кримінальної відповідальності та відбування покарання є досягненням цієї складової мети; по-друге, створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.*

Водночас цілком прийнятним є акцентування уваги на процесі створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених як одній із цілей кримінально-виконавчої політики.

⁶⁹⁴ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 116.

⁶⁹⁵ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 117.

⁶⁹⁶ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 14.

Такий висновок нам вдалося зробити на основі аналізу нормативних визначень понять: виправлення, під яким розуміється процес позитивних змін, що відбуваються в особистості та формують готовність до самокерованої правослухняної поведінки, та ресоціалізації свідомого – відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Тому, як нам видається, ресоціалізація, необхідною умовою якої є виправлення засудженого, одночасно виступає запорукою досягнення основної цілі кримінальної відповідальності – захисту інтересів особи, суспільства і держави⁶⁹⁷.

Крім того, законодавче закріплення відповідної норми в Загальній частині (Розділі I «Загальні положення») КВК України на рівні окремої статті 6 «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» свідчить про ключову роль інституту виправлення і ресоціалізації в системі кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої політики України.

Четвертим елементом у механізмі реалізації є засоби, за допомогою яких досягається мета кримінально-виконавчої політики.

Виходячи з того, що в досягненні мети реалізації кримінально-виконавчої політики, визначеної вище, одним із завдань є створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, варто проаналізувати зміст основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та окреслити місце кожного з них у механізмі реалізації кримінально-виконавчої політики, оскільки кожен із засобів тією чи іншою мірою, в сукупності з іншими засобами, виступає інструментом реалізації відповідного складника мети реалізації кримінально-виконавчої політики.

Слід звернути увагу, що законодавець не розмежовує виправлення та ресоціалізацію засуджених до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства і тих, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства. Більше того, даючи перелік засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, наголошує, що названі засоби застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання. Цим самим підкреслює прийнятність використання терміну «ресоціалізація» до всіх категорій засуджених, незважаючи на те, чи вони відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі, чи ті, які не пов'язані з позбавленням волі.

⁶⁹⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Мета реалізації кримінально-виконавчої політики України. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 грудня 2017 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. С. 84.

У літературі побутують також інші позиції. На переконання О. І. Богатирьової, щодо засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, можна застосовувати лише термін «виправлення». Аргументуючи свою позицію, автор спирається на визначення ресоціалізації, яке наведене у ст. 6 КВК України і виходить від протилежного. Отже, засуджені, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, під час відбування покарання залишаються в суспільстві і є його повноправними членами, а тому в них і не виникає потреби повертатися до життя в суспільстві⁶⁹⁸.

Очевидно, що відсутність фізичної ізоляції від суспільства не означає наявність соціального статусу повноправного члена суспільства. Особа, набувши правового статусу засудженого, користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України, КВК України і встановлених вироком суду. Наявність відповідних обмежень є свідченням відсутності соціального статусу повноправного члена суспільства. Тому виправленню та ресоціалізації підлягають усі засуджені, а про результативність відповідних процесів можна говорити лише в кожному конкретному випадку зокрема⁶⁹⁹.

На підтвердження цієї тези наведемо міркування М. В. Ольховика, який, досліджуючи питання ресоціалізації засуджених без ізоляції від суспільства, пропонує створити єдину суспільно-державну систему ресоціалізації засуджених без ізоляції від суспільства і осіб, звільнених з місць позбавлення волі⁷⁰⁰. Це сприятиме відповідним суб'єктам ресоціалізаційної діяльності якісно виконувати покладені на них завдання.

Як закріплено в ч. 3 ст. 6 КВК України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є:

- 1) встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим);
- 2) пробація;
- 3) суспільно корисна праця;
- 4) соціально-виховна робота;
- 5) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання;
- 6) громадський вплив.

Перший засіб – *режим*, тобто встановлений порядок виконання і відбування покарання. Відповідно до ч. 1. ст. 102 КВК України режим у ви-

⁶⁹⁸ Богатирьова О. І. Особливості виправлення та ресоціалізації засуджених, що відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі. *Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип.1 (2). С. 60.

⁶⁹⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Режим у системі засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 5. Том 2. С. 212.

⁷⁰⁰ Ольховик Н. В. Ресоциализация осужденных без изоляции от общества и деятельность уголовно-исполнительных инспекций по предупреждению преступлений. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 1 (7). С. 74.

правних і виховних колоніях – це встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених.

І. В. Саленков розглядає поняття «режиму виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі» у вузькому і широкому значеннях.

Так, у вузькому значенні автор вважає за доцільне визначити режим як урегульований нормами кримінально-виконавчого права порядок виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, в якому виражається кара, що забезпечує виправлення та ресоціалізацію, виховну і попереджувальну дію на засуджених і яка створює умови для застосування карально-виховних заходів впливу. У широкому значенні режим у виправних і виховних колоніях – це врегульований нормами кримінально-виконавчого законодавства України порядок виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави від злочинних посягань, створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, забезпечення ізоляції засуджених, постійного нагляду за ними, виконання покладених на них обов'язків, реалізацію їх прав і законних інтересів, безпеки засуджених і персоналу, застосування прогресивної системи відбування покарання⁷⁰¹.

К. А. Автухов пропонує свою авторську дефініцію правової конструкції «режим в установі виконання покарання»: це встановлена кримінально-виконавчим законодавством система правил поведінки засуджених (режим відбування) і заходів, що здійснюються адміністрацією органів та установ виконання покарань, спрямованих на досягнення цілей покарання (режим виконання)⁷⁰².

При цьому автор виокремлює наступні ознаки режиму:

- він встановлюється кримінально-виконавчим законодавством;
- встановлення належного режиму можливе лише за умови розгляду його в контексті єдиного процесу виконання-відбування покарання;
- режимним правилам, що встановлюються для засуджених, характерна системність;

⁷⁰¹ Саленков І. В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1915> .(дата звернення: 10.02.2017).

⁷⁰² Автухов К. А. Аналіз нормативного і доктринальних визначень поняття «режим в установах виконання покарань». *Проблеми законності : акад. зб. наук. пр.* Харків, 2013. Вип. 124. С. 147-148.

– заходи, що вживаються адміністрацією установи для забезпечення належного режиму, націлені на досягнення мети покарання⁷⁰³.

Б. М. Телефанко підкреслює, що режим забезпечує реалізацію широкого комплексу відносин, які виникають під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Режим виконання й відбування покарання багатofункціональний за своєю спрямованістю. Він є одним із засобів виправлення (ч. 3 ст. 6 КВК України), а також створює умови для застосування інших засобів виправлення (ч. 3 ст. 102 КВК України). Режим виконання й відбування покарання охоплює всю сукупність матеріальних і процесуальних норм, що регламентують діяльність адміністрації КВУ, на які законом покладено виконання покарань, а також сукупність умов і правил відбування покарання⁷⁰⁴.

Слушними є зауваження О. І. Богатирьової, котра не погоджується з науковцями, які тлумачать такий засіб виправлення та ресоціалізації як встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), спираючись лише на ст. 102 КВК України. У зазначеній статті і справді розглядається режим, але з конкретним уточненням про місце його застосування – у виправних і виховних колоніях. Тому дане тлумачення буде неповне через те, що на осіб, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавлення волі, також розповсюджується відповідний порядок виконання та відбування покарання⁷⁰⁵.

М. Я. Гуцуляк, досліджуючи основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у вигляді громадських робіт, також відзначає, що більшість учених відносять поняття «режим» винятково до позбавлення волі. Однак, на його думку, така позиція не є бездоганною. Громадським роботам також властивий режим, адже кримінально-виконавче законодавство чітко регламентує порядок та умови їх виконання⁷⁰⁶.

Правове регулювання режиму засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, здійснюється на підставі норм КВК України та Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань⁷⁰⁷.

⁷⁰³ Автухов К. А. Аналіз нормативного і доктринальних визначень поняття «режим в установах виконання покарань». *Проблеми законності : акад. зб. наук. пр.* Харків, 2013. Вип. 124. С. 148.

⁷⁰⁴ Телефанко Б. М. Режим у кримінально-виконавчих установах і пенітенціарний рецидив. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 1/1. С. 120.

⁷⁰⁵ Богатирьова О. І. Особливості виправлення та ресоціалізації засуджених, що відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі. *Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип. 1 (2). С. 61.

⁷⁰⁶ Гуцуляк М. Я. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у вигляді громадських робіт. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. № 3 URL: <http://journal.lvduvs.edu.ua/#> (дата звернення: 12.02.2017).

⁷⁰⁷ Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань: Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2003 р. № 270/1560 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0016-04> (дата звернення: 01.05.2016).

Нам імponує позиція С. О. Борсученко, яка вважає, що зміст режиму визначається його основними функціями (каральною, виховною, забезпечувальною, профілактичною) і включає сукупність правил, які забезпечують або регулюють порядок та умови виконання (відбування) конкретного виду покарання. Функції режиму реалізуються комплексно, вони доповнюють одна одну і взаємопов'язані між собою. Кожна з них, здійснюючись самостійно, створює одночасно умови для успішної реалізації всієї сукупності функцій⁷⁰⁸. При цьому слушним є зауваження, що всі функції режиму реалізуються тільки при виконанні (відбуванні) покарання у вигляді позбавлення волі⁷⁰⁹.

Таким чином, *режим* – це встановлений кримінально-виконавчим законодавством порядок діяльності органів та УВП щодо виконання покарань, пов'язаних та не пов'язаних із позбавленням волі, а також порядок поведінки засуджених під час відбування покарань, пов'язаних та не пов'язаних із позбавленням волі.

Він займає одне з центральних місць у системі засобів виправлення та ресоціалізації засуджених. Режим, будучи невід'ємною ознакою процесу виконання-відбування покарання та процесу виправлення засуджених, створює подальшу сприятливу основу для ресоціалізації останніх. Одночасно режим, зокрема відбування покарань, пов'язаних із позбавленням волі, часто ускладнює соціальну адаптацію засуджених та їх подальшу соціальну реінтеграцію, оскільки суттєво відрізняється від порядку організації життя на волі. Законодавчо встановленою гарантією зменшення негативного впливу режиму на засуджених, позбавлених волі, є норма ч. 2 ст. 102 КВК України, котра передбачає, що: «Режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі...», дотримання якої дозволяє мінімізувати проблеми соціальної адаптації засуджених після звільнення.

Наступним засобом виправлення та ресоціалізації засуджених кримінально-виконавчим законом названо *пробацію*.

Пробація – це доволі «молода» концепція, історичний розвиток якої почався ще в ХІХ ст. Поява пробації була зумовлена важливими соціальними та культурними тенденціями в країнах Західної Європи й Північної Америки, коли пенальні реформи почали орієнтуватися на ідеї гуманітаризму, поєдані з висновками щодо неспроможності в'язниці повернути злочинців до суспільства як повноцінних його членів⁷¹⁰.

⁷⁰⁸ Борсученко С. А. Режим исполнения (отбывания) наказаний и проблемы его законодательной регламентации. *Мониторинг правоприменения*. 2016. № 1 (18). С. 56-57.

⁷⁰⁹ Борсученко С. А. Режим исполнения (отбывания) наказаний и проблемы его законодательной регламентации. *Мониторинг правоприменения*. 2016. № 1 (18). С. 57.

⁷¹⁰ Маршуба М. О. Служба пробації в Україні: проблеми впровадження в систему кримінальної юстиції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 113.

Як зазначає Д. Ягунов, сьогодні термін «пробація» вживається в декількох значеннях: 1) як концепція соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально вразливими групами; 2) як ієрархічна організаційна структура; 3) як орган державної влади (служба); 4) як умовне невинесення вироку або як умовне звільнення від покарання з випробуванням; 5) як специфічний процес виконання альтернативних покарань; 6) стан, у якому перебуває злочинець упродовж певного терміну: злочинець (probationer) перебуває «на пробації» – тобто під пробаційним наглядом (on probation, under probation supervision); 7) як з'єднувальна ланка між кримінальним процесом, виконанням покарань та соціальною роботою⁷¹¹.

Закон України «Про пробацію» під поняттям «пробація» визначає – систему наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого⁷¹².

Як уже нами згадувалося раніше, в рамках реалізації кримінально-виконавчої політики здійснюється наглядова та пенітенціарна пробація.

Не викликає сумніву соціальна доцільність застосування пробації, про що свідчать думки науковців.

Так, В. М. Дрьомін чітко підкреслив, що на особливу увагу заслуговує реабілітаційний аспект пробації: при її застосуванні головною метою вважається не покарання, а соціальна реінтеграція в суспільство та виправлення засуджених. Головне, щоб при формуванні нового кримінально-виконавчого законодавства законодавець уникнув крайнощів і механічного копіювання досвіду інших країн, адже слід сприймати і впроваджувати те, що органічно вплітається в національні правові традиції та культуру українського народу⁷¹³.

Виходячи з позиції І. С. Яковець: «Основна відмінність сьогоднішньої пробації – ми починаємо працювати із людиною ще на момент, коли вона є обвинуваченим. Тобто пробація вивчає особу, вивчає її соціальні зв'язки, наскільки їй потрібна допомога та яка саме. Ми знижуємо витрати на утримання осіб в місцях позбавлення волі та не вимушені боротися потім із негативними явищами, які дає ізоляція від суспільства»⁷¹⁴.

⁷¹¹ Ягунов Д. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні? (до питання про створення національної моделі пробації). URL: http://www.yagunov.in.ua/wp-content/uploads/2016/07/Ягунов_Служба_пробації.pdf (дата звернення: 10.06.2016).

⁷¹² Про пробацію: Закон України від 5 лют. 2015 р. № 160-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19?test=NOaMfL2dtr58Lry6ZiEWNJ7fHI48Us80msh8Ie6> (дата звернення: 05.06.2015).

⁷¹³ Дрьомін В. Пробація: зарубіжний досвід обмеження тюремної популяції. *Право України*. 2000. № 12. С. 123.

⁷¹⁴ У Полтаві провели тренінг «Побудова партнерської мережі в рамках реалізації наглядової та досудової пробації». URL: <http://np.pl.ua/2017/04/v-poltavi-provely-treninh-pobudova-partnerskoji-merezhi-v-ramkah-realizatsiji-nahlyadovoji-ta-dosudovoji-probatsiji/> (дата звернення: 20.05.2017).

Як вважає О. В. Ткачова, використання виховних, соціальних і наглядових заходів, що передбачені системою пробації до осіб, які визнані судом винними у вчиненні злочинів невеликої і середньої тяжкості, буде гуманним, розумним, економічно доцільним і ефективним заходом у запобіганні рецидивній злочинності, зменшенні криміногенного потенціалу українського суспільства⁷¹⁵.

Справді, цей вид впливу на злочинця може стати одним із найефективніших, адже насамперед це пов'язано з особистим підходом до кожної особи, яка вчинила правопорушення, бо наше законодавство спрямоване саме на виправлення людини, а не на засудження⁷¹⁶. Це можливо за умови впорядкування системи нормативно-правових актів, у тому числі підзаконних, які регулюють кримінально-виконавчу діяльність, пов'язану із здійсненням пробації, починаючи від термінологічних змін (заміна терміну «кримінально-виконавчі інспекції» на «орган пробації») до змістовних сутнісних перетворень⁷¹⁷. Належним має бути фінансове та матеріально-технічне забезпечення пробаційної діяльності. Слід також розширювати співпрацю органів пробації з представниками громадських організацій задля досягнення спільними зусиллями мети пробації – забезпечення безпеки суспільства тощо.

Чи не найбільше міркувань буде висловлено з приводу *суспільно корисної праці* як одного з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених.

Як показали результати опитування, сьогодні як засуджені (36,4 %), так і персонал органів та УВП (37,1 %) вважають працю найбільш дієвим засобом досягнення мети – виправлення та ресоціалізації засуджених.

Навіть попередні ВТК УСРР 1925 року та ВТК УРСР 1970 року у своїй назві наголошували на виправно-трудовому аспекті виконання покарання, який мав би реалізовуватися, як правило, за допомогою праці.

КВК України регламентує питання праці осіб, які відбувають покарання у виді громадських робіт, які (роботи) зводяться, по суті, до суспільно-корисної праці (ст. 36), засуджених, які відбувають покарання у виді виправних робіт (ст. 41), засуджених до арешту (ст. 52), засуджених до обмеження волі (ст. 60), засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні (ст. 77), засуджених до позбавлення волі (глава 18), засуджених до покарання у

⁷¹⁵ Ткачова О. В. Інститут пробації в Україні: історичний досвід і сучасний стан. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 4. Т. 2. С. 71.

⁷¹⁶ Маланчук П. Москва, Голодна А. С. Пробація в Україні: бути чи не бути. *Молодий вчений*. № 12.1 (40). Грудень, 2016 р. С. 600.

⁷¹⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Пробація як один з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23 листопада 2017 року) : у 2 ч. Полтава : Россава, 2017. Ч. 2. С. 87.

виді довічного позбавлення волі (ч. 3 ст. 151). При цьому найбільш детальну регламентацію в кримінально-виконавчому законі отримало питання праці засуджених до позбавлення волі.

Незважаючи на законодавче закріплення праці серед основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, яке спостерігалось в різні історичні періоди і в умовах різних соціально-економічних формацій, роль та значення праці в процесі виконання-відбування покарання засудженими були різними.

О. В. Філімонов зазначав, що виправні колонії первинно створювалися з метою масового залучення засуджених до колективної суспільно-корисної праці⁷¹⁸. В умовах планової соціалістичної економіки та необхідності вирішення завдання щодо індустріалізації народного господарства з'явилися сприятливі умови і серйозні стимули для використання мобільної та порівняно недорогої робочої сили засуджених⁷¹⁹.

Широкомасштабне залучення осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, до тяжких фізичних робіт у галузі будівництва, гірничодобувної і важкої промисловості, на лісозаготівлях, найбільш активно використовувалось у роки сталінської диктатури, оскільки відображало суть моделі тоталітарного державно-бюрократичного соціалізму в сукупності з її системою кримінальних покарань, яка підживлювала економіку додатковою робочою силою із засуджених⁷²⁰.

Так, у радянський період, як зазначалося в розділі 1.5, праця засуджених була засобом досягнення економічного зростання держави. І, на жаль, на практиці далеким від істини залишалось твердження, що за допомогою праці можна досягти виправлення засудженого.

У сучасних умовах функціонування кримінально-виконавчої системи питання праці засуджених до позбавлення волі набуло нового змісту.

⁷¹⁸ Філімонов О. В. О концептуальных вопросах развития уголовно-исполнительной системы России. *Уголовно-исполнительная политика, законодательство и право: современное состояние и перспективы развития* : сборник материалов круглого стола, посвященного памяти доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Российской Федерации Олега Вадимовича Филимонова (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая 2013 года) ; под науч. ред. проф. В. И. Селиверстова и проф. В. А. Уткина. Москва : ИД «Юриспруденция», 2014. С. 33.

⁷¹⁹ Філімонов О. В. О концептуальных вопросах развития уголовно-исполнительной системы России. *Уголовно-исполнительная политика, законодательство и право: современное состояние и перспективы развития* : сборник материалов круглого стола, посвященного памяти доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Российской Федерации Олега Вадимовича Филимонова (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая 2013 года) ; под науч. ред. проф. В. И. Селиверстова и проф. В. А. Уткина. Москва : ИД «Юриспруденция», 2014. С. 22.

⁷²⁰ Погудин О. А. Промышленное производство в уголовно-исполнительной системе: от стабильности к стагнации. *Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию принятия Конституции Российской Федерации)* : сб. тез. выступлений участников мероприятия (Рязань, 5-6 декабря 2013 г.). Рязань : Академия ФСИН России, 2013. С. 253.

Про актуальність питання працевикористання засуджених до позбавлення волі свідчить і стан його наукової розробленості, про що йде мова в науковій статті О. О. Бублік⁷²¹.

За допомогою залучення засудженого до праці в сукупності з іншими засобами (режимом відбування покарання, соціально-виховною роботою та ін.) можна досягти позитивних змін у його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, створюють реальну можливість у майбутньому легше і швидше адаптуватися до життя «на волі». Для цього організація та методи роботи в установах виконання покарань мають максимально наближатися до тих, що прийняті на аналогічній роботі на волі⁷²².

Водночас постає питання, чи справді за допомогою праці можна досягти ефекту виправлення особи? На жаль, не завжди досяжною є мета виправлення особи взагалі та за допомогою праці зокрема.

Однак праця має й додаткові цілі, яких часто можна досягти, оскільки вони не стосуються внутрішнього стану засудженого, його переконань та поглядів. У кримінально-виконавчому праві виділяють такі цілі: економічні, фізичні або оздоровчі, виконання зобов'язань засудженим⁷²³. Інші автори зазначають, що праця виконує економічну, соціальну, оздоровчу та виправну функції⁷²⁴.

Попри зміни, внесені у квітні 2014 року до КВК України, які уніфікували підхід законодавця до розуміння правової природи праці засуджених до позбавлення волі як права, не можна залишати поза увагою той факт, що праця засуджених завжди матиме обов'язковий характер і в чистому вигляді як право не може розглядатися. Такий висновок можна зробити зі здійсненого аналізу норм чинного кримінально-виконавчого законодавства, яке серед основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених називає суспільно-корисну працю, що містить економічні, фізичні чи оздоровчі цілі та ціль виконання зобов'язань засудженим. А тому створення умов для залучення засуджених до праці та відшкодування ними збитків, завданих злочином, а також виконання інших майнових зобов'язань залишається одним із пріоритетних напрямів реалізації кримі-

⁷²¹ Бублік О. О. Стан наукової розробленості питань працевикористання засуджених до позбавлення волі. *Право та державне управління*. 2015. № 1 (18). С. 22-26.

⁷²² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика у сфері застосування праці засуджених до позбавлення волі. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України : теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 403.

⁷²³ Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед [та ін.] ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2011. С. 223.

⁷²⁴ Кримінально-виконавче право : навчальний посібник / В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова [та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. С. 202.

нально-виконавчої політики⁷²⁵. На сьогодні це питання не втратило своєї актуальності.

Обов'язковості праці засуджених до позбавлення волі продовжують надавати фінансові плани підприємств кримінально-виконавчих установ, які наперед визначають показники виготовленої продукції, а також передбачають показники чистого доходу від реалізації такої продукції на наступний період часу.

Водночас норма, яка замість обов'язку працювати закріпила на законодавчому рівні право на працю, посилила існуючу кризу виробничого сектору кримінально-виконавчої системи, зумовлену тим, що матеріальна база, устаткування та засоби виробництва підприємств виправних колоній морально та фізично застаріли, відсутні новітні технології, застосовується ручна і малокваліфікована праця. Тому часто продукція, яка виготовляється засудженими, є неконкурентоспроможною на ринку, у зв'язку з чим використовується в межах діяльності кримінально-виконавчої системи.

Не менш важливим фактором для працевлаштування засуджених та сталої виробничо-господарської діяльності підприємств установ виконання покарань є отримання засудженими професійно-технічної освіти, яка дозволить удосконалити процес їх соціальної адаптації після звільнення та вирішить проблемні питання в регіонах України з браком робітничих професій.

Слід погодитися з позицією І. С. Яковець, яка визначає умови, за наявності яких праця засуджених стане чинником позитивного впливу на їх особистості та суттєвим виховним елементом:

1. Праця має бути добровільною.
2. Праця засуджених повинна мати суспільно корисний характер у широкому розумінні цього терміна.
3. Праця повинна підвищувати рівень кваліфікації чи освіти людини (оптимально – набуття через працю нових навичок та вмінь).
4. Результатом праці обов'язково має бути конкретний продукт певної цінності.
5. Форма організації праці (колективна, індивідуальна) повинна обиратися відповідно до виду діяльності.
6. Праця засуджених має бути ініціативною.
7. У праці засуджених слід поєднувати різні форми самоуправління, самоорганізації та самодіяльності.
8. Праця має бути посильною для засуджених та відбуватися в належних умовах із забезпеченням усіх вимог техніки безпеки.

⁷²⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Херсон, 2014. Вип. 3, том 2. С. 40.

9. Зовсім неприйнятним є покарання працею.

10. Необхідно вимагати від засудженого не просто праці як такої, а старанного, акуратного та добросовісного виконання роботи, дбайливого ставлення до обладнання, матеріалів, засобів праці тощо⁷²⁶.

Крім того, праця засуджених повинна належно оплачуватися.

При дотриманні зазначених вище умов застосування праці засуджених до позбавлення волі з урахуванням індивідуальних особливостей особистості засудженого в кінцевому підсумку можна досягти працевлаштування особи, звільненої з місць відбування покарання, що буде найкращим підтвердженням ефективності застосування праці засуджених до позбавлення волі.

Виходячи з положень доктрини кримінально-виконавчого права, такий спосіб виправлення та ресоціалізації, як суспільно корисна праця, значною мірою виступає в ролі одного з інструментів соціально-виховного впливу на засуджених. До них із впевненістю можна віднести організоване в установах виконання покарань загальноосвітнє і професійне навчання та громадський вплив⁷²⁷.

За твердженням Л. П. Оніки, для визначення змісту соціально-виховної роботи в основу варто покласти підхід національних і зарубіжних фахівців, який полягає в його умовному розчленуванні на різні категорії. Так, зазвичай, соціальна робота являє собою професійну діяльність, спрямовану на підтримання й надання кваліфікованої допомоги будь-якій людині, групі людей, громаді, що розширює або відновлює їх здатність до соціального функціонування, сприяє реалізації громадянських прав, запобігає соціальному виключенню⁷²⁸.

У свою чергу, виховання – це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість та поведінку людини з метою формування певних настанов, принципів, ціннісних орієнтацій, підготовки її до виконання тієї чи іншої спільної ролі, вироблення в неї необхідних для цього якостей⁷²⁹.

Легальне ж визначення поняття «соціально-виховна робота» закріплене як у КВК України, так і в Законі України «Про пробацію». Так, у ч. 1 ст. 123 КВК України *соціально-виховна робота* визначена як цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціа-

⁷²⁶ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 298-301.

⁷²⁷ Яковець І., Автухов К., Таволжанський О. Виправлення засуджених через застосування кримінальних покарань: реалії та перспективи. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 136.

⁷²⁸ Оніка Л. П. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі жінками та неповнолітніми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. № 77. С. 145.

⁷²⁹ Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. вузов и пед. колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. 2-е изд. Москва : Педагогическое общество России, 1996. С. 347-348.

лізації засуджених, а в ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пробацію» передбачається, що соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органу пробації для досягнення мети виправлення засуджених.

При цьому дефініція, яка передбачена кримінально-виконавчим законом, стосується соціально-виховної роботи лише з однією категорією засуджених до позбавлення волі. Окремі ст. 65 та ст. 79 КВК України містять норми про соціально-виховну роботу із засудженими до обмеження волі та соціально-виховну роботу із засудженими військовослужбовцями, які відбувають покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, відповідно. Це неправомірно звужує зміст поняття «соціально-виховна робота». Як слушно підкреслює О. І. Богатирьова, застосовувати даний засіб можливо і необхідно також щодо засуджених, які відбувають покарання, не пов'язаних з позбавленням волі. Соціально-виховна робота щодо даної категорії засуджених може проводитися у формі морального, правового та естетичного виховання шляхом проведення відповідних лекцій, бесід, видачі брошур, направлення на тематичні семінари тощо⁷³⁰.

У результаті дослідження питання здійснення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, О. М. Тогочинський, О. С. Третяк та С. О. Чебоненко резюмують:

1) соціально-виховна робота виступає як окремий вид діяльності персоналу органу пробації і спрямовується на суб'єкта пробації, який опинився в складних життєвих ситуаціях і потребує допомоги у вирішенні проблем, які він самостійно розв'язати не спроможний;

2) соціально-виховна робота ґрунтується на індивідуальному плані і передбачає довготривалу взаємодію з суб'єктом пробації, кінцевою метою якої виступає формування в останнього здатності до самостійного пошуку шляхів вирішення проблем, не порушуючи закон;

3) проведення соціально-виховної роботи передбачає наявність у працівників органу пробації знань та вмінь з соціальної роботи, психології, педагогіки, права, медицини, що обумовлює необхідність введення спеціалізації під час їхнього навчання у вищих навчальних закладах;

4) доцільно застосовувати інтерактивне навчання майбутніх працівників органу пробації, що сприяє формуванню в них професійних якостей та компетентностей, необхідних для здійснення наглядової пробації⁷³¹.

Отже, діяльність органів пробації у сфері здійснення соціально-виховної роботи (в рамках наглядової пробації) є вельми актуальною темою

⁷³⁰ Богатирьова О. І. Особливості виправлення та ресоціалізації засуджених, що відбувають покарання, не пов'язаних з позбавленням волі. *Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип.1 (2). С. 62.

⁷³¹ Тогочинський О. М., Третяк О. С., Чебоненко С. О. Соціально-виховна робота та сфера її застосування в роботі з засудженими у процесі наглядової пробації. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2017. Вип. 142. С. 185.

сьогодення і потребує подальших досліджень та розробок задля забезпечення якісної підготовки майбутніх працівників органу пробації.

Питання соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі є більш нормативно забезпеченим та науково дослідженим.

О. В. Таволжанський під соціально-виховною роботою із засудженими пропонує розуміти цілеспрямовану професійну діяльність відповідних суб'єктів, яка полягає у здійсненні зовнішнього впливу на поведінку засудженого з метою її подальшої позитивної зміни⁷³².

Розглядаючи соціально-виховну роботу із засудженими до позбавлення волі на певний строк як форму диференціації та індивідуалізації виконання покарання, М. С. Пузирьов підкреслює, що характер соціально-виховної роботи залежить від виду установи виконання покарань та рівня безпеки. Зокрема, у ст. 124 КВК України зазначені лише основні форми і методи цієї діяльності щодо засуджених у місцях позбавлення волі (моральне, правове, естетичне, фізичне та інше виховання). В окремо взятій дільниці установи виконання покарань ці форми й методи конкретизуються з урахуванням особи засудженого, тяжкості вчиненого злочину та інших обставин, що мають суттєве значення для виправлення і ресоціалізації об'єктів соціально-виховного впливу⁷³³.

К. І. Василенко сформульоване авторське визначення соціально-виховної роботи у виправних колоніях середнього рівня безпеки в системі основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, під якою слід розуміти інтегровану правову категорію кримінально-виконавчого законодавства, що втілена в систему засобів виправлення та ресоціалізації з метою надання зазначеним особам соціальної допомоги і підтримки, здійснення соціального захисту, сприяння у трудовому і побутовому їх влаштуванні після відбування покарання у виді позбавлення волі⁷³⁴.

Водночас автор пропонує виокремлювати у виховному процесі із засудженими у виправних колоніях середнього рівня безпеки такі складники:

а) соціальну роботу (надання засудженим допомоги в розв'язанні соціальних проблем, сприяння відновленню й розвитку соціально корисних зв'язків та реінтеграція їх у суспільство);

б) виховну роботу (вплив на духовний і фізичний розвиток засуджених, корекція їх поведінки з метою досягнення позитивних змін осо-

⁷³² Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 13.

⁷³³ Пузирьов М. С. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі на певний строк як форма диференціації та індивідуалізації виконання покарання. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 1. С. 176.

⁷³⁴ Василенко К. І. Соціально-виховна робота в системі основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених у виправних колоніях України середнього рівня безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 7.

бистості; це засіб духовного впливу на особистість засудженого, відновлення або прищеплення навичок правильної орієнтації в системі моральних цінностей, загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві);

в) психологічну роботу (надання засудженим психологічної допомоги, зниження психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість)⁷³⁵.

На основі проаналізованого *соціально-виховну роботу можна визначити як діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій, яка полягає в наданні соціальної, психологічної допомоги засудженому, а також пов'язана зі здійсненням педагогічного (виховного) впливу на засудженого з метою його виправлення та подальшої ресоціалізації.*

На думку І. С. Яковець, К. А. Автухова та О. В. Таволжанського, основною метою соціально-виховної роботи із засудженими є створення за допомогою засобів зовнішнього впливу необхідних умов для формування у засуджених основних компетенцій соціально адаптованої людини у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвільної діяльності та побутовій сфері. Для цього потрібно вирішити такі завдання: вивчити потреби засуджених, визначити відсутні компетенції, обрати необхідні засоби зовнішнього впливу для створення умов їх набуття та зменшення негативних наслідків позбавлення волі⁷³⁶.

Одночасно варто наголосити, що при організації соціально-виховної роботи із засудженими слід дотримуватися принципу здійснення цілеспрямованого та безперервного впливу на засудженого, а також диверсифікації форм (групова, індивідуальна) та методів (бесіда, лекція, дискусія, переконання, консультування тощо) такої діяльності, враховуючи специфіку окремих груп засуджених, рівень їхньої соціальної та педагогічної знебаності.

Важливу роль у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених відіграє освіта. Дослідження свідчать, що найчастіше злочини скоюють особи з низьким освітнім рівнем, тому що освіта – основа інструментального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Саме освіта формує світогляд громадян, їхні ціннісні орієнтири, розуміння та сприйняття суспільних норм поведінки, культурних цінностей і традицій⁷³⁷.

⁷³⁵ Василенко К. Про деякі змістовні елементи соціально-виховної роботи із засудженими у виправних колоніях середнього рівня безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 245-246.

⁷³⁶ Яковець І., Автухов К., Таволжанський О. Виправлення засуджених через застосування кримінальних покарань: реалії та перспективи. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні гра-ні* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 139.

⁷³⁷ Шевченко О. Д. Стан дослідження в науці проблем, що стосуються змісту права засуджених на освіту. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 159.

Справді, як показали результати анкетування, більшість засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (41,3 %) мають повну загальну середню освіту, 30,1 % засуджених – професійно-технічну, 22,3 % – неповну загальну середню і лише 6,3 % – вищу освіту.

Відповідно до ч. 1 ст. 10. Закону України «Про освіту» невід’ємними складниками системи освіти є: 1) дошкільна освіта; 2) повна загальна середня освіта; 3) позашкільна освіта; 4) спеціалізована освіта; 5) професійна (професійно-технічна) освіта; 6) фахова передвища освіта; 7) вища освіта; 8) освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта⁷³⁸.

Якщо класичне розуміння освіти залучити за аналогією до сфери кримінально-виконавчої науки, то освіту засуджених слід розглядати, по-перше, як послідовну зміну етапів засвоєння знань, що відбувається в порядку, передбаченому нормами права, і, по-друге, як сукупність низки врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату щодо створення образу засудженого, який відрізняється своєю специфікою у процесі виконання кримінальних покарань⁷³⁹.

Як уже нами згадувалося, серед засобів виправлення та ресоціалізації засуджених КВК України називає *загальноосвітнє і професійно-технічне навчання*, водночас у ч. 1 ст. 125 Кодексу проголошується, що в колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Тому виникає закономірна необхідність у встановленні співвідношення між поняттями «освіта» та «навчання».

І. О. Большакова розглядає освіту як процес опанування людиною соціального досвіду шляхом навчання й виховання, які є складовою частиною освіти, та як результат засвоєння особистістю цього досвіду⁷⁴⁰. Виходячи з її тлумачення, правомірно стверджувати, що навчання є складовою частиною освіти, одним із способів її отримання.

Цілком слушним є зауваження М. Ю. Чечина з приводу того, що в науці кримінально-виконавчого права немає єдності щодо визначення освіти, навчання та освітньої діяльності при виконанні покарання у виді позбавлення волі, але водночас є необхідність наділення цих правових явищ стимулюючими рисами, які здатні впливати на поведінку засудженого⁷⁴¹.

⁷³⁸ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 10.11.2017).

⁷³⁹ Чечин М. Ю. До питання визначення та основних ознак освіти осіб, засуджених до позбавлення волі. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 34. С. 88.

⁷⁴⁰ Большакова І. О. Зміст навчання: до питання сутності поняття. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. Серія «Педагогічні науки». Випуск 1/2015. (2). С. 12.

⁷⁴¹ Чечин М. Ю. До питання визначення та основних ознак освіти осіб, засуджених до позбавлення волі. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 34. С. 88.

Більше того, на нормативному рівні врегульоване лише питання загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі (ст.ст. 125, 126 КВК України). Окрема ремарка щодо засуджених, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, передбачена ч. 4 ст. 151 КВК України: «Для засуджених, які не мають загальної середньої освіти, у виправних колоніях утворюються консультаційні пункти».

Про доцільність застосування загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених наголошувалося О. І. Богатирьовою, яка стверджувала, що загальноосвітнє та професійно-технічне навчання – це такий засіб виправлення та ресоціалізації, який мав би застосовуватися працівниками кримінально-виконавчої інспекції до засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані із позбавленням волі, особливо неповнолітніх, але, на жаль, інспектори не мають жодних правових важелів, щоб змусити навчатися цих засуджених⁷⁴².

Отже, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання як один із засобів виправлення та ресоціалізації може одночасно застосовуватися як до засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, так і до тих, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства.

Ще однією проблемою є відсутність нормативного забезпечення реалізації права на отримання вищої освіти, а також післядипломної освіти, що перешкоджає його здійсненню. Обмеження цього права обґрунтовується, як правило, фізичною ізоляцією засудженого від суспільства.

Слід зазначити, що зараз усе частіше ведеться мова про навчання засуджених спеціальностей, які їм найбільше до вподоби, а якщо можливо, і реалізацію здобутих знань у виробничій діяльності в КВУ. Пропонується дистанційне навчання або стаціонарне за домовленістю з навчальним закладом на території КВУ, у тому числі платне навчання (за рахунок бюджету, прибутків КВУ, родичів тощо). Сьогодні не виключається навіть здобуття засудженими вищої освіти, що має стимулювати позитивні інтенції особи щодо ресоціалізації і надасть їй більшої рішучості у пошуках своєї соціально-позитивної ніші в суспільному житті⁷⁴³.

При цьому особливий акцент слід робити на дистанційній формі навчання. Під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії відда-

⁷⁴² Богатирьова О. І. Особливості виправлення та ресоціалізації засуджених, що відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі. *Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип.1 (2). С. 62.

⁷⁴³ Градецький А. В. Механізм правового регулювання праці засуджених. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 2 (40). С. 127.

лених один від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій⁷⁴⁴. За допомогою дистанційної форми навчання можна отримати відповідні освітні послуги: прослухати лекційний матеріал, пройти тестування, скласти залік чи екзамен, використовуючи сучасні інформаційні, зокрема комп'ютерні, технології (Інтернет, скайп). Крім того, доступ до мережі Інтернет дозволяє забезпечити засуджених-студентів потрібними їм для навчання та самопідготовки навчально-методичними матеріалами. Тому найбільш прийнятним механізмом отримання вищої освіти засудженими є дистанційна форма навчання.

Бажання ж здобути вищу освіту є у чималій кількості засуджених, про що свідчать результати анкетування. Виходячи з твердження О. Д. Шевченка, за результатами анкетування в Україні з'ясувалось, що 87,8 % засуджених, які мають середню освіту, бажають отримати вищу освіту, з них 46,5 % можуть учитися на платній основі. Родичі засуджених готові здійснювати оплату за навчання, а це, у свою чергу, дозволить більш раціонально використовувати технічну базу і знизити матеріальні витрати на технічне оснащення нечисленних пунктів дистанційного навчання. При цьому, як зазначає автор, для забезпечення можливості отримання засудженими до позбавлення волі вищої освіти передумовою може послужити консолідація потенційних студентів з числа засуджених в одній установі виконання покарань⁷⁴⁵.

Така пропозиція є цікавою і має право на існування, але в сучасних умовах здається захмарною та малодосяжною, оскільки потребує значних фізичних і матеріальних ресурсів. Крім того, виникає питання: якщо засуджені – потенційні абітурієнти – виявлять бажання вступати в різні вищі навчальні заклади, які знаходяться в різних населених пунктах, чи здобувати найрізноманітніші спеціальності, то як визначити установу виконання покарання – «місце їх так званої консолідації»? Відповісти складно.

Як висновок можна навести міркування М. Ю. Чечина, який зазначає, що навчальна діяльність посідає значне місце у виправленні засуджених. Вона впливає на засуджених, сприяє розвитку в них моральних якостей, розширює поле їхньої колективної діяльності та спілкування. Успіхи в навчальній діяльності підвищують соціальний престиж засуджених, зміцнюють їхнє становище в колективі, сприяють самоствердженню суспільно корисними засобами й способами. Під час навчання засуджені вступають

⁷⁴⁴ Про затвердження Положення про дистанційне навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квіт. 2013 р. № 466. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13/ed20130425> (дата звернення: 01.05.2017).

⁷⁴⁵ Шевченко О. Д. Взаємодія пенітенціарної, освітньої та державно-правової систем з питань, що стосуються забезпечення права на здобуття освіти засудженими до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 2. Том 3. С. 34.

у взаємодію не тільки з певною сукупністю фактів, відомостей у вигляді теорій, законів, правил тощо, а й з організатором цього процесу – учителем, а також з іншими засудженими. У процесі цієї взаємодії встановлюються емоційні та психологічні контакти, що є джерелом формування колективних взаємин і спілкування між ними. У результаті засуджені не просто здобувають нові знання, а й збагачують досвід колективної діяльності, вступають у нові взаємини з навколишньою дійсністю. Враховуючи зазначене вище, очевидно, що організація навчальної діяльності засуджених входить до контексту загальних проблем, які характеризують стан і тенденції розвитку всієї ДКВС України, та є актуальним і нагальним питанням, що потребує пильної уваги, докладання значних зусиль з метою невідкладного вирішення⁷⁴⁶.

При цьому заслуговує на підтримку позиція Н. К. Щепкіної, яка, досліджуючи питання диверсифікації системи пенітенціарної освіти, серед перспективних ідей її розвитку виділяє: 1) перетворення формальної системи освіти засуджених з розширенням видів і форм додаткової, неформальної та інформальної освіти; 2) інтеграцію освітніх установ, що функціонують в освітньому просторі виправної установи, і власне пенітенціарних структур для усунення паралелізму в реалізації ефективних умов виправлення засуджених і підготовки їх до звільнення та соціальної адаптації; 3) перехід на багаторівневу систему професійної підготовки на основі розвитку партнерських зв'язків з державними і недержавними навчальними закладами середньої спеціальної та вищої професійної освіти, культурно-освітніми центрами; 4) оптимізацію змісту професійно-освітньої підготовки з набуттям засудженими належних компетенцій, актуальних на ринку праці; 5) ревізію і модернізацію ресурсної бази освітньої інфраструктури виправної установи з використанням можливостей вищого навчального закладу, що взаємодіє з нею і реалізує свою місію в якості соціокультурного регіонального освітнього центру; 6) створення системи методологічної, методичної та кадрової підтримки функціонування освітніх центрів (комплексів) в пенітенціарній системі на основі соціального партнерства; 7) подолання вузькофункціонального підходу в освіті засуджених лише як способу його «виправлення і перевиховання», перехід на цільові орієнтири становлення особистості, її саморозвиток і самореалізацію в ціннісно-орієнтаційній діяльності соціальної спрямованості⁷⁴⁷.

⁷⁴⁶ Чечин М. Ю. Місце освіти у процесі виконання кримінальних покарань. *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні* : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару [20 листопада 2015 року, м. Харків] / Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Кримінологічна асоціація України. Х. : ХНУВС, 2015. С. 178.

⁷⁴⁷ Щепкіна Н. К. Теоретические основы диверсификации системы пенитенциарного образования. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал) / Modern Research of Social Problems*. 2013. № 6 (26). URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/teoreticheskie-osnovy-diversifikatsii-sistemy-penitentsiarnogo-obrazovaniya> (дата звернення: 09.10.2016).

Таким чином, освіта, зокрема її невід’ємний складник – навчання (загальноосвітнє та професійно-технічне) у комплексі із заходами соціально-виховного характеру, суспільно корисною працею є потужним засобом не лише виправлення та ресоціалізації засуджених, але й допомагає їм адаптуватися до суспільного життя після відбування покарання. Набута освіта дає можливість раніше засудженим в подальшому реалізувати свої професійні знання і навички на практиці, що, у свою чергу, дозволяє забезпечувати себе матеріально і, як правило, не повертатися на шлях злочинної діяльності. А це є найкращим підтвердженням ефективної реалізації кримінально-виконавчої політики.

Одночасно в рамках реалізації кримінально-виконавчої політики особливу увагу слід звертати на урізноманітнення форм освітньої діяльності засуджених, сприяти доступу засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, до вищої освіти, а також більш активно застосовувати загальноосвітнє та професійно-технічне навчання в процесі виконання-відбування покарань, які не пов’язані з ізоляцією від суспільства⁷⁴⁸.

Останнім серед засобів виправлення та ресоціалізації засуджених Кримінально-виконавчим законом названий *громадський вплив*. Цей засіб може бути застосований як до осіб, засуджених до покарань, пов’язаних з ізоляцією від суспільства, так і до тих, які відбувають покарання, не пов’язані з ізоляцією від суспільства.

Громадський вплив – це, на думку О. І. Богатирьової, один із засобів, який є найбільш ефективним для засуджених, котрі відбувають покарання, не пов’язані з позбавленням волі. Реалізувати зазначений засіб можливо у співпраці з релігійними об’єднаннями, громадськими організаціями та благодійними фондами⁷⁴⁹.

Громадські організації можуть сприяти духовному піклуванню, побутовому влаштуванню і трудовому навчання, а також залученню засобів масової комунікації до інформаційного забезпечення виховного процесу, надання соціальної, гуманітарної та іншої допомоги засудженим⁷⁵⁰.

Як переконливо запевняє О. С. Турчина, необхідно заохочувати та залучати громадськість до розробки і втілення в життя різноманітних програм, які були б спрямовані на покращення емоційного, фізичного

⁷⁴⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Освіта засуджених як один із засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 48. С. 77.

⁷⁴⁹ Богатирьова О. І. Особливості виправлення та ресоціалізації засуджених, що відбувають покарання, не пов’язані з позбавленням волі. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип. 1 (2). С. 62.

⁷⁵⁰ Лелюх В. Ф. Взаимодействия уголовно-исполнительной системы с негосударственными социальными институтами и организациями. *Вестник Кузбасского государственного технического университета*. 2005. № 5. С. 153.

стану засуджених та звільнених осіб. Також необхідно імплементувати в національне законодавство механізми фінансової підтримки громадських організацій, які займаються ресоціалізацією звільнених з місць позбавлення волі осіб. Позитивний досвід такої підтримки демонструє Норвегія, де громадські організації надають звільненим особам тимчасове житло та займаються їх працевлаштуванням, при цьому постійно залучають зазначених осіб до різноманітних тренінгів, на яких роз'яснюється цінність життя, піднімається самооцінка осіб, виховується повага до соціуму⁷⁵¹.

Як вважають самі засуджені (69,4 %), громадські організації в обов'язковому порядку повинні бути залучені до процесу виконання покарань.

Отже, участь громадськості в реалізації кримінально-виконавчої політики є вкрай необхідним заходом щодо забезпечення ефективного втілення її в життя. За допомогою представників інститутів громадянського суспільства здійснюється громадський контроль за дотриманням прав та законних інтересів засуджених; забезпечується громадський вплив, що є одним з основних засобів виправлення та ресоціалізація засуджених, а також сприяє подальшій соціальній адаптації останніх. Одночасно тісна взаємодія органів державної влади з представниками громадськості в процесі реалізації кримінально-виконавчої політики служить індикатором розвитку громадянського суспільства в Україні.

Лише за умови синергії схарактеризованих вище засобів можна досягти позитивних результатів у складному процесі виправлення та ресоціалізації засуджених, який наділений ознаками як правового, соціального, так і педагогічного та психологічного характеру.

На сьогоднішній день вченими не вироблений єдиний підхід щодо переліку критеріїв оцінки виправлення засуджених.

У науковій літературі в різний час в якості загальних критеріїв виправлення частіше за все називали: зразкову поведінку; суспільно корисну працю; навчання в загальноосвітній школі чи професійно-технічному училищі; участь засуджених у виховних заходах і в роботі самодіяльних організацій; відбування покарання в полегшених умовах та інші⁷⁵².

Водночас потрібно пам'ятати, що об'єктивно оцінити ступінь виправлення особи, а тим більше чітко визначити критерії такої оцінки при

⁷⁵¹ Турчина О. С. Зарубіжний досвід громадського впливу на засуджених та можливості його імплементування у вітчизняне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 147.

⁷⁵² Степанов В. В. Критерии оценки исправления осужденных к лишению свободы: законодательство и правопринимательная практика. *Уголовно-исполнительная политика, законодательство и право: современное состояние и перспективы развития*: сборник материалов круглого стола, посвященного памяти доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Российской Федерации Олега Владимовича Филимонова (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая 2013 года) ; под науч. ред. проф. В. И. Селиверстова и проф. В. А. Уткина. Москва : ИД «Юриспруденция», 2014. С. 191.

виконанні покарання взагалі неможливо. Тому основну увагу персоналу органів і установ виконання покарань, інших інституцій, залучених до цього процесу, слід зосереджувати на створенні умов, за яких засуджені мали б можливість самостійної зміни свого ставлення до життя, отримання необхідних навичок для повернення в суспільство⁷⁵³.

3.3. Ефективність кримінально-виконавчої політики України

Від того, наскільки глибоко політика проникає у право і робить його політичним, а право, у свою чергу, оволодіває політикою й робить її правовою, залежить ефективність правової політики держави (М. М. Почтовий).

Виходячи із того, що науково-обгрунтована правова політика є умовою формування правової держави в Україні, вкрай важливим є дослідження ефективності кримінально-виконавчої політики як одного з її піднапрямів.

У словнику іншомовних слів «ефективність» тлумачиться як результат, наслідок будь-яких причин, сил, дій⁷⁵⁴.

З етимологічної точки зору термін «ефективність» походить від поняття «ефект». Так, А. О. Гупало трактує поняття «ефект» як безпосередньо досягнутий або отриманий результат від здійснення певного виду діяльності, процесу, явища або будь-якої іншої взаємодії взагалі⁷⁵⁵.

Водночас, як наголошує автор, з категорією «ефект» дуже тісно пов'язане поняття «ефективності», але їх необхідно чітко розрізняти. Ефект – абсолютний показник результату будь-якої дії чи діяльності. Він може бути як позитивним, так і негативним. Ефективність – відносний показник результативності і може бути тільки позитивною величиною⁷⁵⁶.

Крім терміна «ефективність», часто використовують його синонім «результативність». Це зумовлено тим, що дослівно з латинської мови *efectus* перекладається як результативність, дієвість, продуктивність тощо. На нашу думку, таке ототожнення названих понять є не зовсім пра-

⁷⁵³ Яковець І., Автухов К., Таволжанський О. Виправлення засуджених через застосування кримінальних покарань: реалії та перспективи. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 136.

⁷⁵⁴ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 262.

⁷⁵⁵ Гупало А. О. Визначення понять: «ефект», «ефективність» та «результативність». URL: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm (дата звернення: 05.04.2017).

⁷⁵⁶ Гупало А. О. Визначення понять: «ефект», «ефективність» та «результативність». URL: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm (дата звернення: 05.04.2017).

вильним⁷⁵⁷, про що свідчить здійснений нижче аналіз економічної літератури, а також літератури з державно-управлінських питань.

Д. В. Ягунов, аналізуючи співвідношення досліджуваних термінів, дійшов висновку, що результативність означає успіх у досягненні запланованої мети. Результативність, на відміну від ефективності, пов'язана не з витраченими ресурсами, а з досягнутими результатами. Отже, все, що називається результативним, не обов'язково є ефективним, але все, що є ефективним, претендує на те, щоб називатися результативним⁷⁵⁸.

Економічна ж категорія «ефективність» властива цілеспрямованій взаємодії і відображає насамперед рівень досягнення місії, цілей підприємства, а результативність характеризує економічність поточних (операційних) фінансово-економічних процесів⁷⁵⁹. З огляду на це ефективність підприємства як відкритої соціально-економічної системи Г. Ф. Герега пропонує розглядати як поняття комплексне (багатофакторне), в якому втілюється загальна продуктивність кругообігу капіталу, а результативність фінансово-економічних процесів – її складник. За своєю суттю показники результативності стосуються операційного, а ефективності – стратегічного менеджменту⁷⁶⁰.

О. О. Демидюк запропоновано трактування ефективності сучасних економічних систем як кількісної та якісної результативності їх функціонування й розвитку, що виявляється в коеволюції з природним і соціальним середовищем з урахуванням максимального задоволення потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь на основі раціонального використання наявних ресурсів та інституційно-організаційного забезпечення інноваційних перетворень для підвищення глобальної конкурентоспроможності національних економік⁷⁶¹.

У державному управлінні в розвинених країнах світу успішність виконавської діяльності найчастіше вимірюється через сукупність показників результативності, ефективності й економічності управління, що відповідає концепції вимірювання виконавської (або адміністративної) діяльності – *performance measurement*⁷⁶².

⁷⁵⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Щодо визначення поняття «ефективність кримінально-виконавчої політики». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 170.

⁷⁵⁸ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 153.

⁷⁵⁹ Герега Г. Ф. Співвідношення понять ефективності та результативності функціонування підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.15. С. 200.

⁷⁶⁰ Герега Г. Ф. Співвідношення понять ефективності та результативності функціонування підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.15. С. 200.

⁷⁶¹ Демидюк О. О. Ефективність функціонування та розвитку сучасних економічних систем : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2017. С. 8.

⁷⁶² Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 63.

Беззаперечно категорії «результативності» та «ефективності» є власними для політичної діяльності, зокрема, як вказує В. В. Тертичка, оцінювання результативності й ефективності є невід'ємним складником аналізу державної політики⁷⁶³.

При цьому результативність політики (effectiveness) – це ступінь досягнення проголошених цілей політики. Результативність показує, наскільки результати наблизилися до задекларованих цілей. Ефективність політики (efficiency) – це співвідношення між витратами на проведення політики та досягнутими результатами (інколи – продуктом політики, інколи – її наслідками). Ефективність може вимірюватися як у натуральних показниках (продуктивність праці), так і у вартісних (якщо можлива грошова оцінка всіх витрат і результатів)⁷⁶⁴.

Юридичною наукою екстрапольовано зміст поняття «ефективність» у правову сферу для означення політико-правових явищ⁷⁶⁵. А тому, враховуючи політико-правовий характер цього дослідження, неодмінно потрібно дослідити і правові аспекти категорії «ефективність».

Як пише О. М. Куракін, сучасна теоретико-правова наука характеризує поняття «ефективність» у кількох напрямках:

1. Визначення ефективності як співвідношення між метою й фактично досягнутим результатом.
2. Функціонально-цільовий або причиново-функціонально-цільовий підхід.
3. Тлумачення ефективності як здатності приводити суспільні відносини до позитивних результатів⁷⁶⁶.

У Юридичній енциклопедії поняття «ефективність права» визначається як співвідношення фактичних результатів здійснення норми права та декларованої нею мети⁷⁶⁷.

Як зауважує В. В. Завальнюк, поняття ефективності права має бути наповнене антропологічним змістом. Ефективність права – це не ефективність державного законодавчого механізму й адміністративно-політичних реформ системи державного управління. Під ефективністю права слід розуміти насамперед ступінь духовної і матеріальної реалізації

⁷⁶³ Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. С. 33.

⁷⁶⁴ Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. С. 11.

⁷⁶⁵ Корнієнко В. В. Розмежування понять «ефективність права», «ефективність законодавства» та «ефективність застосування права». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2015. Вип. 20. С. 33.

⁷⁶⁶ Куракін О. М. Аналіз співвідношення категорії «ефективність правового регулювання» й суміжних понять *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 7.

⁷⁶⁷ Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. С. 369.

індивіда, яку забезпечує право у відповідному історико-культурному контексті⁷⁶⁸.

Одночасно слушною є думка, що на підвищення ефективності права повинна бути спрямована правова політика держави⁷⁶⁹.

Зважаючи на те, що ефективність права безпосередньо пов'язана із результатом правового регулювання⁷⁷⁰, варто зупинитися на питанні його ефективності.

За визначенням П. М. Рабіновича, ефективність правового регулювання – це співвідношення реальних результатів здійснення закону з його метою. Якщо таку мету і такі результати виразити в однотипних показниках, які можуть бути емпірично виявлені, зафіксовані, обраховані, то ефективність правового регулювання можна буде визначити в кількісній формі за допомогою вказаного співвідношення⁷⁷¹.

Крім того, вчений розрізняє юридичну та загальну ефективність правового регулювання. У тих випадках, коли зміст мети закону становлять саме юридичні наслідки (тобто зміни в правовому статусі певної групи суб'єктів або в конкретних правах та обов'язках персоніфікованих осіб), є підстави вирізняти юридичну ефективність закону (правового регулювання). В усіх же інших випадках ідеться, так би мовити, про загально-носоціальну (економічну, політичну, екологічну, духовну та ін.) ефективність правового регулювання⁷⁷².

Загальна ефективність правового регулювання забезпечується:

- ефективністю самого закону;
- ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону;
- ефективністю діяльності щодо застосування і реалізації закону⁷⁷³.

Якщо перші дві позиції стосуються ефективності правотворчості, то остання – ефективності правозастосування (правореалізації)⁷⁷⁴.

⁷⁶⁸ Завальнюк В. В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *LEX PORTUS*. 2017. № 1(3). С. 48.

⁷⁶⁹ Завальнюк В. В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *LEX PORTUS*. 2017. № 1(3). С. 45.

⁷⁷⁰ Корнієнко В. В. Розмежування понять «ефективність права», «ефективність законодавства» та «ефективність застосування права». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2015. Вип. 20. С. 33.

⁷⁷¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 159.

⁷⁷² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 159.

⁷⁷³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 160.

⁷⁷⁴ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 160.

Наведена точка зору є особливо цінною для подальшого аналізу ефективності кримінально-виконавчої політики з позиції її рівневої диференціації.

Задля вироблення дефініції поняття «ефективність кримінально-виконавчої політики» необхідно здійснити спершу огляд наукових підходів до інтерпретації поняття «ефективність правової політики», «ефективність політики у сфері боротьби зі злочинністю», на основі яких і буде ґрунтуватися досліджувана категорія.

О. М. Бідей пропонує охарактеризувати ефективність правової політики як співвідношення між фактичними результатами правової політики і тими цілями, яких намагаються досягти. Якщо такі цілі й такі результати відобразити в однотипних показниках, котрі можуть бути емпірично виявлені, зафіксовані, обраховані, то ефективність правової політики можна було б відобразити в кількісній формі⁷⁷⁵. Як видно із запропонованого визначення, автор буквально дублює змістове наповнення поняття «ефективність правового регулювання», подане П. М. Рабінвичем, з прив'язкою до категорії «правова політика».

Одночасно науковець, враховуючи існуючі в правовій літературі підходи до характеристики факторів ефективності правової політики, вважає за можливе виділити такі основні фактори, що визначають її:

1. Правильне визначення мети.
2. Подальше вдосконалення чинного законодавства.
3. Врахування засобів досягнення цілей правових норм і соціальної корисності самих норм.
4. Послідовна інтенсифікація правової політики.
5. Підвищення ефективності процесу правореалізації.
6. Вдосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин.
7. Належний рівень правосвідомості і правової культури⁷⁷⁶.

П. Л. Фріс, ведучи мову про кримінально-правову політику, розуміє ефективність як досягнення найбільшого із запланованих при формулюванні кримінального закону наслідків⁷⁷⁷.

В. І. Борисов та П. Л. Фріс щодо розуміння цього показника для кримінально-правової політики стверджують, що її (ефективність) слід розуміти як ступінь досягнення визначених цілей і завдань у сфері

⁷⁷⁵ Бідей О. М. Ефективність правової політики. *Наукові праці. Політичні науки. Правознавство*. Том 69. Вип. 56. Одеса : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2007. С. 209.

⁷⁷⁶ Бідей О. М. Ефективність правової політики. *Наукові праці. Політичні науки. Правознавство*. Том 69. Вип. 56. Одеса : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2007. С. 210-211.

⁷⁷⁷ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2005. С. 21.

боротьби зі злочинністю із застосуванням норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність⁷⁷⁸.

Ефективність кримінально-правового впливу диференціюється з урахуванням характеристик складного комплексу чинників та відносин і не може бути зведена виключно до поняття ефективності кримінально-правової норми в державі в цілому. Вона пов'язана з оцінкою кримінально-правового регулювання, кримінально-політичною обстановкою, особливостями правореалізації і праворозуміння на декількох рівнях соціальної взаємодії, кореспондуючи відчуттям безпеки суб'єктів кримінально-правових відносин⁷⁷⁹.

По суті, ефективність кримінально-правової політики демонструється ефективністю кримінально-правового забезпечення, відображається практичною реалізацією кримінально-правової політики⁷⁸⁰.

Такої ж позиції дотримується і М. П. Федоров, який, аналізуючи проблеми формування та реалізації кримінально-правової політики, стверджує, що ефективність кримінально-правової політики має бути забезпечена як на стадії її формування, так і на стадії реалізації⁷⁸¹.

Н. А. Савінова висловлює слушну думку, що дослідження ефективності сучасної кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства доцільно здійснити щодо кожного з рівнів кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства – наукового, законодавчого та правовиконавчого – з урахуванням ефективності саме їх платформ: доктринальної, концептуальної, аналітичної, законодавчої, правозастосувальної та правовиконавчої⁷⁸².

Висловлені міркування науковців можна взяти за основу при визначенні поняття та аналізі ефективності кримінально-виконавчої політики.

Таким чином, ефективність кримінально-виконавчої політики як складової політики у сфері боротьби зі злочинністю можна сформулювати як рівень досягнення визначеної мети кримінально-виконавчої політики. Прийнятним буде також тлумачення ефективності кримінально-виконавчої політики як співвідношення результатів реалізації кримінально-виконавчої політики з її метою. При цьому піддавати оцінці ефек-

⁷⁷⁸ Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 70.

⁷⁷⁹ Туляков В. А. Эффективность уголовного права и современное мироустройство. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2 (7). С. 28-29.

⁷⁸⁰ Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства : дис. ... д-ра. юрид. наук. Львів, 2013. С. 212.

⁷⁸¹ Федоров М. П. Проблеми формування та реалізації кримінально-правової політики в сучасній Україні *Науковий вісник Львівської комерційної академії* : зб. наук. праць. Серія юридична. Львів : Камула, 2015. Вип. 1. С. 158-159.

⁷⁸² Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства : дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2013. С. 214.

тивність кримінально-виконавчої політики слід як на стадії її формування, так і реалізації.

В ідеалі ефективність кримінально-виконавчої політики на рівні її формування слід визначати «сукупною» ефективністю таких взаємопов'язаних складових, як: 1) доктрина; 2) концепція; 3) законодавство⁷⁸³.

За наявності прогалін, суперечностей та колізій між названими елементами чи, більше того, у разі відсутності взаємозв'язків між ними про ефективну кримінально-виконавчу політику марно говорити. Ми вже неодноразово наголошували, що кримінально-виконавче законодавство є лише завершальним етапом формування кримінально-виконавчої політики, його розробленню і прийняттю мають передувати фундаментальні наукові розробки у вигляді доктрини кримінально-виконавчої політики, яка повинна віддзеркалюватися в одноіменній концепції.

Цитуючи П. Л. Фріса, доводиться констатувати, що суттєві проблеми існують у сфері розроблення теорії кримінально-виконавчої політики, а звідси і кримінально-виконавчого законодавства та практики його реалізації⁷⁸⁴.

На необхідність спеціального наукового дослідження питання кримінально-виконавчої політики України вказують 100 % опитаних науковців, а також 84,3 % опитаних осіб серед персоналу органів та УВП.

На жаль, і нині діючу Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України не можна розглядати в якості Концепції кримінально-виконавчої політики, оскільки вона тільки визначає проблеми та шляхи вирішення проблем, що існують у кримінально-виконавчій системі, яка, у свою чергу, є лише частиною, об'єктом кримінально-виконавчої політики. Тому єдиним виходом із ситуації, на що вказувалося в попередніх підрозділах роботи, є прийняття Концепції кримінально-виконавчої політики як стратегічного документа законодавчим органом – ВР України – на як мінімум десятирічний термін, що дозволить визначити принципи, мету і завдання, напрями кримінально-виконавчої політики, а також реально реформувати кримінально-виконавчу систему зсередини без видимості лише зовнішньої, організаційної оптимізації.

Не краща справа із законодавчим забезпеченням реалізації цієї політики та реаліями виконання покарання. Фактично ми далеко сьогодні не відійшли від сталінського ГУЛАГу. Не змінилась ідеологія виконання

⁷⁸³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Ефективність кримінально-виконавчої політики на стадії її формування: «точка відліку» для подальших наукових досліджень. *«Концептуальні основи кримінальної законотворчості»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 19 жовтня 2017 р.) / відп. ред. : В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 288.

⁷⁸⁴ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю – ілюзія існування. *«Політика в сфері боротьби зі злочинністю»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.) Івано-Франківськ, 2017. С. 114.

покарання, і в цьому основна проблема⁷⁸⁵. Очевидно, сам процес виконання покарань далекий від нормативно закріплених правил його реалізації, а законодавче забезпечення, хоч і не зовсім чи зовсім науково не обґрунтоване, без належного концептуального підґрунтя, та все-таки існує. За умови належного його дотримання можна надалі говорити про хоч якийсь рівень ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики.

Враховуючи наведені обставини, *аналіз ефективності кримінально-виконавчої політики на рівні її формування буде здійснюватися з точки зору аналізу ефективності кримінально-виконавчого законодавства.*

К. З. Мазурик вважає, що під «ефективністю закону» слід розуміти його здатність із якнайменшими витратами впливати позитивно на суспільні відносини і на установки їх учасників у заданому напрямі за тих соціальних умов, які реально існують у період їх чинності⁷⁸⁶.

Умовами ефективності закону автор пропонує вважати: соціальну цінність закону, ефективність нормативно-правового регулювання в цілому, юридично-технічну досконалість законодавства, належний рівень реалізації закону, ступінь інформованості адресатів про його зміст, а також рівень їх правосвідомості та правової культури⁷⁸⁷.

Ефективні норми права повинні забезпечувати реалізацію поставлених цілей, приводити до очікуваних соціально корисних результатів: зміцнення правового порядку, зниження рівня правопорушень, створення умов для безперешкодної реалізації прав громадян і інших суб'єктів права. Подібні результати досягаються у випадках, коли нормативно-правовий акт підготовлений на якісно високому рівні і відповідає таким загальним умовам ефективності:

- 1) акт ґрунтується на сучасних досягненнях правової науки, а також враховує вимоги законодавчої техніки, норми міжнародного права, власний внутрішньодержавний правотворчий досвід, а також відповідний досвід розвинутих демократичних держав;
- 2) цілі ефективно діючої правової норми відповідають рівню економічного та соціально-культурного розвитку суспільства, враховують соціальні, юридичні та інші закономірності, що діють у сфері, яку регулює дана норма⁷⁸⁸.

⁷⁸⁵ Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю – ілюзія існування. *«Політика в сфері боротьби зі злочинністю»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.) Івано-Франківськ, 2017. С. 114.

⁷⁸⁶ Мазурик К. З. Ефективність закону та критерії її оцінки. *Науковий вісник Львівської комерційної академії : зб. наук. праць. Серія юридична.* Львів : Камула, 2015. Вип. 2. С. 72.

⁷⁸⁷ Мазурик К. З. Ефективність закону та критерії її оцінки. *Науковий вісник Львівської комерційної академії : зб. наук. праць. Серія юридична.* Львів : Камула, 2015. Вип. 2. С. 67.

⁷⁸⁸ Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права. *Эффективность закона* / под ред. В. М. Сырых, Ю. А. Тихомирова. Москва : БЕК, 1997. С. 9-10.

Наведена позиція в частині твердження, що нормативно-правовий акт повинен ґрунтуватися на сучасних досягненнях правової науки, ще раз підтверджує необхідність логічного взаємозв'язку між доктриною та законодавством. Водночас не слід забувати, що проміжним сполучним елементом між ними має бути концепція.

В. В. Василевич, узагальнюючи існуючі в науці підходи, виводить наступне визначення поняття «ефективності нормативно-правових актів та їх проектів у сфері боротьби зі злочинністю», а саме: «... це такий прогнозований результат їх майбутньої дії в державі, що викладений у висновку кримінологічної експертизи та який враховує наслідки як антикриміногенного і криміногенного характеру, так і здатність максимально урегулювати конкретні суспільні відносини, що виникають у сфері боротьби зі злочинністю»⁷⁸⁹.

Під ефективністю правових норм розуміється властивість їх сукупної, системної дії, що характеризує ступінь досягнення цілі виправлення засуджених, яка встановлюється шляхом порівняння очікуваних та фактичних результатів з ресоціалізації осіб, позбавлених волі, що виражається у рівні їх спеціальної правосвідомості відносно вказаних норм і юридично значущій поведінці в період відбування покарання (характеризується ставленням до режиму відбування покарання, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього та професійного навчання) та після звільнення від нього (наявність чи відсутність рецидиву)⁷⁹⁰.

Ефективністю норм кримінального права у запобіганні злочинам І. О. Рощина називає їх здатність забезпечити досягнення конкретної мети, яка поставлена законодавцем перед тією або іншою нормою⁷⁹¹.

Визначаючи поняття «ефективності реалізації закону», зауважимо, що воно наділене складною, комплексною природою. Так, М. Г. Кравченко пропонує розглядати її з двох позицій. По-перше, ефективність реалізації закону – це оцінна категорія, об'єктом оцінювання якої є результати реалізації закону з позиції вирішення завдань і досягнення цілей, які ставилися при створенні закону. У такому разі мета створення закону стає визначальним фактором, тим орієнтиром, який головним чином впливає на все подальше буття закону. По-друге, ефективність реалізації закону – це певна дійсність, яка виникає внаслідок активності причини, що становить

⁷⁸⁹ Василевич В. В. Окремі питання з'ясування змісту ефективності законів та інших нормативно-правових актів у сфері протидії злочинності. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 березня 2013 року, м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С. 93.

⁷⁹⁰ Пономарев П. Г. Эффективность правовых норм, регулирующих применение основных средств исправления и перевоспитания осужденных к лишению свободы : монография. Москва : Акад. МВД СССР, 1989. С. 17.

⁷⁹¹ Рощина І. О. Ефективність норм кримінального права України у запобіганні злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 8.

мету, заради якої створювався закон, та внаслідок взаємодії значної кількості юридичних, економічних, політичних, історичних, соціальних, організаційних, ідеологічних та інших факторів, які створюють передумови для існування цієї дійсності⁷⁹².

Підвищити якість законотворчості та її ефективність можна лише за допомогою комплексного професійного аналізу законів, що приймаються, а також практики їх застосування. Виявляти зазначені недоліки нормотворчої та правозастосовної діяльності покликаний правовий моніторинг, який розглядається як один з головних інструментів підвищення рівня ефективності правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативних правових актів та їх реалізації⁷⁹³.

Аналізуючи телеологічний аспект ефективності реалізації закону, М. Г. Кравченко резюмує, що запровадження системи постійного державного і громадського моніторингу ефективності реалізації законів допоможе поступово звільнити вітчизняну законодавчу базу від неефективних, недіючих норм і законів та суттєво підвищити ефективність їх реалізації⁷⁹⁴.

Тому очевидним є факт необхідності вироблення механізму оцінювання ефективності реалізації, застосування законодавства, у тому числі кримінально-виконавчого.

Однією з перших спроб уніфікації і систематизації моніторингових заходів, спрямованих на виявлення та усунення ефективності застосування законодавства, що проводяться в Україні, є запропонована Н. А. Розенфельд методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства⁷⁹⁵. Названа методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства покликана сприяти роботі науковців та практиків у напрямі виявлення причин низької ефективності застосування окремих положень, законодавчих актів та груп законодавчих актів, дати змогу застосування єдиного системного підходу до аналізу потенційної ефективності законопроектів та виявлення вакуумів (дефіциту) Закону»⁷⁹⁶.

⁷⁹² Кравченко М. Г. Ефективність реалізації закону: телеологічний аспект. *Адміністративне право і процес*. № 3 (9). 2014. С. 203.

⁷⁹³ Добродумов П. О. Роль правового моніторингу в процесі вдосконалення законодавства. *Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення* : міжнародна науково-практична конференція, м. Донецьк, 20-21 грудня 2013 р. Д.: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 8-11. URL: http://dSPACE.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11275/2/monitor_1.pdf (дата звернення: 07.06.2016).

⁷⁹⁴ Кравченко М. Г. Ефективність реалізації закону: телеологічний аспект. *Адміністративне право і процес*. № 3(9). 2014. С. 203.

⁷⁹⁵ Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ : Юстініан, 2009. С. 6.

⁷⁹⁶ Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ : Юстініан, 2009. С. 5.

Як наголошується вченою, така методика юридичного аналізу комплексної ефективності застосування законодавства вміщує п'ять складових, які можуть бути і самостійними дослідженнями у разі потреби проведення відповідних експертиз:

1. Аналіз забезпечення законом – проводиться з метою встановлення якісних та кількісних показників забезпечення певних сфер суспільних відносин, наявності прогалин та колізій у законодавчому забезпеченні відповідної сфери.
2. Аналіз структурної ефективності бази дослідження – проводиться для встановлення оптимальної структури закону, який є ефективним у регулюванні суспільних відносин у межах поля дослідження, а також виявлення відповідності груп законів з досліджуваної сфери регулювання з оптимальною для їх групи структурою.
3. Аналіз забезпечення реалізації. Наявність законодавчого забезпечення реалізації законодавства є найважливішим чинником ефективності саме його застосування. Водночас виявлення відсутності в законодавстві необхідних норм, якими забезпечується реалізація положень чинних законів, робить вирішення такої проблеми на законодавчому рівні менш кропіткою, оскільки потребує вдосконалення безпосередньо виявленого закону або прийняття нового закону, яке обумовлене виявленням відсутності забезпечення реалізації.
4. Аналіз інтерпретації законодавства. Однією з перепон для ефективного застосування законодавства є його інтерпретація на рівні підзаконних актів. Так, у процесі дослідження інтерпретації законодавства виявляються кількісні і якісні характеристики щодо недоцільної і небажаної інтерпретації таких нормативних актів нижчого рівня.
5. Аналіз імплементації у законодавство ратифікованих міжнародних договорів. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною законодавства національного законодавства України. Однак ефективне застосування міжнародних актів неможливе без належної їх імплементації у внутрішнє законодавство і забезпечення їх реалізації на національному рівні. Таким чином, відсутність належної імплементації ратифікованих міжнародних актів позбавляє їх можливості ефективно застосовуватися в Україні, а неповна або неналежна імплементація зменшує таку ефективність⁷⁹⁷.

Крім того, на увагу заслуговує розроблена Н. А. Розенфельд методика юридичного аналізу потенційної ефективності застосування законопроектів, що включає такі етапи:

⁷⁹⁷ Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ : Юстініан, 2009. С. 14-21.

- 1) аналіз відповідності Конституції;
- 2) відповідність завдань предмету дослідження його цілям;
- 3) відповідність змісту закону його цілям і завданням;
- 4) структурна належність;
- 5) здатність до реалізації;
- 6) відсутність колізій;
- 7) аналіз корупціогенності законодавства⁷⁹⁸.

Проаналізована методика повною мірою може бути використана і для оцінки застосування чинного кримінально-виконавчого законодавства України, а також має очевидну цінність для законопроектної діяльності, оскільки дозволяє передбачити дієздатність подальшої реалізації нормативно-правового акта, визначити його відповідність Конституції України та чинному законодавству, проаналізувати на відсутність колізій тощо.

При цьому ефективність правових норм є основою ефективності виконання покарань. Ще в радянські часи на тісний зв'язок між ефективністю виконання покарання у вигляді позбавлення волі і дієвістю норм кримінального та виправно-трудоного законодавства вказував Ф. Р. Сундуров. Як зазначав учений, результативність норм, що регулюють застосування та виконання позбавлення волі, є однією з найважливіших передумов ефективності виконання цього покарання. Правові норми, що передбачають систему виправно-трудоного установ, правове становище засуджених, засоби, методи перевиховання, елементи прогресивної системи відбування покарання та ін., значною мірою обумовлюють ефективність виконання позбавлення волі. Хоча правильним є і те, що наявність досконалого законодавства автоматично не зумовлює високоефективний процес виконання покарання, оскільки він залежить не тільки від цього⁷⁹⁹.

Кримінально-виконавче законодавство в процесі його застосування виступає «спусковим механізмом» реалізації кримінально-виконавчої політики, що, зрозуміло, визначає характер її реалізації.

З приводу ефективності реалізації державної політики у сфері виконання покарань К. В. Муравйов зауважує, що вона пов'язана з тим, наскільки ефективно та злагоджено здійснюється управління безпосередніми виконавцями такої політики – органами та установами виконання покарань⁸⁰⁰.

Про забезпечення ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики через ефективне управління органами та установами покарань

⁷⁹⁸ Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ : Юстініан, 2009. С. 22-29.

⁷⁹⁹ Сундуров Ф. Р. Лишения свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. Казань : Издательство Казанского университета, 1980. С. 65-66.

⁸⁰⁰ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 178.

ведеться мова й на рівні міжнародних правових норм. Зокрема, у Європейських тюремних правилах, розроблених РЄ, усі найбільш важливі питання виконання позбавлення волі розглядаються крізь призму ефективного управління місцями позбавлення волі. Європейські тюремні правила звернені в першу чергу до адміністрації цих установ, акцентують на відповідальності тюремної адміністрації, а не на безпосередньому захисті прав окремих засуджених. Водночас підкреслюється й той факт, що при ефективному тюремному управлінні захист прав і законних інтересів ув'язнених не повинен послаблюватись. Звідси випливає, що Європейські тюремні правила розглядають ефективність діяльності системи виконання кримінальних покарань через призму ефективного управління відповідними установами, що, у свою чергу, визначається в контексті прав людини⁸⁰¹.

Ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики визначається оцінкою правової корисності досягнутих завдяки їй результатів, співвідношенням із тим ідеалом (метою), який визначили суспільство та держава. Водночас метою реалізації кримінально-виконавчої політики є передбачувані та бажані для всього суспільства результати здійснення цієї політики (на феноменологічному рівні – виправлення та ресоціалізація засуджених). При цьому ефективність кримінально-виконавчої політики залежить від багатьох чинників, провідним з яких є легітимна, авторитетна влада⁸⁰².

П. Л. Фрісом запропоновано визначати показник ефективності кримінально-правової політики за допомогою формули:

$$E = \frac{P - П}{B}$$

де E – показник ефективності кримінально-правової політики;

P – результат, якого було досягнуто внаслідок її здійснення;

П – попередній стан, який підлягав зміні внаслідок реалізації кримінально-правової політики;

B – витрати на досягнення результату⁸⁰³.

Враховуючи наведену вище формулу, ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики можна визначити як співвідношення різниці результату, який було досягнуто внаслідок її реалізації та попереднього стану, що існував до моменту її реалізації, і витрат, здійснених на її реалізацію.

⁸⁰¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 86.

⁸⁰² Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 6.

⁸⁰³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 244.

При цьому ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики повинна визначатися окремо щодо виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства і не пов'язаних з нею. Окремо ефективність слід визначати як на загальнодержавному рівні, так і на рівні регіонів.

Показник ефективності буде тим вищий, чим більша різниця між досягнутим та попереднім результатом при мінімізації витрат⁸⁰⁴.

Зрозуміло, що показник ефективності кримінально-виконавчої політики не є сталим і залежить від багатьох чинників (умов).

До прикладу, О. Н. Ярмиш серед чинників, які впливають на ефективність правової політики, вважав за необхідне насамперед називати: політичний (він виявляється у впливі політичних інтересів і подій на прийняття правотворчих і правореалізаційних рішень), економічний, а також культурно-моральний клімат суспільства, якість вирішення різноманітних організаційних і технічних питань, надійність інструментальної бази⁸⁰⁵.

На залежність ефективності кримінально-правової політики від сукупності об'єктивних та суб'єктивних умов, у яких вона реалізується, вказували і В. І. Борисов та П. Л. Фріс. За їх твердженням, «це пов'язано з тим, що вона діє не в «порожнині», а в суспільстві, яке пронизано безліччю суспільних відносин. Характер взаємозв'язків кримінально-правової політики з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які в кінцевому підсумку і вимірюють її ефективність. Усі ці умови можуть бути диференційовані залежно від сфери їх дії на: 1) суспільно-політичні; 2) суспільно-економічні; 3) ідеологічні»⁸⁰⁶.

Для кримінально-виконавчої політики характерними є свої умови, від яких залежить ефективність її реалізації. У літературі пропонується виділяти такі групи факторів, від яких буде залежати ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики:

1) соціально-політичні (економіка, політика, суспільна свідомість та особливо ідеологія, а також культура, включаючи правосвідомість та правову культуру), які відображають соціальну сутність, спрямованість та змістовні характеристики реалізації кримінально-виконавчої політики;

2) формально-нормативні (правові), що відображають роль кримінально-виконавчого права і кримінально-виконавчих правових інститутів у її реалізації;

⁸⁰⁴ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 244.

⁸⁰⁵ Ярмиш О. Проблеми підвищення ефективності правової політики в Україні. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 жовтня 2014 року): в 2 т. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. Т. 1. С. 35.

⁸⁰⁶ Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 79-80.

3) організаційно-адміністративні (органи та установи), через діяльність яких безпосередньо оцінюється якість кримінально-виконавчої діяльності⁸⁰⁷.

Слід зазначити, що серед названих груп факторів, що впливають на ефективність кримінально-виконавчої політики, особливу увагу слід звернути на ідеологію. Ефективність залежить від ідеології суспільства в цілому або його більшості. Як слушно вказують В. І. Борисов та П. Л. Фріс, насамперед політика повинна відповідати менталітету, соціально-психологічним особливостям українського суспільства, його соціально-правовій психології⁸⁰⁸. Якщо кримінально-виконавча політика не відповідатиме ідеології суспільства, то вона не буде ефективною. Покарання повинно оцінюватися як справедливе.

Ефективність кримінально-виконавчої політики безпосередньо залежить від кримінального закону, який передбачає види покарань, їх строки, кваліфікацію злочинів; ефективності його норм.

До прикладу, незаконним є застосування ст. 263 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, оскільки відсутній об'єкт злочину. Відсутність об'єкту цього злочину зумовлена відсутністю спеціального закону, який би регулював суспільні відносини у сфері обігу зброї. Оскільки відсутній один з елементів складу злочину, то відсутній і сам склад злочину. Відповідно призначення і подальше виконання призначеного покарання за вчинення діяння, передбаченого цією статтею КК України, є незаконним.

Ефективність кримінально-виконавчої політики залежить також і від кримінального процесуального закону; відповідного рівня доведення вини на основі сукупності належних та прийнятних доказів.

Законодавець і суд, диференціюючи та індивідуалізуючи покарання, визначають зміст діяльності з його виконання, орієнтацію цього процесу. Однак реалізація карального потенціалу залежить насамперед від ефективності кримінально-виконавчої діяльності, тому великого значення набуває інформація щодо ефективності виконання кримінальних покарань різних видів⁸⁰⁹. Виходячи з цілком доречного міркування І. С. Яковець, варто відзначити, що *об'єктом оцінювання ефективності кримінально-виконавчої політики на стадії її реалізації буде діяльність органів та установ, які є безпосередніми суб'єктами виконання покарань*.

⁸⁰⁷ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 14-15.

⁸⁰⁸ Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 81.

⁸⁰⁹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 54.

При цьому ефективність виконання кримінальних покарань (як діяльність ДКВС України) у широкому сенсі означає здатність ДКВС України реально, з найкращим використанням наявних засобів, в оптимальні чи визначені законом або вироком суду строки реалізовувати завдання цього процесу⁸¹⁰.

Для подальшого дослідження ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики, як уже раніше зазначалося, її слід диференціювати на:

1) ефективність діяльності щодо виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі;

2) ефективність діяльності щодо виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Зрозуміло, що показники ефективності кожного з названих видів будуть не однакові. Вони відрізнятимуться не лише прив'язкою до місця виконання покарання, а й залежатимуть від самої специфіки виконуваних покарань, арсеналу заходів, що допускаються при їх виконанні задля досягнення кінцевої мети покарання.

Ще раз доцільно наголосити, що цілком доречно здійснювати класифікацію ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики також за територіальною ознакою.

Так, на думку В. І. Борисова та П. Л. Фріса, визначення ефективності кримінально-правової політики повинно базуватися на оцінних критеріях досягнення намічених кримінально-правовою політикою цілей і має здійснюватися на рівневій основі:

- макрорівні (у масштабах усієї країни);
- мікрорівні (у масштабах відповідної територіальної одиниці)⁸¹¹.

Виходячи з висловленої позиції, ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики слід аналізувати на макрорівні (у масштабах усієї країни), а також на мікрорівні (у масштабах окремих територіальних одиниць). Більше того, оцінку ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики в частині виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, варто також здійснювати в окремих видах установ виконання покарань: арештних домах, кримінально-виконавчих установах (виправних центрах та виправних колоніях), спеціальних виховних установах, слідчих ізоляторів. Це дозволить більш точно відобразити об'єктивну картину ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики.

⁸¹⁰ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 66.

⁸¹¹ Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. С. 74-75.

Водночас мусимо констатувати і той факт, що повністю дослідити ефективність реалізації кримінально-виконавчої політики на макрорівні неможливо, оскільки деякі території – Автономна Республіка Крим та окремі райони Донецької і Луганської областей – залишаються тимчасово окупованими, і попри юридичну фіксацію належності установ виконання покарань до кримінально-виконавчої системи України вони фактично залишаються не підконтрольними Мін'юсту України та його територіальним органам. Тим більше, що, зважаючи на велику концентрацію установ виконання покарань на названих територіях, маємо велику прогалину в оцінці ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики нашої держави.

У всі часи були і залишаються актуальними та дискусійними питання ефективності окремих видів покарань. Зупинимось на деяких із них.

Саме поняття «ефективності покарання» визначається як результативність застосовуваних за вироком суду до осіб, визнаних винними у вчиненні злочинів, заходів державного примусу, які позбавляють чи обмежують права цих осіб з метою відновлення соціальної справедливості, а також з метою виправлення засудженого і попередження вчинення нових злочинів за умови зведення до мінімуму негативних наслідків і витрат цього процесу⁸¹².

Свого часу Ф. Р. Сундуrow звертав увагу на ефективність виконання покарання у виді позбавлення волі. Він писав: «Ефективність позбавлення волі можна визначити як найбільш повний збіг його науково обґрунтованих цілей з досягнутими результатами і найбільш оптимальний позитивний його вплив на суспільні відносини і виховання громадян в умовах соціалізму. З іншого боку, ефективним ми можемо назвати тільки таке покарання і лише тоді, коли його застосування, в тому числі і виконання, пов'язане з заподіянням мінімальної шкоди суміжним з ним соціальним цінностям, з одного боку, а з іншого – навпаки, широко дозволяє залучити для досягнення його цілей інші соціальні засоби»⁸¹³.

М. О. Стручков слушно зазначав, що «про ефективність позбавлення волі, а значить і про правильність тих положень виправно-трудової політики, які визначають основні риси позбавлення волі, можна судити по тому, чи вчиняють особи, звільнені з установ виконання покарань нові злочини, чи мають вони можливість вчиняти злочини і тим самим завдати суспільству шкоду під час відбування покарання, чи стримує сумний приклад засуджених від вчинення злочинів інших осіб»⁸¹⁴.

⁸¹² Лопашенко Н. А. О времени, с которого может оцениваться эффективность уголовного наказания. *Актуальные проблемы криминальной ответственности* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 275.

⁸¹³ Сундуrow Ф. Р. Лишения свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. Казань : Издательство Казанского университета, 1980. С. 60.

⁸¹⁴ Стручков Н. А. Советская исправительно-трудова политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов, 1970. С. 169.

Справді, надзвичайно важливим показником ефективності виконання покарання є правослухняна поведінка засуджених як під час, так і після відбування покарання.

Як показали результати опитування, засуджені після відбування покарання найбільше бояться не лише зіткнутися з упередженим ставленням з боку оточуючих (33,0 %), їх також особливо турбують проблеми, пов'язані з відсутністю роботи (38,3 %) та відсутністю житла (20,3 %).

Саме соціальні проблеми, з якими зустрічаються особи, звільнені з місць позбавлення волі, як правило, штовхають їх на вчинення нових злочинних діянь.

Тому реальна допомога у вирішенні питання зайнятості та працевлаштування, пошуку хоча б тимчасового житла позитивно впливає на поведінку людини, орієнтує її на дотримання норм законів та умов соціального співіснування.

Досліджуючи проблеми визначення ефективності альтернативних позбавленню волі покарань, С. В. Черкасов стверджує, що альтернативні покарання мають низку переваг: більша міра відповідності певним категоріям злочинів і особистості злочинця, більше сприяння реабілітації злочинця в суспільстві, потребують значно менше витрат, аніж тюремне ув'язнення, сприяють зменшенню тюремної популяції, що надає можливість поліпшити умови тримання засуджених та підвищити ефективність процесу їх ресоціалізації⁸¹⁵.

Більш ефективною систему виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, вважають 56,5 % опитаних у результаті анонімного анкетування науковці, а також 63,6 % респондентів серед засуджених.

Незважаючи на те, що скасування смертної кари в Україні відбулося ще 29 грудня 1999 року на підставі рішення КС України⁸¹⁶, питання ефективності цього покарання надалі активно обговорюється в наукових та практичних колах.

Т. В. Дуюнова, аналізуючи сучасний стан розроблення проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, наводить позицію О. В. Беци, який звертав увагу на те, що ефективність смертної кари як виду покарання досить низька. Він стверджував, що за результатами досліджень ООН не було встановлено стабільного зв'язку між збільшенням випадків застосування смертної кари і зменшенням рівня злочинності

⁸¹⁵ Черкасов С. В. Альтернативні покарання: сучасний стан впровадження та проблеми ефективності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 214.

⁸¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. № 11-рп/99. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення: 03.03.2015)

в країні. Навпаки, чим менше застосовувалася ця міра покарання, тим менше вчинялося злочинів, за які вона передбачалася. Вчений зазначав, що жорстокість з боку держави породжує жорстокість з боку громадян⁸¹⁷. Тому перспективу, що відповідає проголошеному Конституцією України статусу справедливої, правової та соціальної держави, він вбачає саме в довічному позбавленні волі⁸¹⁸.

Слід погодитися з наведеною позицією, однак існує багато проблемних питань, які ускладнюють визначення ефективності виконання цього виду покарання, зокрема: як оцінювати ефективність довічного позбавлення волі; на підставі яких критеріїв? Якщо брати за основу критерій досягнення такої мети, як виправлення та ресоціалізація засудженого, то, очевидно, неможливо її досягти, якщо особі вже призначено покарання у виді довічного позбавлення волі⁸¹⁹. Мабуть, у цьому випадку мають бути вироблені інші критерії для визначення ефективності даного виду покарання.

На сторінках юридичної літератури досі триває полеміка з приводу можливості, необхідності відновлення смертної кари як виду покарання.

Наші міркування з цього приводу якнайкраще ілюструють слова П. Л. Фріса, який наголошує, що в умовах повної корумпованості та фактичного розвалу системи досудового слідства і суду в Україні відновлення смертної кари призведе не тільки до страт невинних, а й може стати засобом уникнення винними заслуженого покарання, засобом розправи з противниками, конкурентами тощо⁸²⁰.

Необхідність відновлення смертної кари і відповідно її ефективність, як правило, обґрунтовують мінімальними затратами на її виконання. Але одночасно в наукових дослідженнях відсутні переконливі докази того, що смертна кара є більш ефективним засобом зниження рівня злочинності, ніж інші види покарання⁸²¹.

Сьогодні все більше уваги серед науковців і практиків приділяється питанням ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, яка безпосередньо спрямована на реалізацію покарань, а також виробленню критеріїв її оцінювання.

⁸¹⁷ Беца А. В. Пожизненное заключение: каким ему быть. *«Зеркало недели. Украина»*. № 6, 7 февраля. 1997 URL: https://old.gazeta.zn.ua/LAW/pozhiznennoe_zaklyuchenie_kakim_emu_byt.html (дата звернення: 02.04.2015)

⁸¹⁸ Дуюнова Т. В. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 326.

⁸¹⁹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Ефективність окремих видів покарань. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 року) / упор. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. В. Красницький, С. І. Мельник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 88.

⁸²⁰ Фріс П. Л. Права людини в контексті політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вибрані праці. Івано-Франківськ : Фоліант. 2014. С. 162-163.

⁸²¹ Фріс П. Л. Права людини в контексті політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вибрані праці. Івано-Франківськ : Фоліант. 2014. С. 163.

Під терміном «критерії ефективності» правової політики держави розуміються умови, які сприяють настанню суспільно-корисних наслідків, забезпечують досягнення позитивного результату⁸²².

Так, на думку І. С. Яковець, у проведенні комплексного оцінювання роботи органів та установ виконання покарань до переліку критеріїв має належати масив даних щодо аналізу: динаміки осіб, які тримаються в УВП і СІЗО; ситуації щодо запобігання злочинам і правопорушенням з боку засуджених і осіб, які взяті під варту; стану соціально-виховної роботи із засудженими; стану професійно-технічного і загальноосвітнього навчання засуджених, організації виробничо-господарської діяльності та залучення засуджених до праці; роботи з кадрами тощо⁸²³.

А. Є. Круглова пропонує розширити цей перелік критеріїв оцінки ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, виокремивши такі напрями оцінювання: нормативно-правове забезпечення діяльності органів та УВП; стан дотримання прав людини в органах і УВП; ставлення працівників органів та УВП до засуджених; робота персоналу і службових осіб органів та УВП; умови тримання осіб, які відбувають покарання у виді обмеження та позбавлення волі, в УВП та СІЗО; соціально-виховна робота із засудженими особами; матеріально-технічне забезпечення засуджених; харчування засуджених, їх праця, відпочинок; стан правопорядку, оперативної роботи, забезпечення режиму та організації нагляду у виправних установах; взаємодія органів та УВП із громадськістю⁸²⁴.

Наведені авторські критерії прийнятні для використання при оцінці ефективності діяльності органів та установ, які забезпечують виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. До таких критеріїв також можна віднести стан здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення, а саме:

- визначення місця проживання після звільнення;
- влаштування до спеціалізованих установ для звільнених;
- госпіталізація до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги;
- працевлаштування працездатних осіб⁸²⁵.

⁸²² Почтовий М. М. Стадії, критерії ефективності, форми та функції правової політики держави: співвідношення понять у загальній теорії держави і права. *Юридична наука*. 2014. № 11. С. 10.

⁸²³ Яковець І. С. Оцінка ефективності діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України її персоналом. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків : Кроссруд, 2008. Вип. 16. С. 131.

⁸²⁴ Круглова А. Є. До питання про критерії оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 170-171.

⁸²⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Ефективність діяльності органів та установ виконання покарань: критерії її оцінювання. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (10 листопада 2017 року) / упор. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. В. Красницький. Львів : ЛьвДУВС, 2017. С. 100.

Для оцінки ж ефективності діяльності щодо виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, органам пробації потрібно використовувати інші критерії, наприклад: стан здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, тощо.

Враховуючи той факт, що серед лідерів із застосування на практиці були і продовжують залишатися покарання, пов'язані з позбавленням волі (за вироками, що набрали законної сили у 2017 році, 21,2 % – це покарання у виді позбавлення волі⁸²⁶), в літературі предмет підвищеного наукового інтересу становить саме діяльність установ виконання покарання та визначення її ефективності.

У радянській період, як стверджує Д. В. Ягунов, поняття «ефективність діяльності виправно-трудової установи» неодмінно зводилося до поняття «мінімальний процент рецидивної злочинності»⁸²⁷.

Цієї ж позиції дотримуються й такі сучасні російські дослідники, як В. І. Терьохін та В. В. Чернишов, які підкреслюють, що в оцінку ефективності діяльності установ кримінально-виконавчої системи необхідно включати їх вплив на результати виправлення і ефективної діяльності після звільнення. Найважливіший результат виправлення полягає в зниженні рівня рецидивної злочинності серед осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Мета зниження рецидивної злочинності розглядається в даний час у якості найбільш пріоритетної багатьма керівниками і спеціалістами установ⁸²⁸.

Як констатує В. О. Меркулова, на жаль, до сьогодні ефективність (неефективність) кримінально-виконавчої політики, як, до речі, і ступінь виправлення засудженого під час відбування покарання, оцінюються лише на підставі кількісних показників: даних щодо кількості порушень режимних вимог, кількості злочинів. Дані щодо динаміки, структури пенітенціарної злочинності, рівня латентності кримінально караних правопорушень узагалі, насильницького характеру зокрема доводять досить небез-

⁸²⁶ Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/DSA/2018_DSA_NAKAZY/ogl_2017_copу.pdf (дата звернення: 18.09.2018)

⁸²⁷ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 151.

⁸²⁸ Терехин В. И., Чернышов В. В. Эффективность уголовно-исполнительной системы: экономико-правовое измерение : монография. Рязань : Академия ФСИН России, 2015. С. 276.

печні тенденції в практиці виконання покарання у виді позбавлення волі⁸²⁹.

Розуміючи ефективність діяльності системи органів та установ виконання покарань як синонім ефективності кримінального покарання у виді позбавлення волі, І. М. Рагімов виділив чотири умовні ступені ефективності:

- 1) високоефективний ступінь – результат виявився настільки позитивним, що дорівнює або наближається до ідеалу, замисленого як мета;
- 2) середньоефективний ступінь – забезпечення досягнення певних результатів відповідає сучасному рівню вимог, які об'єктивно пред'являються;
- 3) малоефективний ступінь – результати практичного застосування позбавлення волі виявилися значно нижчими від намічених цілей;
- 4) неефективний ступінь – позбавлення волі як вид кримінального покарання не дає позитивних результатів⁸³⁰.

Аналізуючи наведену диференціацію ефективності, І. С. Яковець у цілому погоджується з нею, аргументуючи це тим, що, безумовно, не всяка діяльність наділена однаковою ефективністю. Водночас учена стверджує: «Інше розуміння (не у значенні повного або часткового збігу досягнутого результату поставленій меті) виключало б взагалі можливість диференціації ефективності на будь-які рівні, призвело б до нівелювання досягнення у сфері виконання кримінальних покарань, які, як відомо, є достатньо різними. Але і наведену диференціацію не можна визнати адекватною, бо насправді рівнів ефективності можна виділити значно більше – їх важко окреслити всі й одразу, не звертаючись до математичної науки. Отже, такий поділ ефективності за рівнями може бути лише узятий за основу у подальшому дослідженні»⁸³¹.

Крім вищенаведених ступенів ефективності, можна виділити ще й антиефективний ступінь реалізації кримінально-виконавчої політики.

П. Л. Фріс антиефективною називає таку кримінально-правову політику, яка призводить до настання (посилення дії) тих наслідків, які мали бути ліквідовані (або рівень яких повинен мав бути зниженим) внаслідок її реалізації, чим віддаляє від наміченої мети⁸³².

⁸²⁹ Меркулова В. О. Запобігання пенітенціарній злочинності: сутність та напрями реформування кримінально-виконавчого законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 190.

⁸³⁰ Рагімов І. М. Эффективность лишения свободы и пути ее повышения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ленинград, 1988. 33 с.

⁸³¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 64.

⁸³² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 241.

Яскравим прикладом антиефективності кримінально-виконавчої політики є запущений «законом Савченко» механізм скорочення кількості засуджених, утримуваних у СІЗО. Закон, ухвалений у грудні 2015 року, повинен був компенсувати засудженим складні умови перебування в СІЗО, тому день у слідчому ізоляторі зараховувався як два дні в колонії. Однак закон дав зворотний результат, як визнають народні депутати, які стверджують, що документ призвів до зростання злочинності в Україні⁸³³.

Як зауважив директор Харківського інституту соціальних досліджень Д. Кобзін, «закон Савченко», ухвалений на хвилі популізму, не вирішив тих проблем, заради яких ухвалювався – пришвидшення розгляду кримінальних проваджень, покращення умов тримання в СІЗО та розвантаження слідчих ізоляторів. Натомість завдав державі значних збитків: слідчі ізолятори стали ще більш переповнені, а безпекова ситуація погіршилася»⁸³⁴.

Факт антиефективності кримінально-виконавчої політики також можна фіксувати в тих випадках, коли внаслідок тривалого перебування в незадовільних умовах у місцях позбавлення волі, за наявності жорстокого нелюдського ставлення з боку персоналу УВП до засуджених і негативного впливу на них криміногенного середовища відбувається їх призонізація.

Під призонізацією розуміють процес і результат соціально-психологічної адаптації особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, до комплексу організаційно-управлінських, побутових, психологічних умов, які присутні у виправній колонії, наслідком чого є формування стійких негативних морально-психологічних якостей особистості у зв'язку із впливом на неї обмежень, зумовлених режимом і самим змістом покарання, насильства (фізичного, психічного, психологічного, сексуального) зі сторони інших засуджених та адміністрації колонії, а також елементів кримінальної субкультури⁸³⁵.

Більше того, поміщення засудженого до позбавлення волі у відповідне середовище диктує йому формальні і неформальні норми поведінки, так само підпорядковує свою поведінку цим нормам і персонал. Якщо послідовно дотримуватись позицій соціального натуралізму, про який йде мова у науковій статті О. М. Костенка «Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції»⁸³⁶, то необхідно буде

⁸³³ Трегубова Я. Як скасування «закону Савченко» вплине на кримінал в Україні? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28497447.html> (дата звернення 11.09.2017).

⁸³⁴ Трегубова Я. Як скасування «закону Савченко» вплине на кримінал в Україні? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28497447.html> (дата звернення 11.09.2017).

⁸³⁵ Перепелица Д. Призонизация как криминогенный фактор: понятие и природа. «*Legea și viața*». 2013. № 12/2. С. 159.

⁸³⁶ Костенко О. М. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 126-135.

оцінювати функціонування виправних колоній, врегульоване позитивним правом, як зону свавілля, а ідею виправлення і ресоціалізації як ілюзію⁸³⁷.

Варто звернути увагу на беззаперечний факт наявності взаємообумовленості між ефективністю кримінально-виконавчої політики та ефективністю інших структурних частин політики у сфері боротьби зі злочинністю, насамперед ефективністю кримінально-правової політики як «основи основ» складного політико-правового явища – політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Наприклад, як із цього приводу справедливо зазначає М. П. Федоров, важливим критерієм оцінки ефективності кримінально-правової політики держави є зменшення рецидивної злочинності. У цьому випадку (щодо зменшення числа осіб, які після відбуття покарання за вчинення злочину вчиняють новий злочин) ідеться про ефективність кримінально-виправної політики держави, тобто виправлення осіб, які вчинили злочин і відбули покарання, і про їх подальшу соціальну адаптацію після відбуття покарання⁸³⁸.

З огляду на тезу, що підвищення ефективності правозастосовчої діяльності знаходиться в тісному зв'язку з подальшим удосконаленням роботи правоохоронних органів⁸³⁹, слід зупинитися на окремих аспектах реформування кримінально-виконавчої системи як необхідних атрибутів підвищення ефективності реалізації кримінально-виконавчої політики.

Свого часу пропозиції з приводу підвищення рівня та ефективності діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України як суб'єкта реалізації кримінально-виконавчої політики висловлювала В. В. Кондратішина. Вона пропонувала здійснити такі заходи:

1. Доповнити ст. 11 КВК «Види органів і УВП» частиною восьмою такого змісту: «Правовий статус персоналу органів і УВП визначається спеціальними нормативно-правовими актами України».

2. У примітці до ст. 11 КВК дати визначення терміна «Персонал органів і установ виконання покарань».

3. Створити спеціальний вищий навчальний заклад із підготовки персоналу ДКВС, про що постійно наголошують у своїх висновках як вітчизняні, так і міжнародні експерти з питань кримінально-виконавчої діяльності.

⁸³⁷ Відгук офіційного опонента Степанюка А. Х. на дисертацію Ліховіцького Я. О. «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчинюються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. С. 9. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-pauk1.html (дата звернення 15.11.2018).

⁸³⁸ Федоров М. П. Критерії ефективності кримінально-правової політики держави. *Науковий вісник Львівської комерційної академії : зб. наук. праць. Серія юридична*. Львів : Камула, 2015. Вип. 2. С. 300.

⁸³⁹ Даньшин И. Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть социальной политики партии и государства. *Проблемы социалистической законности : респ. межведом. науч. сб.* Харьков, 1987. Вып. 20. С. 108.

4. На рівні Постанови КМ України затвердити Концепцію кадрового забезпечення діяльності ДКВС, що обґрунтовано пропонується в наукових розробках ученими в галузі кримінально-виконавчого права.

5. Для забезпечення об'єктивного розгляду справ у судах доповнити п. 16 постанови Пленуму ВС України від 26.03.1993 р. № 3 «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбукання покарання в місцях позбавлення волі» частиною третьою такого змісту: «Під адміністрацією виправної установи слід розуміти осіб, які відносяться до персоналу ДКВС України, що визначений у ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»⁸⁴⁰.

Окремі з цих пропозицій реалізовані на практиці. До прикладу, на виконання розпорядження КМ України від 21 жовтня 2015 року № 1111-р Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України було перетворено на Академію Державної пенітенціарної служби⁸⁴¹, яка виступає спеціалізованим вищим навчальним закладом і готує фахівців для ДКВС України.

З огляду на нинішній триваючий стан реформування кримінально-виконавчої системи на увагу заслуговує праця Д. В. Ягунова «Пенітенціарна реформа: деякі аналітичні нотатки та рекомендації», у якій автор з огляду на презентацію Мін'юсту «Реформа пенітенціарної системи» перераховує всі заплановані Мін'юстом цілі крізь призму критеріїв оцінювання політики:

- 1) створити дієву й раціональну національну модель пробації;
- 2) демілітаризувати пенітенціарну систему;
- 3) залучити нових людей до пенітенціарної служби;
- 4) оптимізувати управління пенітенціарною системою на центральному та обласному рівнях;
- 5) розробити нові закони у сфері виконання покарань відповідно до «європейських стандартів»;
- 6) побудувати нові сучасні установи і перенести окремі СІЗО та УВП за межі міст;
- 7) підвищити операційну ефективність в'язничних підприємств за рахунок створення єдиного виробничого холдингу. Підвищити мотивацію для засуджених працювати на в'язничних підприємствах та збільшити кількість засуджених⁸⁴².

⁸⁴⁰ Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 174-175.

⁸⁴¹ Про утворення Академії Державної пенітенціарної служби: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 р. № 1111-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1111-2015-p> (дата звернення: 12.12.2015).

⁸⁴² Ягунов Д. Пенітенціарна реформа: деякі аналітичні нотатки та рекомендації. URL: <http://www.yagunov.in.ua/?p=527> (дата звернення: 13.02.2017)

Водночас науковець пропонує кожну складову такої комплексної політики оцінити через систему поданих нижче критеріїв:

- результативність: ймовірність досягнення очікуваного результату;
- ефективність: чи не буде ця політика занадто витратною (співвідношення між затратами та результатом)?;
- неочікувані результати: чи взяті до уваги ймовірні негативні (неочікувані) результати політики?
- вплив: який буде вплив політики на відповідні цільові групи?
- технічна здійсненність: чи є політика технічно здійсненною?
- соціальна здійсненність: чи є політика соціально здійсненною (у тому числі з огляду на кадри та їх здатність підтримувати реформи)?
- прийнятність: чи буде така політика сприйнята зацікавленими групами в суспільстві?
- стратегічний ефект: чи досягатиме політика поставлених завдань?⁸⁴³

Звідси очевидним є те, що ефективність виступатиме критерієм оцінки реалізації анонсованих реформ у кримінально-виконавчій системі.

Як резюмується у Звіті про результати аудиту ефективності використання Мін'юстом України бюджетних коштів, виділених на забезпечення функцій у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, затвердженому Рішенням Рахункової палати від 27.06.2017 р. № 13-3, реформа пенітенціарної системи України, яка була запроваджена Урядом у 2016 році за ініціативою Мін'юсту України, не мала чіткого та системного плану дій, який би визначав цілі, завдання і пріоритетні напрями реформування з належним фінансово-економічним обґрунтуванням запроваджених заходів. Як наслідок, заходи з реформування здійснювалися безсистемно, що призводило до розпорошення зусиль, неекономного і непродуктивного витрачання бюджетних коштів. Суттєвих змін у механізмі виконання кримінальних покарань не відбулося. Скорочення чисельності засуджених осіб в установах виконання покарань останніми роками відбувалося внаслідок законодавчих змін. Не реалізовано такі заходи, як зменшення кількості установ виконання покарань до економічно обґрунтованого рівня, будівництво нових і переміщення існуючих слідчих ізоляторів та установ виконання покарань за межі міст, підвищення операційної ефективності державних підприємств у системі пенітенціарної служби за рахунок створення єдиного виробничого холдингу. Не сприяли запроваджені Мін'юстом заходи з реформування й економії бюджетних ресурсів. Через відсутність системного підходу до впровадження заходів щодо реформування пенітенціарної системи та управління фінансовими й матеріальними ресурсами, необґрунтовані управлінські рішення, які

⁸⁴³ Ягунов Д. Пенітенціарна реформа: деякі аналітичні нотатки та рекомендації. URL: <http://www.yagunov.in.ua/?p=527> (дата звернення: 13.02.2017)

ухвалювали керівники різного рівня, у 2016 році – I кварталі 2017 року з 41 порушенням чинного законодавства витрачено 951,5 тис. грн, нееконотно – 5022,8 тис. грн і непродуктивно – 11287,8 тис. гривень⁸⁴⁴.

Тому наразі про ефективність відповідного реформування говорити вкрай складно. Безперечно, воно є «гучним» та «ефектним» за своєю зовнішньою формою, про що свідчить велика кількість інформації по телебаченню, у засобах масової інформації та інтернет ресурсах, яка нагромаджується навколо теми «пенітенціарна реформа». Впродовж трьох останніх років уже вдруге відбулася трансформація основного суб'єкта реалізації кримінально-виконавчої політики від ДПтСУ – Мін'юсту України – Адміністрації ДКВС України. Така нестабільність у питаннях реформування кримінально-виконавчої системи жодним чином не підвищує ефективність кримінально-виконавчої політики, а швидше, навпаки, знижує її. Це зумовлено, зокрема, й тим, що знову велику кількість матеріальних і фінансових ресурсів витрачено на ліквідаційно-реорганізаційні питання діяльності ДКВС України – починаючи від бланків, печаток тощо і завершуючи кадровими питаннями.

⁸⁴⁴ Звіт про результати аудиту ефективності використання Міністерством юстиції України бюджетних коштів, виділених на забезпечення функцій у сфері виконання кримінальних покарань та пробації: Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 р. № 13-3. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16752487/R_RP_13-3_2017.pdf?subportal=main (дата звернення: 16.09.2017).

Розділ 4. ОПТИМІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

4.1. Поняття та механізм оптимізації кримінально-виконавчої політики України на окремих її рівнях

Основним вектором реформи кримінально-виконавчої системи виступає «оптимізація» (розвиток, удосконалення, забезпечення, підвищення ефективності) всіх сторін її функціонування (О. А. Погудін).

Існуючий стан політики Української держави у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-виконавчої політики, в тому числі, потребує докорінних змін та реформування. Це зумовлено величезною кількістю проблем, які були, є та продовжують існувати як на рівні визначення фундаментальних підходів до розуміння кримінально-виконавчої політики, змісту цієї діяльності в системі боротьби зі злочинністю, так і на рівні порядку і правил відбування покарань.

Одночасно, незважаючи на визначеність окремих проблем кримінально-виконавчої системи на нормативному рівні в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, а також закріплення в Концепції шляхів і способів розв'язання названих проблем, вони й надалі залишаються не вирішеними.

Досягти позитивних якісних змін та провести реформування системи виконання покарань в Україні можна шляхом оптимізації кримінально-виконавчої політики.

Як слушно зазначає І. С. Яковець, ефективність виконання кримінальних покарань виступає кінцевою метою оптимізації цього процесу⁸⁴⁵, відповідно забезпечення ефективності кримінально-виконавчої політики слугуватиме ціллю її оптимізації.

Процес оптимізації є складовою частиною реформування, його в жодному разі не потрібно відкидати або реалізовувати поодиноким, без погодження із стратегічними завданнями реформування⁸⁴⁶.

Поняття «реформа» в «Юридичній енциклопедії» визначено як процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних

⁸⁴⁵ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 65.

⁸⁴⁶ Кульчій І. О. Сутність понять «реформування» і «оптимізація» та їх застосування в системі виконавчої влади України. URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm (дата звернення: 10.09.2017).

сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо⁸⁴⁷.

У багатьох випадках невинувато терміни «реформування» та «оптимізація» вживаються в державно-управлінській сфері як синоніми. Це породжує помилкове уявлення про процеси змін, які здійснюються і заплановані в системі органів виконавчої влади. Поняття реформування та оптимізація співвідносяться як ціле і частина⁸⁴⁸.

Є. І. Огородник визначає наступні пріоритетні завдання реформування кримінально-виконавчої політики, зокрема: переведення кримінально-виконавчої системи на ліберальні рейки функціонування, гуманізація кримінально-виконавчої політики, структурно-функціональна синхронізація кримінально-виконавчої політики із кримінально-правовою та кримінологічною політикою, а також соціальною політикою держави в цілому; адаптація кримінально-виконавчої системи до європейських стандартів поведіння із засудженими, підвищення соціально-клінічного потенціалу пенітенціарної практики, вдосконалення системи поступенітенціарного стимулювання соціальної активності колишніх засуджених⁸⁴⁹.

Слід зазначити, що для досягнення поставлених завдань спершу необхідно розробити та прийняти Концепцію кримінально-виконавчої політики України, про яку раніше неодноразово згадувалося, що буде основою для подальшого реформування всіх напрямів кримінально-виконавчої політики.

Для успішного виконання сформульованих завдань пропонується здійснити:

- 1) конвергенцію кримінально-виконавчої та соціальної політики;
- 2) демілітаризацію кримінально-виконавчої системи;
- 3) запровадження камерної системи в УВП закритого типу;
- 4) подальшу інтеграцію пенітенціарної системи з інститутами громадських зв'язків та контролю;
- 5) розвиток системи органів та установ, що виконують покарання, не пов'язані з позбавленням волі;
- 6) забезпечення засудженим трудової зайнятості та рівного доступу до загальної середньої, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти;
- 7) удосконалення методик індивідуальної роботи із засудженими з метою їх ресоціалізації;

⁸⁴⁷ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. С. 303.

⁸⁴⁸ Кульчий І. О. Сутність понять «реформування» і «оптимізація» та їх застосування в системі виконавчої влади України. URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm (дата звернення: 10.09.2017).

⁸⁴⁹ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 9.

8) удосконалення системи медичного обслуговування та психологічного супроводу;

9) удосконалення правової бази та організаційно-управлінської основи забезпечення безпеки засуджених під час відбування покарань;

10) реформування кадрової політики органів та установ виконання покарань;

11) нарощування обсягів фінансування реформи кримінально-виконавчої системи до меж, необхідних для виконання поставлених завдань;

12) підвищення кваліфікації та професійних навичок працівників УВП⁸⁵⁰.

У свою чергу, О. О. Шкута визначає алгоритм реформування ДКВС України, який включає наступні заходи:

1) упровадження в діяльність органів та установ виконання покарань, які повинні мати плідну й конструктивну співпрацю з вітчизняними науковцями та нашими партнерами із зарубіжних пенітенціарних систем, інноваційних технологій як теоретичного, так і практичного характеру;

2) розробку заходів із модернізації системи інженерно-технічних засобів охорони й нагляду за засудженими з метою створення багаторівневої системи централізованої охорони та відеомоніторингу, забезпечення установ виконання покарань і слідчих ізоляторів сучасним медичним обладнанням, спеціальними санітарними автомобілями для транспортування хворих на туберкульоз тощо;

3) розробку проектів сучасної інфраструктури органів та установ виконання покарань, пошук донорів на їх викуп і будівництво нового зразка;

4) модернізацію підприємств установ виконання покарань у зв'язку з їх збитковістю та вдосконалення системи професійної підготовки засуджених;

5) соціальну переорієнтація кримінальної політики держави з наданням переваги покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі, та впровадження в повному обсязі до засуджених інституту пробації;

6) успіх будь-яких реформ залежить від рівня їх сприйняття людьми, на яких покладається реалізація. Сьогодні існує потреба в зміні професійної психології та подоланні стереотипів у взаємовідносинах персоналу й засуджених, а тому на порядок денний ставиться питання докорінної зміни системи підготовки та навчання пенітенціарного персоналу, а також підвищення рівня його мотивації з огляду на характер та обсяг роботи відповідно до рекомендацій європейських пенітенціарних правил⁸⁵¹.

⁸⁵⁰ Огородник Є. І. Механізм реалізації кримінально-виконавчої політики України та її реформування на сучасному етапі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 9-10.

⁸⁵¹ Шкута О. О. Алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 36. Том 2. 115-116.

Одночасно слід зауважити, що реформування ДКВС України не слід ототожнювати з реформуванням кримінально-виконавчої політики, останнє є ширше за змістом і включає реформування кримінально-виконавчої системи.

На відміну від реформування, про яке згадується в окремих наукових джерелах, питання оптимізації кримінально-виконавчої політики України не було предметом окремого самостійного вивчення. Під назвою «Оптимізація кримінально-виконавчої політики України» опублікована в 2017 році наукова стаття М. Ю. Кутєпова, в якій автор аналізує процес становлення та трансформацію кримінально-виконавчої політики з точки зору історії її нормативно-правового забезпечення⁸⁵². Водночас ні визначення поняття, ні окреслення шляхів оптимізації кримінально-виконавчої політики в цій праці немає.

Про оптимізацію системи органів та установ виконання покарань як один із важливих напрямів удосконалення механізму реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань веде мову К. В. Муравйов. Цей захід, як зазначає автор, є необхідним кроком на шляху вирішення проблеми підвищення ефективності організації та діяльності органів виконання кримінальних покарань⁸⁵³. І. С. Яковець на рівні докторської дисертації⁸⁵⁴ і в монографії «Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань»⁸⁵⁵ розкрито зміст складових елементів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань та фактори, що впливають на їх практичну реалізацію, а також ґрунтовно проаналізовано основні напрями оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Для визначення поняття «оптимізація кримінально-виконавчої політики» необхідно спершу з'ясувати значення категорії «оптимізація», яка наділена міждисциплінарним характером.

Як свідчать дослідження, перші згадки про оптимізацію як ідею вдосконалення у доволі чіткому вигляді з'явилися ще у «Ведах» та ведичній філософії Стародавньої Індії, однак у розвинутій та математизованій формі уявлення про найкраще з усіх можливих варіантів були створені лише в ХХ ст. у межах економічної теорії та її гілки – математичної економіки, а потім – у кібернетиці, теорії прийняття рішень та операцій, в теорії катастроф, ігор тощо. Свій внесок у розвиток концепції оптимізації

⁸⁵² Кутєпов М. Ю. Оптимізація кримінально-виконавчої політики України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 131-134.

⁸⁵³ Муравйов К. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. С. 300-301.

⁸⁵⁴ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 360 с.

⁸⁵⁵ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

внесла й аналітична механіка, теоретична біологія, соціальна біологія, екологія, етологія, психологія, соціологія та інші науки. В економічній теорії формується навіть особлива дисципліна, яку часто називають «теорією оптимізації»⁸⁵⁶.

Слушним є твердження І. С. Яковець, що оптимізаційний підхід у різних галузях науки не лише пройшов випробування часом, а й виявив свою життєздатність та доцільність використання при розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням якнайкращого функціонування певних систем і процесів⁸⁵⁷.

Сам термін «оптимізація» у словниках тлумачиться як: процес надання будь-чому найвигідніших характеристик, співвідношень⁸⁵⁸; процес вибору найкращого варіанту з можливих; процес приведення системи до найкращого (оптимального) стану⁸⁵⁹.

З урахуванням вищезазначеної дефініції, оптимізація кримінально-виконавчої політики є процесом приведення її до найкращого (оптимального) стану.

З точки зору Ю. Л. Власенко, оптимізація повинна розглядатися як системний комплексний процес, спрямований на вдосконалення існуючої нормативно-правової бази певної сфери законодавства шляхом вибору найкращого (серед можливих) варіанта функціонування законодавства, який дозволить забезпечити досягнення максимального результату (мети законодавства) за наявних реальних умов (обмежуючих факторів) із метою розробки концепції стратегії розвитку законодавства у зазначеній сфері⁸⁶⁰.

Як зауважує П. Л. Фріс, кримінально-виконавча політика визначає цілі, принципи, стратегію і напрями функціонування кримінально-виконавчої системи, основні форми і методи реалізації кримінального покарання⁸⁶¹. Тому оптимізація кримінально-виконавчої політики держави матиме своїм наслідком приведення кримінально-виконавчої системи до найкращого (оптимального) стану.

⁸⁵⁶ Яковець І. С. Загальнонауковий підхід до визначення категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань». *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Випуск 25. С. 150.

⁸⁵⁷ Яковець І. С. Загальнонауковий підхід до визначення категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань». *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Випуск 25. С. 151.

⁸⁵⁸ Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. С. 483.

⁸⁵⁹ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 606.

⁸⁶⁰ Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 5.

⁸⁶¹ Фріс П. Л. До питання про зміст кримінально-виконавчої політики. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 231.

Оскільки система виконання покарань включає і порядок виконання (відбування) покарань⁸⁶², то оптимізація кримінально-виконавчої системи охоплюватиме в якості самостійних складових частин:

1) оптимізацію системи органів та установ, діяльність яких спрямована на виконання покарань;

2) оптимізацію процесу виконання-відбування покарань⁸⁶³.

Як уже неодноразово зазначалося, оптимізація системи органів та установ триває третій рік, більше того, нових обертів набирає реформування і сьогодні, пов'язане зі створенням нових органів – Адміністрації ДКВС України та Центру пробації.

Як наголошує Д. В. Ягунов, неможливо створити певний алгоритм дій із реформування української пенітенціарної системи, вирішити всі її проблеми за допомогою створення нового органу влади, наділення новими повноваженнями вже існуючих органів або прийняття нового закону. Необхідні більш широкі й масштабні заходи одночасно на теоретичному рівні й у практичній площині⁸⁶⁴.

Крім організаційних змін, слід нарешті перейти і до трансформації змістовного наповнення діяльності щодо виконання-відбування покарань, яка повинна бути зорієнтована на реабілітацію, ресоціалізацію засуджених⁸⁶⁵.

Ідея ресоціалізації повинна стати основою пенітенціарної філософії⁸⁶⁶.

Оптимізацію процесу виконання кримінальних покарань І. С. Яковець пропонує визначити як організацію його за такою формою, такими методами і засобами, які забезпечують ефективність діяльності органів і установ виконання покарань з досягнення поставлених цілей і завдань⁸⁶⁷.

Таким чином, оптимізувавши вищеназвані елементи кримінально-виконавчої системи, можна очікувати на досягнення ефективності її функціонування, що в кінцевому результаті у сукупності з іншими методами приведе до її реформування.

⁸⁶² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Щодо визначення змісту поняття «система виконання покарань». *«Політика в сфері боротьби зі злочинністю»* : матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 11-13 березня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2015. С. 23.

⁸⁶³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики як вимога часу. *«Політика в сфері боротьби зі злочинністю»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 18-19 грудня 2015 р.) Івано-Франківськ, 2016. С. 33.

⁸⁶⁴ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 378.

⁸⁶⁵ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики України: поняття та сутність. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 2 (20). С. 58-64.

⁸⁶⁶ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 378.

⁸⁶⁷ Яковець І. Поняття, основні етапи та закономірності оптимізації процесу виконання кримінальних покарань в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 4. С. 66.

Вважаємо можливим розглядати оптимізацію кримінально-виконавчої політики у двох ракурсах з огляду на її рівневість, а саме:

- 1) оптимізацію кримінально-виконавчої політики на стадії її формування;
- 2) оптимізацію кримінально-виконавчої політики на стадії її реалізації.

На стадії формування кримінально-виконавчої політики доцільно проаналізувати основні питання оптимізації кримінально-виконавчого законодавства.

Питання оптимізації законодавства активно обговорюється на сторінках юридичної літератури. Так, Т. О. Губанова вважає, що одним із способів підвищення ефективності законодавства України у сфері державного фінансового контролю є його оптимізація. Вона зводиться до системного комплексного процесу, спрямованого на вдосконалення існуючої нормативно-правової бази шляхом вибору найкращого серед можливих варіанта функціонування законодавства⁸⁶⁸.

Предметом дослідження виступали також питання оптимізації господарського законодавства⁸⁶⁹, адміністративного законодавства⁸⁷⁰, законодавства у сфері забезпечення екологічної безпеки⁸⁷¹ тощо.

Складовими частинами механізму оптимізації кримінально-виконавчого законодавства виступатимуть суб'єкти та об'єкт, а також способи (шляхи) такої оптимізації.

Єдиним шляхом оптимізації законодавства є створення нового та вдосконалення чинного законодавства⁸⁷². Відповідно об'єктом оптимізації виступатиме саме кримінально-виконавче законодавство, а суб'єктом – органи, які уповноважені здійснювати нормотворчу функцію держави. А це, в першу чергу, ВР України як єдиний законодавчий орган держави, а також Президент України, КМ України. До цієї когорти суб'єктів можемо

⁸⁶⁸ Губанова Т. О. Оптимізація як спосіб підвищення ефективності законодавства України у сфері державного фінансового контролю. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 97.

⁸⁶⁹ Ніколаєнко Т. Б., Савенко А. В. Оптимізація господарського законодавства України з урахуванням положень економічної частини угоди про асоціацію з ЄС. *Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи* : VI Міжнародна науково-практична конференція, Київ, Національний авіаційний університет, 26 лютого 2016 р. : тези доповіді. Київ, 2016. Т. II. С. 314-316.

⁸⁷⁰ Дудукін А. О. Оптимізація адміністративного законодавства як спосіб підвищення його ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2015. Випуск 3. Том 2. С. 80-82.

⁸⁷¹ Власенко Ю. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки (міжнародно-правовий аспект). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. № 82. С. 36-39.

⁸⁷² Губанова Т. О. Оптимізація як спосіб підвищення ефективності законодавства України у сфері державного фінансового контролю. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 96-97.

віднести і Мін'юст України, оскільки одним із векторів його роботи є не лише реалізація, а й формування кримінально-виконавчої політики⁸⁷³.

Комплексний підхід до оптимізації законодавства України у сфері виконання покарань може бути здійснений лише після загальної оцінки стану законодавства у сфері виконання покарань, що включає: оцінку якості нормативно-правових актів у галузі кримінально-виконавчого законодавства України, оцінку відповідності законів та інших підзаконних нормативно-правових актів правилам законодавчої та юридичної техніки, а також визначення узгодженості законодавства у цій сфері; оцінку гармонізації та адаптації вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства до міжнародного законодавства і законодавства ЄС тощо.

За підрахунками М. М. Яцишина, станом на 1 січня 2014 р. нормативно-правова база кримінально-виконавчої системи містила 59 законодавчих і нормативно-правових актів, що стосуються організаційних засад кримінально-виконавчої системи України, 68 нормативно-правових документів, які регулюють порядок виконання і відбування всіх видів покарань, 27 – які регламентують порядок виконання і відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, 35 – з виконання і відбування покарань у вигляді позбавлення волі, 18 актів, що встановлюють порядок звільнення від відбування покарання, а також організацію соціальної адаптації звільнених від відбування покарання. Крім того, існують і діють 28 міжнародно-правових актів, ратифікованих ВР України, що стосуються кримінально-виконавчої тематики. На думку автора, загальна кількість цих актів не завжди адекватна їх якості і потребам суспільства в кримінально-правовому регулюванні⁸⁷⁴.

Так само на сьогодні аналіз законотворчої практики у сфері застосування кримінального права свідчить про наявність системних і численних проблем у питаннях підготовки та прийняття нових кримінальних законів. По-перше, за часи незалежності України не сформовано стратегії забезпечення правопорядку та протидії злочинності. Лише в системі кримінально-виконавчого законодавства прийнято близько 150 законів, нормативно-правових актів Президента України, КМУ, які забезпечують діяльність і розвиток системи виконання покарань. Три кодекси, які регулюють кримінально-правовий блок законодавства незалежної України, приймалися з великим проміжком часу між ними – КК України (2001р.), КВК України

⁸⁷³ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики на стадії її формування. *«Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 25-26 квітня 2018 р.) У 2-х частинах. Частина 2. Суми, 2018. С. 49.

⁸⁷⁴ Яцишин М. М. Історико-правовий аналіз трансформації виправно-трудового законодавства УРСР та України у кримінально-виконавче законодавство незалежної держави: прорахунки, здобутки, перспективи. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5064/1/jacyshyn%20m..pdf> (дата звернення: 17.05.2015).

(2004 р.), КПК України (2012 р.) – і, на думку багатьох учених-юристів, не забезпечують єдність підходів у протидії злочинності та забезпеченні правопорядку. По-друге, не існує бодай приблизного плану законодавчої діяльності у цій сфері. По-третє, пропозиції щодо вдосконалення кримінального закону ініціюють з різних центрів, вони є неузгодженими, а нерідко і протилежними за змістом. Це стосується насамперед Парламенту, у комітетах якого часом розглядаються різні законодавчі пропозиції щодо зміни кримінального закону з одного і того ж питання. По-четверте, абсолютна більшість такого роду законодавчих ініціатив спрямована на розширення дії кримінального закону та посилення кримінальної відповідальності. Фактично йдеться про те, що пріоритетом у цій діяльності визначено криміналізацію певних видів діянь. Судячи з усього, в основу вибору покладено розуміння кримінально-правових засобів як найефективніших правових засобів впливу на поведінку людей. Насправді дія кримінально-правових засобів є досить обмеженою, а самі вони за своєю природою можуть застосовуватися як засоби крайньої необхідності⁸⁷⁵.

Одним із заходів, який варто здійснити з метою оптимізації діяльності, спрямованої на вдосконалення роботи органів та установ виконання покарань, В. В. Коваленко та О. Г. Колб називають те, що на рівні Міністерства України потрібно видати наказ про Типове положення про підготовку проектів нормативно-правових актів і їх експертизу, взявши за основу виведені в науці методологічні підходи щодо формування зазначених документів, а саме: а) емпіричне обґрунтування існуючих проблем на основі вивчення середовища, явища, процесу; б) науковий супровід реформ та їх забезпечення прогностичними висновками тощо; в) фінансове, технічне, наукове забезпечення концепцій, програм, доктрин; г) зв'язок цих програм з іншими нормативно-правовими актами та в цілому з правовою системою; г) можливість реалізації запропонованих програм, виходячи з економічної, фінансової, ресурсної ситуації в державі; д) взаємозв'язок, взаємодію і взаємообумовленість законопроектів з міжнародною практикою⁸⁷⁶.

Наведена вище позиція вказує на тісний взаємозв'язок між кримінально-виконавчим законодавством і процесом оптимізації діяльності з виконання покарань. *Якісне, науково-обґрунтоване, позбавлене суперечностей між собою, гармонізоване та адаптоване до міжнародних і європейських стандартів законодавство є необхідною передумовою для*

⁸⁷⁵ Яцишин М. М. Історико-правовий аналіз трансформації виправно-трудоного законодавства УРСР та України у кримінально-виконавче законодавство незалежної держави: прорахунки, здобутки, перспективи. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5064/1/jacyshyn%20m..pdf> (дата звернення: 17.05.2015).

⁸⁷⁶ Коваленко В., Колб О. Про деякі шляхи удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань у проектах нормативно-правових актів та наукових джерелах. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 69.

оптимізації кримінально-виконавчої політики на наступному рівні – рівні реалізації.

На стадії реалізації кримінально-виконавчої політики предметом дослідження виступатиме оптимізація діяльності ДКВС України у сфері управління кримінально-виконавчою системою та оптимізація діяльності у сфері виконання покарань. При цьому окремо слід вести мову про оптимізацію діяльності у сфері виконання покарань, пов'язаних та не пов'язаних з ізоляцією засуджених від суспільства.

Управління органами й установами виконання покарань є складною і багатоаспектною діяльністю, що містить велику кількість різноманітних елементів (суб'єкт та об'єкт управління; заходи, за допомогою яких таке управління здійснюється, тощо), і тому може розглядатися як системне явище, що має структурне наповнення⁸⁷⁷.

Сьогодні система управління органами й установами виконання покарань перебуває в стані реформування, що викликає необхідність визначення окремих напрямів її вдосконалення. Серед таких напрямів К. В. Муравйов називає: визначення чіткої ієрархії суб'єктів системи управління органами й установами виконання покарань на нормативно-правовому рівні; вдосконалення й конкретизацію правового статусу суб'єктів правовідносин, що виникають у межах системи управління органами й установами виконання покарань; оновлення чинних та ухвалення нових нормативно-правових актів, що встановлюють правові засади функціонування системи управління органами й установами виконання покарань, насамперед у частині її реформування; нормативне закріплення засад діяльності міжрегіональних управлінь; вдосконалення кадрового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення органів та установ виконання покарань⁸⁷⁸.

Вектори оптимізації діяльності ДКВС України у сфері управління кримінально-виконавчою системою можна виділити, виходячи з положень Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України⁸⁷⁹, де подальше реформування пенітенціарної системи передбачається здійснювати за визначеними напрямками, серед яких названо:

- оптимізацію структури органів Державної кримінально-виконавчої служби, системи функціонування установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, штатної чисельності персоналу зазначеної Служби та

⁸⁷⁷ Муравйов К. Удосконалення системи управління органами й установами виконання покарань. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 244.

⁸⁷⁸ Муравйов К. Удосконалення системи управління органами й установами виконання покарань. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 247.

⁸⁷⁹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення 03.10.2017).

підвищення ефективності його діяльності в умовах реалізації нової політики державного управління.

З метою оптимізації структури органів ДКВС України Мін'юстом утворено Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України як міжрегіональний територіальний орган Мін'юсту зі статусом юридичної особи з підпорядкуванням Адміністрації всіх міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації Мін'юсту.

Для забезпечення функціонування повноцінної системи пробації утворено єдину державну установу «Центр пробації» з підпорядкуванням їй уповноважених органів з питань пробації⁸⁸⁰.

- оптимізацію мережі установ виконання покарань та їх підприємств, забезпечення їх ефективного функціонування і прибутковості (рентабельності) виробничої діяльності.

Утримання напівпорожніх колоній з низьким рівнем технічної оснащеності та незадовільним матеріально-побутовим забезпеченням засуджених до позбавлення волі вимагає прийняття управлінських рішень щодо їх оптимізації. Це дало б змогу зменшити кількість установ виконання покарань, скоротити значну чисельність їх персоналу, а вивільнені ресурси спрямувати на переоснащення інших установ, що забезпечило б створення належних умов тримання засуджених⁸⁸¹.

Оптимізація діяльності ДКВС України у сфері управління кримінально-виконавчою системою, як нами вже неодноразово підкреслювалося, впродовж останніх кількох років є предметом підвищеної уваги в силу проведення так званої «пенітенціарної реформи», і її проблемні питання та шляхи їх вирішення озвучувалися нами з точки зору аналізу концептуального забезпечення кримінально-виконавчої політики, а також механізму її реалізації.

Більше акцентів хочеться зробити на характеристиці нижчої ланки оптимізації діяльності ДКВС України, яка пов'язана з безпосереднім виконання покарань, є більш вагомим і важливішим за внутрішнім змістовим наповненням, хоча обидві ланки оптимізації кримінально-виконавчої політики на стадії реалізації перебувають у певному взаємозв'язку.

Як показує практика, від перейменування центрального органу виконавчої влади, покликаною формувати та реалізовувати політику у сфері виконання покарань, оптимізації, чи то простого скорочення кількості

⁸⁸⁰ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення 03.10.2017).

⁸⁸¹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення 03.10.2017).

територіальних управлінь і їх трансформації у міжрегіональні територіальні управління з питань виконання покарань та пробації, не покращився стан виправлення і ресоціалізації засуджених, не мінімізувався рівень вчинення нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами тощо.

Так звана «оптимізація» торкнулася й іншої сторони кримінально-виконавчих відносин – персоналу органів та установ виконання покарань, спровокувавши велику кількість скорочень штату, що, в свою чергу, призвело до масових звільнень та поповнення рядів безробітних уже колишніми працівниками кримінально-виконавчої системи.

Одночасно не спостерігається анонсованого суттєвого підвищення рівня грошового забезпечення та соціально-правового захисту працюючого персоналу кримінально-виконавчої системи.

На оптимізацію діяльності ДКВС України, яка пов'язана з виконанням покарань, впливає (і не найкращим чином) оптимізація діяльності СІЗО, УВП та підприємств УВП (як один із напрямів оптимізації діяльності ДКВС України у сфері управління кримінально-виконавчою системою).

Відповідно до Порядку оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 року № 396, в якому визначено механізм оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань з метою економії державних коштів та зменшення частки амортизаційних відрахувань у собівартості продукції, що виробляється на підприємствах установ виконання покарань⁸⁸², така оптимізація здійснюється шляхом:

- їх консервації (розконсервації);
- ліквідації;
- зміни виду установи виконання покарань.

Консервація СІЗО, УВП та підприємств УВП проводиться шляхом здійснення комплексу заходів, спрямованих на довгострокове зберігання основних фондів СІЗО, УВП та основних виробничих фондів підприємств УВП у разі тимчасового припинення діяльності з можливістю подальшого відновлення їх функціонування (розконсервації)⁸⁸³.

Рішення про консервацію СІЗО, УВП покарань може бути прийнято Мін'юстом тоді, коли наповнення СІЗО, УВП становить менш як 50 від-

⁸⁸² Про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 396. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-п> (дата звернення: 11.09.2017).

⁸⁸³ Про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 396. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-п> (дата звернення: 11.09.2017).

сотків лімітного наповнення. У разі, коли загальне наповнення СІЗО становить більш як 80 відсотків лімітного наповнення, СІЗО, УВП за рішенням Мін'юсту може бути розконсервоване (у тому числі зі зміною виду установи виконання покарань).

Виходячи з наведеного положення, основним критерієм для визначення необхідності консервації СІЗО чи УВП є рівень її наповнення. Такий законодавчий підхід видається не зовсім правильним. При прийнятті рішення про консервацію конкретного СІЗО чи УВП слід також враховувати їх матеріально-технічний стан, відповідність умов відбування покарань у цих установах міжнародним стандартам тощо. Може скластися ситуація, що СІЗО чи УВП з гіршими умовами є більш наповненими, а тому не підлягатимуть консервації, хоча очевидно, що в такому випадку саме ці установи мали б піддаватися консервації, а засуджені з цих установ – переміщатися у менш наповнені установи з кращим матеріально-технічним станом.

Рішення про ліквідацію СІЗО, УВП приймається Мін'юстом у зв'язку з непридатністю для подальшого використання або за умови, що відновлення будівель та споруд СІЗО, УВП є неможливим або економічно недоцільним. Зміна виду УВП здійснюється шляхом зміни рівня безпеки виправних колоній. Зміна виду УВП здійснюється у разі, коли лімітне наповнення діючих УВП відповідного рівня безпеки перевищено. У свою чергу рішення про консервацію (розконсервацію) або ліквідацію основних виробничих фондів підприємства УВП приймається Мін'юстом на підставі підготовленого комісією техніко-економічного обґрунтування щодо необхідності консервації (розконсервації) або ліквідації основних фондів⁸⁸⁴.

Наказом Міністерства юстиції України від 13 вересня 2017 року №2865/5 «Про оптимізацію установ виконання покарань» визначено 13 державних установ виконання покарань, які будуть законсервовані. Як зазначила під час засідання уряду перший заступник міністра юстиції України Н. І. Севостьянова: «Для економії бюджетних коштів ми пропонуємо законсервувати 13 установ, які наповнені від 8% до 44%. Це рішення дасть можливість вже наступного року зекономити понад 70 млн грн бюджетних коштів». Тим часом, правозахисники висловлюють побоювання, що наслідки реформи можуть бути різними – як позитивними, так і негативними. Наприклад, створення великих за чисельністю установ покарань буде негативно впливати на дотримання прав засуджених⁸⁸⁵.

⁸⁸⁴ Про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 396. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-p> (дата звернення: 11.09.2017).

⁸⁸⁵ Мін'юст затвердив перелік тюрем, які будуть законсервовані. URL: https://dt.ua/UKRAINE/minjust-zatverdiv-perelik-tyurem-yaki-budut-zakonservovani-255218_.html (дата звернення: 15.11.2017)

До прикладу, серед переліку установ виконання покарань, які оптимізуються шляхом консервації, названо і Шосткинську виправну колонію № 66. Як повідомляється у ЗМІ, закриття колонії бояться всі: хто в ній сидить, працює, на чий території вона знаходиться. Наприклад, для села Гамаліївка Шосткинського району колонія – головний донор місцевого бюджету, та й усе село впорядковане завдяки установі⁸⁸⁶.

Ілюстрацій негативних наслідків консервації установ виконання покарань як для персоналу установ виконання покарань, так і для засуджених можна навести чимало. Вони є типовими, оскільки, враховуючи локалізацію більшості установ у невеликих населених пунктах, де пропозиція робочої сили перевищує її попит, персонал установ виконання покарань, перетворений такою консервацією на безробітних, має мінімальний шанс працевлаштуватися. Одночасно з огляду на факт роботи в одній установі двох і більше членів сім'ї складається критична матеріальна ситуація із забезпеченням життєздатності такої сім'ї.

Для засуджених, які відбувають покарання, також існує багато проблем, пов'язаних з етапуванням їх в інші установи виконання покарань: адаптація до нових умов та нового персоналу установи виконання покарань, ускладнення процедури дострокового звільнення у запланований термін при переведенні в іншу установу, продовження ведення щоденника індивідуальної роботи із засудженим та якість реалізації заходів, передбачених у ньому, ускладнення транспортної доступності місць відбування покарання для родичів засуджених тощо⁸⁸⁷.

Розпочати характеристики оптимізації діяльності Державної кримінально-виконавчої служби, яка пов'язана з безпосереднім виконанням покарань, слід із визначення механізму її оптимізації. Цей механізм, за аналогією із механізмом оптимізації кримінально-виконавчої політики на рівні її формування, включатиме такі складники: об'єкт, суб'єкт, шляхи (способи) оптимізації безпосередньої діяльності щодо виконання покарань.

Ураховуючи те, що об'єктом діяльності щодо оптимізації процесу виконання кримінальних покарань є процес виконання кримінальних покарань⁸⁸⁸, об'єктом оптимізації кримінально-виконавчої політики на цьому рівні буде сам процес виконання-відбування покарань, який є внутрішньою змістовою частиною кримінально-виконавчої системи. При цьому слід враховувати, що діяльність з виконання-відбування покарання не є абстрактною, а здійснюється за участю відповідних сторін, зокрема засу-

⁸⁸⁶ Кузнецова К. Как Шосткинская исправительная колония-66 стала неперспективной... URL: <http://www.shans.com.ua/?m=inews&nid=25403>(дата звернення: 15.11.2017)

⁸⁸⁷ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально-виконавчої політики на стадії її реалізації. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 2. С. 170.

⁸⁸⁸ Яковець І. С. Об'єкт оптимізації процесу виконання кримінальних покарань та його цільова орієнтація. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 304.

джених, які відбувають покарання, та персоналу органів і установ, які уповноважені виконувати конкретні покарання. А тому досягти успіху в удосконаленні процесу виконання-відбування покарань можна за допомогою оптимізації (удосконалення) правового статусу засуджених та персоналу органів і установ виконання покарань.

І. С. Яковець зазначала, що в Україні не створено єдиної системи суб'єктів, здатних здійснити оптимізацію процесу виконання кримінальних покарань. Питаннями організації процесу виконання кримінальних покарань займаються: Президент України, ВР України, Кабінет Міністрів України, Мін'юст України, ДПтС України. Але діяльність цих суб'єктів у сфері виконання покарань не є упорядкованою, не має характеру необхідної співпраці та взаємодії. Тому й спроби оптимізувати процес виконання покарань не досягають поставлених цілей та мають формальний характер⁸⁸⁹.

Не кращою є ситуація із визначенням головних суб'єктів оптимізації процесу виконання покарань і сьогодні. До прикладу, Мін'юст України, перейнявши 18 травня 2016 року на себе функції центрального органу виконавчої влади, покликаного формувати та реалізовувати державну політику у сфері виконання покарань, 13 вересня 2017 року заявив про необхідність позбавлення апарату Мін'юсту правоохоронних функцій і передачу повноважень новоствореному органу – Адміністрації ДКВС України.

Оновлена система суб'єктів оптимізації повинна складатися з органів державної влади з чітко поділеними повноваженнями: законодавча влада – Парламент – повинна визначати на законодавчому рівні вихідні засади та напрями оптимізації процесу виконання покарань; виконавча влада – Мін'юст України – реалізовувати прийняті законодавчим органом рішення; судова влада повинна забезпечувати передумови для ефективного виконання кримінальних покарань шляхом доцільного, законного та гуманного їх застосування, а також оперативного та єдиного розв'язання питань, що виникають при їх виконанні⁸⁹⁰.

Ведучи мову про методи (способи) оптимізації безпосередньої діяльності виконання покарань, слід зауважити наступне. Як наголошує І. С. Яковець, методи являють собою важливий елемент процесу оптимізації, оскільки наявність прогресивних методів її здійснення та вміле використання їх є передумовою досягнення ефективності виконання покарань. Особлива роль методів оптимізації полягає в тому, щоб створити умови для чіткої організації процесу виконання, використання при цьому прогресивних підходів, розроблених сучасною наукою кримінально- вико-

⁸⁸⁹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 153.

⁸⁹⁰ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 153-154.

навчого права та міжнародною практикою, забезпечити їх максимальну ефективність при досягненні поставленої мети. Серед основних методів, із використанням яких потрібно здійснювати оптимізацію, доцільно виокремити такі їх групи: а) економічні; б) організаційно-розпорядчі; в) соціально-психологічні; г) правові⁸⁹¹.

Крім того, залежно від характеру відносин, що потребують регулювання, слід виділити такі основні види правових методів, що можуть бути застосовані для оптимізації:

- кримінально-виконавчі методи, які забезпечують виконання покарання та створення умов для виправлення й ресоціалізації;
- адміністративно-правові методи, за допомогою яких відбувається регулювання відносин між органами та установами виконання покарань різного рівня;
- цивільно-правові методи регулювання господарських відносин;
- трудові методи, що регулюють трудові відносини за участю засуджених та персоналу⁸⁹².

Більше того, всі вони мають використовуватись при оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, оскільки це зумовлено різноманітністю діяльності, характерної для означеного процесу⁸⁹³.

Оптимізація діяльності ДКВС України у сфері процесу безпосереднього виконання покарань повинна здійснюватися окремо щодо покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства та щодо покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства.

Нині особливо актуалізувалося питання виконання альтернативних видів покарань та оптимізації діяльності ДКВС України у сфері їх утілення в життя.

Альтернативні санкції – це не добровільний крок, який робиться в багатьох країнах, а відповідь на майже безвихідну ситуацію, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, які витрачаються на ув'язнених та їх охоронців. І питання полягає в тому, чи може одна кризова ситуація стати найкращим шляхом для виходу з іншої кризової ситуації? Висновок може бути приблизно таким: вітчизняній науці та практиці не слід надавати майже міфічного змісту альтернативним санкціям та розглядати останні як вирішення всіх проблем, що постали перед пенітенціарною системою України. Альтернативні санкції, як і ув'язнення, є покаранням, формально-юридичною реакцією на вже скоєні

⁸⁹¹ Яковець І. С. Загальні підходи до визначення методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Випуск 27. С. 168.

⁸⁹² Яковець І. С. Загальні підходи до визначення методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Випуск 27. С. 173.

⁸⁹³ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 183.

злочини. Ніхто ще за допомогою лише покарання не вирішував соціальних проблем⁸⁹⁴.

У раніше діючій у період 2012-2017 рр. Концепції державної політики у сфері реформування ДКВС України вказувалося на неефективність системи виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, що обумовлено невідповідністю матеріально-технічної бази та чисельності персоналу кримінально-виконавчої інспекції обсягові покладених на неї завдань і функцій. Процес виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, не забезпечує соціально-виховного впливу на засуджених і переважно зводиться до формального контролю за виконанням засудженими обов'язків, покладених на них судом⁸⁹⁵.

На питанні оптимізації процесу відбування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, на жаль, не зосереджено жодної уваги у Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України⁸⁹⁶.

Свого часу питання оптимізації діяльності КВІ розглядала І. С. Яковець, яка зазначала, що стосовно покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, КВІ виступає суб'єктом контролю за виконанням вироку суду, а адміністрація підприємств, установ чи організацій – суб'єктом виконання вимог вироку суду. Саме їх діяльність у поєднанні і створює процес виконання покарання, хоча функція безпосереднього виконання покарання не є властивою для жодного з них⁸⁹⁷.

Оптимізація функціонування КВІ в орган пробації, завдання якого – виконувати в тому числі й альтернативні види покарань, дасть змогу ретельно систематизувати та обрати необхідний арсенал заходів, спрямованих на контроль, нагляд і надання допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні особам, які звільнені від відбування покарання та перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції⁸⁹⁸.

Наявність уже існуючої матеріально-технічної бази та кваліфікованого штату співробітників кримінально-виконавчої інспекції, які вже мають досвід роботи зі спеціальним контингентом засуджених; певні напрацювання щодо взаємодії та налагоджені контакти кримінально-виконавчої

⁸⁹⁴ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов; Державна пенітенціарна служба України. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. С. 346.

⁸⁹⁵ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/631/2012> (дата звернення: 09.02.2014)

⁸⁹⁶ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09. 2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017)

⁸⁹⁷ Яковець І. С. Оптимізація діяльності кримінально-виконавчої інспекції. Право і інформація. 2013. № 2 (8). С. 144-145.

⁸⁹⁸ Олефір Л. І. Оптимізація функціонування кримінально-виконавчої інспекції в орган пробації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 15(2). С. 103.

інспекції з державними органами, установами і громадськими організаціями тощо⁸⁹⁹ – це ті найважливіші аргументи, які свідчать про доцільність створення служби пробації на базі раніше існуючої КВІ.

Саме ж створення органу пробації є обдуманим та вивіреним кроком у сфері реформування пенітенціарної системи України⁹⁰⁰, що відповідає євроінтеграційним інтересам нашої держави і дозволяє реально покращити процес виконання покарань, зокрема тих, що не пов'язані з ізоляцією засуджених від суспільства.

Сьогодні вже можна констатувати факт створення системи пробації в Україні, діяльність якої регулюється Законом України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 року. У системі Міністерства юстиції України функціонує державна установа «Центр пробації» з регіональними офісами пробації. Крім того, в Україні діє 13 Центрів ювенальної пробації⁹⁰¹.

Таким чином, можна стверджувати про наявність правових, організаційних та матеріально-технічних засад функціонування системи пробації, а тому надалі потрібно вдосконалювати кримінально-виконавчу політику в цій сфері.

4.2. Удосконалення правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин як напрям оптимізації кримінально-виконавчої політики України

*Відмовитися від ставлення один до одного як до ворожої сторони,
будувати взаємини на засадах соціального партнерства
— це спільний обов'язок і персоналу, і засуджених,
шлях до порозуміння і цивілізованого співжиття,
а для засуджених — шлях до свободи
(Олександр Галінський).*

Як зазначає К. В. Муравйов, окремим напрямом реформування державної політики у сфері виконання покарань слід визнавати вдосконалення правового захисту персоналу органів та УВП⁹⁰².

Одночасно не слід забувати і про необхідність удосконалення правового статусу інших головних суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, якими виступають засуджені.

⁸⁹⁹ Богатирьова О. І. Пробація як пріоритетний напрямок розвитку кримінально-виконавчої політики України. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2012. № 3 (24). С. 111-112.

⁹⁰⁰ Олефір Л. І. Пробація як важлива сфера діяльності у напрямку виконання альтернативних видів покарань в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 1. С. 57.

⁹⁰¹ Центри ювенальної пробації. URL: http://www.probation.gov.ua/?page_id=146 (дата звернення: 27.11.2018).

⁹⁰² Муравйов К. В. Проблеми вдосконалення правового захисту персоналу органів та установ виконання покарань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 5. С. 272.

Результати проведеного опитування свідчать про те, що, крім підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи, важливим напрямом оптимізації кримінально-виконавчої політики більшість науковців (30,5 %), персоналу органів та УВП (27,5 %) і засуджених (35,4 %) вважають підвищення рівня соціально-правового захисту суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин.

Тому вдосконалення правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин доцільно розглядати в якості важливого напрямку оптимізації кримінально-виконавчої політики. При цьому, очевидно, слід виділити дві групи піднапрямів оптимізації кримінально-виконавчої політики у цій сфері:

- 1) ті, що стосуються правового статусу персоналу органів та УВП;
- 2) ті, що стосуються правового статусу засуджених.

Одночасно другу групу піднапрямів доцільно диференціювати на:

- 1) ті, що стосуються правового статусу засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства;
- 2) ті, що стосуються правового статусу засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства.

При цьому для кожної групи окреслених піднапрямів притаманними є свої вектори вдосконалення, про які буде йти мова далі.

Приступаючи до аналізу напрямів, що стосуються вдосконалення правового статусу персоналу органів та УВП, необхідно спершу визначитися з поняттям «персонал органів та УВП», що дозволить окреслити коло осіб, які охоплюються цією категорією.

Питанню стандартів діяльності персоналу інституцій виконання покарань присвячені окремі норми, а подекуди й розділи у всіх міжнародних нормативних актах, які регулюють соціальні норми у сфері здійснення кримінального правосуддя і виконання покарань різних видів та щодо певних соціальних груп (неповнолітні, жінки, інваліди, засуджені з хронічними захворюваннями тощо), починаючи з Мінімальних стандартних правил ООН поводження із в'язнями 1955 року і завершуючи так званими «Правилами Мандели» 2015 року. Тобто нормотворчість у цій сфері налічує більш ніж шістьдесят років⁹⁰³.

Розглядаючи національний рівень закріплення правового статусу персоналу органів та УВП, доречно навести позицію О. Г. Колба, який влучно зауважив той факт, що у ВТК України персоналові органів та установ виконання покарань відводилася окрема глава 24 «Персонал органів і установ виконання покарань», а в чинному КВК України про персонал не

⁹⁰³ Калашник Н. С. Персонал в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби: від кримінально-виконавчої установи до пробації (міжнародні вимоги та бачення в Україні). *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2016. № 1 (11). С. 26.

йдеться взагалі. Усі ці питання регулюються спеціальним Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу»⁹⁰⁴. Більше того, названий Закон містить багато відсилочних норм до, насамперед, Закону України «Про Національну поліцію», що часто унеможлиблює його застосування на практиці.

У самому Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» розділ III присвячений персоналу ДКВС України⁹⁰⁵.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» до персоналу ДКВС України належать особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України.

Як слушно підкреслюють В. В. Василевич та Я. О. Ліховицький, у ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» застосовано формальний підхід, а саме – у цій правовій нормі перераховані тільки види персоналу ДКВС України, але не дано визначення цього поняття, що має вирішальне значення при визначенні соціально-правової природи цих осіб та їх потенційних можливостей у боротьбі із злочинністю⁹⁰⁶, а тому необхідно проаналізувати наукові підходи до визначення поняття «персоналу органів та установ виконання покарань», щоб сформулювати напрями оптимізації їх правового статусу.

Свого часу А. О. Галай, досліджуючи організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання, розумів «персонал установ виконання покарання» як постійний кадровий склад працівників установ виконання покарання, що включає різні категорії, які виконують конкретно поставлені функції (завдання), спрямовані на реалізацію цілей виконання покарання, та користуються у зв'язку з цим державними гарантіями забезпечення ефективної діяльності⁹⁰⁷.

В. Г. Павлов визначає персонал ДПтС України як сукупність працівників, які займають відповідні посади у структурі ДКВС України відповідно до штатного розкладу, мають спеціальні звання, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами, володіють моральними та діловими якостями, що дозволяють їм виконувати завдання з виконання кримінальних покарань, користуються

⁹⁰⁴ Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. С. 13.

⁹⁰⁵ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 09.08.2014).

⁹⁰⁶ Василевич В., Ліховицький Я. Персонал органів та установ виконання покарань як об'єкт кримінально-виконавчої діяльності та наукових досліджень. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 92.

⁹⁰⁷ Галай А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання : дис. ... канд юрид. наук. Київ, 2003. С. 35.

певними соціальними пільгами, мають певні трудові та політичні обмеження, зазначені у чинному законодавстві⁹⁰⁸.

Є. Ю. Бараш наводить таке розширене теоретичне визначення поняття «персонал ДКВС України»: це сукупність осіб, які обіймають відповідно до штатного розкладу посади в структурі відповідних органів, підприємств, установ та організацій ДКВС України, мають спеціальні звання (або працюють за трудовим договором (контрактом)), володіють моральними та діловими якостями, відповідною мотивацією та необхідними здібностями, що дозволяють їм на професійній основі забезпечувати реалізацію завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, і які у зв'язку з цим користуються певними правами, обов'язками та гарантіями працівників ДКВС України⁹⁰⁹.

Водночас науковець наголошує на можливості уточнити (надати звужене практичне визначення) положення ч. 1 ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яку пропонує викласти в наступній редакції: «До персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України належать особи, які на підставі укладеного трудового договору (контракту) обіймають посади в органах, підприємствах, установах та організаціях Державної кримінально-виконавчої служби України». Таке визначення, на його погляд, більш чітко відображає сутність персоналу⁹¹⁰.

І. С. Яковець та Ю. О. Новосад пропонують наступне визначення поняття «персонал органів та установ виконання покарань» – це фізичні особи, які на добровільній основі, з урахуванням визначених у законі кваліфікаційних та інших вимог і принципів діяльності, професійної, психологічної, моральної та іншої готовності, здатні ефективно працювати у відповідних підрозділах Державної кримінально-виконавчої служби України та реалізувати повною мірою закріплені в кримінально-виконавчому законодавстві завдання, а також належним чином виконувати інші обов'язки, що витікають із їх правового статусу, при державному гарантуванні їх діяльності⁹¹¹.

З огляду на існуючі в літературі наукові позиції, керуючись нормами Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а також враховуючи місце органів та УВП у системі суб'єктів реалізації

⁹⁰⁸ Павлов В. Г. Поняття персоналу Державної пенітенціарної служби України та засади його діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. 3 (6). С. 199.

⁹⁰⁹ Бараш Є. Ю. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби: поняття та структура. *Право і безпека*. 2010. № 4 (36). С. 77-78.

⁹¹⁰ Бараш Є. Ю. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби: поняття та структура. *Право і безпека*. 2010. № 4 (36). С. 78.

⁹¹¹ Яковець І., Новосад Ю. Про зміст поняття «персонал органів та установ виконання покарання» та його системоутворюючі ознаки. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 121.

кримінально-виконавчої політики, можна дати таке визначення поняття «персонал органів та УВП».

Персонал органів та УВП – це колектив працівників, що складається із сукупності осіб: 1) рядового та начальницького складу; 2) спеціалістів, які не мають спеціального звання; 3) інших працівників, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України, придатні за станом здоров'я та віком здійснювати професійну діяльність у ДКВС України та покликані реалізовувати кримінально-виконавчу політику держави.

До системоутворюючих ознак, що складають зміст даного поняття, відносять:

1. До персоналу органів та УВП входять ті фізичні особи, які, відповідно до вимог ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», володіють наступними ознаками:

а) є громадянами України (цей статус визначається Законом України «Про громадянство України»⁹¹²);

б) є повнолітніми (ч. 2 ст. 14 зазначеного Закону);

в) мають відповідний стан здоров'я (Закон України «Про основи охорони здоров'я в Україні»⁹¹³);

г) мають відповідну для роботи в органах чи УВП професійну кваліфікацію, що визначена в Єдиному кодексі професій в Україні.

2. Робота в ДКВС України здійснюється на добровільній основі.

3. До претендента на роботу (службу), як, власне, і до діючого персоналу ДКВС України, пред'являються певні кваліфікаційні вимоги, мова про які ведеться у ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу», а також у підзаконних нормативно-правових актах Мін'юсту України (до 1 січня 2017 року – це Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів і підрозділів внутрішніх справ, затверджене постановою КМ України від 29 липня 1991 року № 114, а також дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України). Крім цього, до державних службовців кваліфікаційні вимоги визначені у Законі України «Про державну службу», а до осіб, які працюють за трудовими договорами і органах та УВП, – в КЗпП України. Щодо інших вимог, які пред'являються до персоналу ДКВС України, то частина із них викладена в розділі III Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (ділові та моральні якості, освітній рівень тощо (ч. 3 ст. 14); прийняття та підписання тексту присяги (ч.ч. 4-5 ст. 14); обмеження політичної діяльності (ст. 15); інші вимоги, мова про які ведеться в ст. 16 (виконання законів, додержання професійної етики, гуманне

⁹¹² Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № № 2235-III . URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 10.03.2017)

⁹¹³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 10.03.2017)

ставлення до засуджених осіб, взятих під варту, та ін.)). Крім цього, низка загальних вимог, які мають суворо виконувати особи з числа персоналу органів та УВП, визначені в Кодексі етики та службової поведінки персоналу ДКВС України, схваленим рішенням колегії ДПтС України протоколом № 11 РК від 19.12.2012⁹¹⁴. Водночас слід зауважити, що проведений детальний аналіз Кодексу етики та службової поведінки персоналу ДКВС України дав підстави І. С. Яковець та К. А. Автухову вважати, що він потребує ґрунтовного доопрацювання⁹¹⁵, з чим не можливо не погодитися.

4. Особи, які працюють (служать) в органах та УВП, мають володіти такою рисою, як готовність до умов роботи (служби), яка, у свою чергу, є різноаспектною: професійна, психологічна, педагогічна, фізична, емоційна, т. ін.

5. Зазначені особи мають здатність до роботи (служби) в органах та УВП.

6. Робота (служба) в ДКВС України має бути ефективною, тобто такою, яка дає бажаний результат як для конкретно взятої особи з числа персоналу органів та УВП, так і в цілому для того підрозділу, в якому вона працює.

7. Відповідно до вимог ст. 11 КВК України персонал, який здійснює роботу (службу) в ДКВС України, поділяється на:

а) персонал органів виконання покарань (центральный орган виконавчої влади у сфері виконання покарань; його територіальні управління; органи пробації) (ч. 1 ст. 11);

б) персонал УВП (арештні доми; КВУ; спеціальні виховні установи (виховні колонії), СІЗО у випадках, передбачених КВК) (ч. 2 ст. 11);

в) персонал інших органів виконання покарань (ДВС України; військові частини гауптвахти, а також дисциплінарні батальйони) (ч. 7 ст. 11).

8. Персонал ДКВС України покликаний реалізувати правові норми, пов'язані із змістом завдань, визначених у кримінально-виконавчому законодавстві.

9. Зазначені завдання персонал ДКВС України має реалізувати повною мірою «від і до».

10. Завдання, які є предметом діяльності персоналу ДКВС України, мають бути закріплені в кримінально-виконавчому законодавстві.

11. Персонал ДКВС України має також належним чином виконувати й інші обов'язки.

⁹¹⁴ Кодекс етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України: схвал. рішенням колегії ДПтС України від 19.12.2012 р., протокол № 11 РК. URL: http://kvs.gov.ua/Kodeks_chesti.pdf (дата звернення: 03.05.2017).

⁹¹⁵ Яковець І. С., Автухов К. А. Регулювання етичної поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України: окремі питання. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 223.

12. Обов'язки персоналу ДКВС України витікають з його правового статусу.

13. Діяльність персоналу органів та УВП гарантується державою⁹¹⁶.

До наведеного вище переліку ознак та вимог до персоналу ДКВС України, слід також додати, що особи рядового і начальницького складу та працівники кримінально-виконавчої служби не можуть бути членами політичних партій (ч. 1 ст. 15 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»).

У свою чергу, Н. С. Калашник визначає наступні характерні риси, які відмежовують персонал інституцій виконання покарань від працівників інших правоохоронних і правозастосовних органів:

1. Робота (служба) персоналу в УВП розглядається як вид державної служби.

2. Обов'язки персоналу ширші за обов'язки служб охорони і повинні враховувати необхідність сприяти поверненню ув'язнених до суспільства (їх найшвидшій адаптації до повноцінного життя у суспільстві) після відбування покарання на основі програми позитивної мотивації та допомоги.

3. Особлива увага повинна приділятися організації стосунків між ув'язненими та персоналом пенітенціарної установи, який працює в безпосередньому контакті з ними.

4. Високі вимоги до професійних та особистісних якостей персоналу.

5. Необхідність спеціалізації та постійного професійного навчання персоналу.

6. Для набору та утримання кваліфікованого професійного персоналу необхідно забезпечувати відповідне службове положення, належні оклади та пільги, які відповідають характеру роботи і надають широкі можливості для професійного зростання та просування по службі⁹¹⁷.

Слід відзначити, що сьогодні, як ніколи, проблеми кадрового забезпечення є одними з найскладніших щодо свого вирішення. Загальновідомо, що кадри (персонал) є найбільшою цінністю кримінально-виконавчої системи. Персонал є важливим складником ресурсного забезпечення, який дозволяє досягати цілей, що ставляться перед кримінально-виконавчою системою⁹¹⁸.

Джеймс Мак-Манус дуже влучно з цього приводу зазначив: «Ми ніколи не навчимося поважати права ув'язнених, якщо ми не почнемо посправжньому поважати права в'язничного персоналу. Якщо хтось розра-

⁹¹⁶ Яковець І., Новосад Ю. Про зміст поняття «персонал органів та установ виконання покарання» та його системоутворюючі ознаки. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 121-123.

⁹¹⁷ Калашник Н. С. Персонал в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби: від кримінально-виконавчої установи до пробації (міжнародні вимоги та бачення в Україні). *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2016. № 1 (11). С. 27.

⁹¹⁸ Павлов В. Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі : дис. ... канд юрид. наук. Запоріжжя, 2015. С. 35.

ховує на те, що персонал ставитиметься до в'язнів, як годиться, коли в той же час до нього не ставляться порядно, то він дуже помиляється. Ми повинні захищати права в'язнів, але й потрібно дбати про права персоналу... Отож, вправне спорядження, належний відпочинок, належна тривалість відпустки, достатня кількість програм професійної підготовки персоналу і, звичайно ж, система внутрішнього розгляду скарг, які можуть виникати у ваших підлеглих, – це вимоги, які необхідні для забезпечення належної роботи персоналу, а отже, поваги прав в'язнів»⁹¹⁹.

З точки зору О. Н. Ярмиша, суттєве значення для належної організації та ефективного функціонування органів охорони правопорядку України має вирішення проблеми підвищення ролі кадрових підрозділів цих органів при доборі кандидатів на службу. Ці служби виконують функції, кожна з яких є самостійним напрямом, має власну теорію й історію розвитку й потребує фахової підготовки. До таких функцій, на його переконання, слід віднести: а) прогнозування потреби в персоналі; б) набір кандидатів до вступу на службу; в) добір кадрів із числа претендентів за низкою критеріїв; г) адаптацію на робочому місці та введення в посаду, входження в організацію молодих спеціалістів; ґ) супроводу кар'єри; д) поліпшення соціально-психологічного клімату, профілактику конфліктів; е) створення корпоративної та поліпшення організаційної культури; є) оцінювання й атестацію персоналу; ж) організацію професійного навчання та підвищення кваліфікації; з) роботу з вивільнення персоналу; й) підвищення лояльності персоналу й кадрову безпеку⁹²⁰.

Одним із важливих елементів кадрового забезпечення кримінально-виконавчої системи та передумовою якісного забезпечення процесу виконання покарань є професійне навчання, в тому числі підвищення кваліфікації персоналу органів та УВП.

Як зазначає Л. В. Сітовська, сучасні підходи до кадрового забезпечення ДКВС України потребують якісного оновлення професійної підготовки майбутніх юристів, здатних ефективно працювати у вітчизняній пенітенціарній системі. Особливості формування кадрів для пенітенціарної системи зумовлені специфікою роботи та принциповою відмінністю від інших професій юридичної галузі⁹²¹.

Більше того, теоретичний аналіз праць окремих науковців щодо зарубіжного досвіду підготовки майбутніх юристів до професійної діяльності в кримінально-виконавчій системі дозволяє визначити основні позитивні здобутки, які доцільно було б використати в межах сучасної системи

⁹¹⁹ Джеймс Мак-Манус. Роль персоналу у забезпеченні прав людини у в'язниці. *Аспект: інформаційний бюлетень*. 2003. № 2(10). С. 5-6.

⁹²⁰ Ярмиш О. Кадри дійсно вирішують усе. *Іменем Закону*. 2014. № 27 (5933). 3 лип. С. 6.

⁹²¹ Сітовська Л. В. Підготовка майбутніх юристів до професійної діяльності у пенітенціарній системі України : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. С. 6.

вітчизняної вищої юридичної освіти. Зокрема, це самостійність вищих навчальних закладів у формуванні навчальних планів; варіативність навчальних планів, які надають студентам широкі можливості вибору навчальних дисциплін при збереженні мінімального набору обов'язкових для вивчення; застосування технології поєднання теорії та практики шляхом щорічного проведення науково-прикладного національного конгресу з упровадження передового досвіду пенітенціарної діяльності⁹²².

У літературі висловлюється чимало думок та пропозицій щодо підвищення рівня професійної підготовки персоналу кримінально-виконавчої системи. Наведемо окремі з них.

Цікавим та успішним у сфері професійного навчання пенітенціарного персоналу є досвід Королівства Нідерланди. Підтримання високого рівня професійної компетентності відбувається таким чином: при Міністерстві юстиції створений навчальний центр для службовців, який здійснює первинну підготовку та підвищення кваліфікації персоналу. Також метою діяльності цього центру є розробка начальних програм для самоосвіти пенітенціарних органів та установ. Зміст навчальних програм є різнопрофільним, починаючи від загальних питань збереження власного здоров'я на робочому місці, профілактики зараження ВІЛ-інфекцією та соціально-небезпечними хворобами, закінчуючи вузькопрофільними відомчими питаннями на кшталт питань дотримання різних рівнів режиму або застосування вогнепальної зброї чи спеціальних засобів тощо. Зміст цих програм оновлюється один раз у два роки з урахуванням потреб, побажань і замовлень відомств. Навчальний центр складає програму навчання, методичні рекомендації, електронну базу навчальної літератури до кожної програми та питання до іспиту. Цей матеріал розповсюджується в органах і установах відомств, для яких створювався. Упродовж року кожен пенітенціарний працівник повинен самостійно оволодіти зазначеними навчальними програмами відповідно до своєї посади. Коли та скільки службовець навчається, з боку адміністрації не контролюється⁹²³.

Один раз на рік державні службовці проходять оцінювання на придатність до виконання своїх посадових обов'язків, аналогічне підсумковій перевірці рівня службової підготовки, передбаченій чинними нормативними актами⁹²⁴. У разі не складання іспиту службовець на три місяці перево-

⁹²² Сітовська Л. В. Підготовка майбутніх юристів до професійної діяльності у пенітенціарній системі України : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. С. 6.

⁹²³ Калашник Н. С. Досвід підготовки пенітенціарного персоналу Норвегії та Нідерландів. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 585-586.

⁹²⁴ Про затвердження Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 08.09.2015 р. № 1675/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1088-15> (дата звернення: 17.03.2017).

диться на посаду на один класний чин нижче, ніж займав. Через три місяці він має право перескласти іспит і бути поновленим на своїй посаді. Якщо державний службовець вдруге не складає іспит, тоді керівництвом вирішується питання щодо його подальшого перебування на службі, оскільки засвоєння навчальних програм входить до набору обов'язкових компетентностей, необхідних для успішного виконання пенітенціарною посадовою особою своїх обов'язків⁹²⁵.

Така практика самостійного навчання та самоосвіти є вартою більш активного запозичення в національну систему професійної підготовки персоналу кримінально-виконавчої системи. Тим більше, що розвиток інформаційних ресурсів, доступність до мережі Інтернет цьому сприяє⁹²⁶.

С. Г. Стеценко робить акцент на таких перевагах норвезької системи підготовки кадрів для пенітенціарного відомства, на які варто звернути увагу і нам в Україні:

1) набір осіб з уже наявними дипломами та певним віком до відомчої Академії дозволяє мінімізувати чисельність «зайвих» людей, які отримують освіту без подальшої мети працювати у відомстві виконання кримінальних покарань;

2) дворічний термін спеціалізованого навчання при першому роковій стажування у практичних підрозділах дозволяє тих осіб, які помилились у виборі фаху, не навчати повний термін, не витратити державних коштів і, як наслідок, зменшити плінність кадрів усередині системи⁹²⁷.

Упровадження в процес підготовки та підвищення професійного рівня персоналу міжнародних освітніх та пенітенціарних стандартів засвідчує потребу в удосконаленні механізму управління системою підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Цей процес потребує здійснення таких заходів:

– по-перше, оновлення стандартів освіти для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України;

– по-друге, оптимізації структури та змісту навчання, впровадження в цей процес інноваційних методик;

⁹²⁵ Калашник Н. С. Досвід підготовки пенітенціарного персоналу Норвегії та Нідерландів. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 586.

⁹²⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Зарубіжний досвід професійного навчання персоналу органів та установ виконання покарань. *Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової і соціальної держави*: матеріали II заочної науково-практичної конференції (Чернігів, 20 квіт. 2018 р.) / гол. ред.: О. М. Тогочинський ; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів, 2018. С. 173.

⁹²⁷ Стеценко С. Г. Кримінально-виконавча політика України крізь призму відомчої освіти. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 74.

– по-третє, організації належного правового, інформаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення системи професійної підготовки;

– по-четверте, організації міжнародного співробітництва з вивчення досвіду професійної підготовки пенітенціарного персоналу⁹²⁸.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в процесі вдосконалення та урізноманітнення форм і методів професійного навчання персоналу органів та установ виконання покарань важливу роль відіграє запозичення позитивного зарубіжного досвіду в цій сфері. При цьому особливий акцент слід робити на поєднанні теоретичного та практичного навчання, що можливо втілити в життя, наприклад, за допомогою проведення бінарних занять за участю науково-педагогічних та практичних працівників ДКВС України, що активно впроваджується у відомчих вищих навчальних закладах. Крім того, на окрему увагу заслуговує питання вдосконалення форм та методів самоосвіти в процесі професійної підготовки персоналу органів та УВП.

Повертаючись до питання легального визначення поняття «персоналу ДКВС України», слід підтримати дуже слушну пропозицію О. Г. Колба та В. В. Ремеги, які зазначають, що, керуючись принципом логічності при побудові системи правових норм, варто КВК України доповнити главою 3-1 «Персонал органів та УВП і органів пробації», у якій закріпити ст. 21-1 «Персонал органів та УВП і органів пробації». Крім цього, у зазначеній главі слід розмістити й ст. 21-2 «Вимоги, що пред'являються до персоналу органів та УВП і органів пробації»⁹²⁹.

Також, як видається, доречним є закріплення на рівні окремої статті чи навіть статей норм, які б регулювали правовий статус персоналу органів та УВП.

З приводу самої дефініції поняття «правовий статус особи» у представників науки теорії держави і права спостерігається розмаїття думок. Наведемо окремі з них.

П. М. Рабінович визначає правовий статус особи як комплекс її суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків⁹³⁰.

В. О. Котюк розуміє правовий статус особи як сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві й

⁹²⁸ Ребкало М. М. Сутнісні аспекти професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби. *Актуальні проблеми освіти, науки та галузевого законодавства у світлі вимог Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки* : матеріали міжнар. заочної наук.-практ. конф. (Чернігів, 30 черв. 2017 р.). Чернігів : Десна Поліграф, 2017. С. 95.

⁹²⁹ Колб О., Ремега В. Про деякі змістовно-сутнісні ознаки поняття «персонал органів та установ виконання покарань». *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 117.

⁹³⁰ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 9-е вид., зі змінами. Київ – Львів : Край, 2007. С. 84.

становлять соціально прийнятні та необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права й обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин⁹³¹.

О. Ф. Скакун, крім прав, свобод, обов'язків, до структури правового статусу особи включає ще відповідальність, відповідно до якої індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві⁹³².

А. М. Колодій та А. Ю. Олійник серед елементів правового статусу називають: статусні правові норми і правові відносини; суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки; громадянство; правові принципи і юридичні гарантії; законні інтереси; правосуб'єктність; юридичну відповідальність⁹³³.

Як вірно зауважує Ю. В. Стефанюк, у трактуванні правового статусу особи серед учених немає єдності, і часто до її структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, правосуб'єктність та інше. На її думку, зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру⁹³⁴.

Такі міркування є цілком слушними і заслуговують на підтримку. *Структуру правового статусу особи доцільно визначати через сукупність прав та обов'язків особи, а також гарантій їх забезпечення. При цьому ядром правового статусу слід визнавати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які за допомогою гарантій (відповідних засобів і способів) знаходять своє реальне втілення в життя, отримують всебічну правову охорону, а також захист у разі їх порушення.*

Виходячи із зазначеного вище, доцільно і справедливо у КВК України закріпити права та обов'язки персоналу органів та УВП, а також гарантії у сфері забезпечення їх соціально-правового захисту. Це є логічно і справедливо, оскільки врегулюнню правового статусу засуджених присвячена окрема глава 2 КВК України, а про правовий статус іншої сторони кримінально-виконавчих правовідносин – персоналу органів та УВП – у КВК України нічого не згадується.

До ознак правового статусу як самостійної категорії А. В. Панчишин відносить:

1. Правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів.

⁹³¹ Котюк В. О. Теорія права : навчальний посібник для юрид. фак. вузів. Київ : Вентурі, 1996. С. 100-102.

⁹³² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 378-379.

⁹³³ Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 129.

⁹³⁴ Стефанюк Ю. В. Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Випуск 2. Том 1. С. 26-27.

2. Відображає особливості особи та держави як учасників суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії.
3. Права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватися без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності.
4. Ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків.
5. Елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими.
6. Правовий статус характеризується відносною стабільністю⁹³⁵.

У цілому можна погодитися із запропонованим переліком ознак правового статусу із єдиним зауваженням, що до елементів правового статусу не слід включати відповідальність, про що ми зазначали вище, а тому одну з ознак можна сформулювати як «Права не можуть реалізовуватися без обов'язків».

У якості синоніма до поняття «правовий статус особи» може використовуватися термін «правове становище». Як стверджує Ю. М. Тодика, «ці поняття ідентичні, а спроби їх розмежування виглядають штучними. Статус – це і є положення, стан кого-небудь або чого-небудь. Етимологічно і по суті вони співпадають»⁹³⁶.

У науковій літературі також сустерігається застосування поняття «правовий модус». В. А. Патюлін, який увів до наукового обігу цю категорію, визначав правовий модус як сукупність норм об'єктивного права, що закріплюють права й обов'язки суб'єктів, які належать до визначених соціальних груп і відмежовані за певними критеріями. Міркування В. А. Патюліна з цього приводу зводяться до конкретизації загального поняття правового статусу суб'єктів права окремого виду (наприклад громадян) та пропозиції сконструювати на основі правового статусу правовий модус визначеної категорії цього виду суб'єктів права за визначеними (відповідними) ознаками (наприклад вік, стать, рід занять, професія тощо)⁹³⁷.

Правова категорія «правовий модус» одержує дедалі більше визнання і являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин⁹³⁸.

⁹³⁵ Павлишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 96.

⁹³⁶ Тодика Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодика, О. Ю. Тодика ; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого, Академия правовых наук Украины. Київ : Видавничий дім «ІнЮре», 2004. С. 151.

⁹³⁷ Патюлин В. А. Субъективное право граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации. *Советское государство и право*. 1971. № 6. С. 28-29.

⁹³⁸ Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 16.

З приводу прийнятності застосування поняття «правовий модус» слід підтримати позицію щодо сумнівної доцільності введення цієї категорії в поняттєвий апарат загальної теорії права, що зумовлено неможливістю чіткого визначення цього поняття. Таким чином, його введення спричинить плутанину, а тому є зайвим⁹³⁹.

Таким чином, предметом нашого дослідження буде правовий статус персоналу органів та УВП, про оптимізацію якого як окремого напрямку буде далі йти мова.

Розпочинаючи з аналізу законодавчого закріплення правового статусу персоналу органів та УВП, можна констатувати наступне. У Розділі IV Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» закріплений перелік прав та обов'язків посадових і службових осіб органів і УВП, СІЗО, які переважно стосуються процесу виконання покарань. Правовий же статус персоналу ДКВС України визначений в одноіменній статті 21 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яка знаходиться в розділі V «Правовий та соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України» названого Закону. З огляду на таке законодавче конструювання можна стверджувати, що соціально-правовий захист персоналу ДКВС України є запорукою ефективної реалізації прав та обов'язків, пов'язаних з виконанням покарань.

К. Ю. Мельник визначав соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ як засновану на законі діяльність органів державної влади щодо встановлення і застосування нормативних і організаційних гарантій, які забезпечують правомірну реалізацію і охорону (захист) визначеного законом правового статусу і служить для підвищення соціального статусу цієї категорії громадян у суспільстві⁹⁴⁰.

Цю дефініцію можна застосувати і до працівників ДКВС України. *По суті, соціально-правовий захист виступає гарантією забезпечення прав та дотримання обов'язків персоналу кримінально-виконавчої системи.*

А тому саме на питанні соціально-правового захисту персоналу ДКВС України зосередимо свою увагу.

Неможливо не відзначити, що проблема соціально-правового захисту працівників правоохоронних органів загалом та кримінально-виконавчої системи зокрема є не лише правовою, а й макромасштабною соціальною проблемою. Від ефективності та якості роботи працівників кримінально-виконавчої системи залежить стан безпеки та правопорядку в суспільстві.

⁹³⁹ Стефанюк Ю. В. Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 44.

⁹⁴⁰ Мельник К. Ю. Соціально-правовий захист як елемент соціально-правового статусу працівників органів внутрішніх справ. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2001. № 14. С. 250.

Задля формування громадянського суспільства і правової держави необхідно забезпечити належний рівень фінансування кримінально-виконавчої системи та соціального захисту її працівників. Це сприятиме підвищенню рівня престижності професії і створенню позитивного іміджу працівника кримінально-виконавчої системи.

Конституційною основою права на соціальний захист є ст. 46 Конституції України, яка передбачає, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом⁹⁴¹.

Зважаючи на специфіку професійної діяльності, яка пов'язана з небезпекою та високим рівнем ризику для життя і здоров'я при контакті з засудженими, працівники кримінально-виконавчої системи потребують особливого соціально-правового захисту.

Так, відповідно до статті 22 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» правовий захист працівників кримінально-виконавчої системи та членів їхніх сімей забезпечується шляхом: недопущення розголошення в засобах масової інформації відомостей про місце проживання цих осіб; надання відомостей про проходження служби особами рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби лише з дозволу начальників органів і УВП, СІЗО; надання особам рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби зброї і спеціальних засобів індивідуального захисту для постійного носіння і зберігання в порядку, що встановлюється КМ України.

У рамках діяльності ООН 30 серпня 1955 р. прийняті «Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями», які містять не лише норми, що регулюють порядок відбування покарання засудженими, але й визначають правовий статус персоналу УВП. Так, у сфері соціального захисту закріплено положення, що заробітна платня персоналу установ виконання покарань повинна встановлюватися з таким розрахунком, щоб приваблювати та утримувати на цій роботі тих чоловіків і жінок, які здатні виконувати її. Беручи до уваги винятково тяжкі умови цієї роботи, таким людям слід забезпечувати відповідні пільги й умови для праці⁹⁴².

Питання соціального захисту працівників кримінально-виконавчої системи врегульовані ст. 23 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». Так, умови грошового і матеріального забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплата праці праців-

⁹⁴¹ Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.07.2017).

⁹⁴² Правила ООН «Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями» від 30.08.1955 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 19.07.2017).

ників кримінально-виконавчої служби визначаються законодавством і мають забезпечувати належні матеріальні умови для комплектування ДКВС України висококваліфікованим персоналом, диференційовано враховувати характер умов служби чи роботи, стимулювати досягнення високих результатів у службовій та професійній діяльності і компенсувати персоналу фізичні та інтелектуальні затрати.

Визначена норма щодо можливості «диференційовано враховувати характер умов служби чи роботи» на практиці створює правове поле для зловживань. Розміри заробітної плати працівників кримінально-виконавчої системи залежать не тільки від державного фінансування, а в більшій частині «від доброї волі» різного рангу начальників. Спостерігаються значні коливання (до 5 разів) у розмірі заробітної плати між начальниками і безпосередніми виконавцями⁹⁴³.

Попри демілітаризацію кримінально-виконавчої системи та виведення її з підпорядкування МВС України, досі в законодавстві зберігаються бланкетні норми, які вказують на правове регулювання відносин соціального захисту працівників кримінально-виконавчої системи Законом України «Про Національну поліцію» (до 02.07.2015 р. – Законом України «Про міліцію»). Так, ч. 5 ст. 23 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» визначає, що на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюється соціальний захист поліцейських, визначений Законом України «Про Національну поліцію», а також порядок та умови проходження служби, передбачені для поліцейських. Умови і розміри грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплати праці працівників кримінально-виконавчої служби визначаються Кабінетом Міністрів України.

У свою чергу, Закон України «Про Національну поліцію» містить широкий перелік гарантій у сфері соціального захисту поліцейських у розділі IX «Соціальний захист поліцейських». Так, закріплено норми щодо: службового часу і часу відпочинку поліцейських (ст. 91), відпусток поліцейських (ст.ст. 92-93), грошового забезпечення поліцейських (ст. 94), медичного забезпечення поліцейських (ст. 95), житлового забезпечення поліцейських (ст. 96), порядку виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) чи втрати працездатності поліцейського (ст.ст. 97-101), пенсійного забезпечення поліцейських (ст. 102), навчання дітей поліцейських (ст. 103), захисту прав та законних інтересів працівників поліції (ст. 104) тощо.

Наприклад, серед гарантій у сфері житлового забезпечення передбачено, що поліцейським, які згідно із законом визнані такими, що

⁹⁴³ Бадира В. Заручники системи. URL: <http://humanrights.unian.ua/89499-zaruchniki-sistemi.html> (дата звернення: 11.11.2016).

потребують поліпшення житлових умов, житлова площа надається в першочерговому порядку. Особам, які звільнені зі служби в поліції і визнані інвалідами I групи внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних під час виконання службових обов'язків під час служби в поліції, або захворювання, одержаного під час проходження служби в поліції, і які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, житлові приміщення надаються позачергово. Членам сім'ї (дружині (чоловіку), дітям) поліцейського, котрий загинув під час виконання службових обов'язків, які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов та на момент загибелі поліцейського перебували на обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов, у відповідному населеному пункті житлове приміщення надається в позачерговому порядку. Поліцейським та членам їхніх сімей можуть надаватися житлові приміщення в гуртожитках та службові житлові приміщення в порядку і на умовах, визначених житловим законодавством. Поліцейські, які перебувають на обліку громадян, що потребують поліпшення житлових умов, під час звільнення зі служби в поліції за станом здоров'я, за віком, у зв'язку із скороченням штату залишаються на цьому обліку до одержання житла з державного житлового фонду до настання визначених законом підстав для зняття із зазначеного обліку. Керівники органів поліції мають право виплачувати поліцейським, які не мають власного житла в населеному пункті, де вони проходять службу і винаймають житло на підставі договору житлового найму, компенсацію за найм у розмірі і порядку, що визначаються КМ України⁹⁴⁴.

На жаль, у зв'язку з відсутністю належного фінансування та матеріально-технічного забезпечення кримінально-виконавчої системи вищезазвані соціальні гарантії, як правило, так і залишаються просто деклараціями, без реального втілення в життя.

Як слушно наголошує Я. О. Ліховіцький, через постійне недофінансування ДКВС України з Державного бюджету (щорічний дефіцит складає майже 60% від потреб) на сьогодні фактично згорнуті такі соціальні програми і проекти, пов'язані з діяльністю персоналу у сфері виконання покарань, як: будівництво житла; надання санаторно-курортних путівок на оздоровлення; психологічного супроводу процесу виконання покарань тощо⁹⁴⁵.

На особливу увагу заслуговує питання медичного забезпечення персоналу органів та установ виконання покарань. Насамперед це зумовлено можливістю виникнення професійних захворювань у зв'язку з виконанням

⁹⁴⁴ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page4> (дата звернення: 26.07.2017).

⁹⁴⁵ Ліховіцький Я. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. С. 166.

професійних обов'язків. Так, в силу специфіки сфери трудової діяльності, місця роботи загалом та робочого місця зокрема не завжди можливим є уникнути ризику захворювання, яке спричинене факторами виробничого середовища⁹⁴⁶.

Серед захворювань, які є професійними в галузі юриспруденції та характерні, зокрема, для працівників кримінально-виконавчої системи і передбачені в Переліку професійних захворювань, визначеного в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку професійних захворювань» від 8 листопада 2000 р., можемо назвати інфекційні захворювання та паразитози (туберкульоз, СНІД тощо), а також мікози відкритих ділянок шкіри, слизових оболонок та вісцеральні⁹⁴⁷.

Ці професійні захворювання виникають у процесі роботи обслуговуючого персоналу в місцях ув'язнення, де знаходяться хворі на туберкульоз. У системі ДКВС України при установах виконання покарань діє станом на 01.03.2016 р. 8 туберкульозних лікарень, без урахування закладів охорони здоров'я, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях⁹⁴⁸. Задля контролю за ситуацією щодо захворювання на туберкульоз у ДПтС України впроваджувалася Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії захворюванню на туберкульоз на 2012–2016 рр. Завдяки реалізації заходів зазначеної Програми, а також залученню позабюджетних коштів вдалося забезпечити підпорядковані установи протитуберкульозними препаратами майже на 95 відсотків від потреби. Проблемними питаннями в галузі протидії захворюванню на туберкульоз залишаються: поширення (як і в цілому в державі) мультирезистентного туберкульозу та сполучення туберкульозу з ВІЛ-інфекцією, що є чинником, який сприяє зменшенню ефективності лікування хворих та підвищенню рівня смертності⁹⁴⁹. А це створює сприятливе підґрунтя для зростання ризику захворювання на туберкульоз персоналу місць позбавлення волі.

У зв'язку з тим, що працівники пенітенціарних установ належать до переліку осіб, віднесених до груп підвищеного ризику захворювання на туберкульоз⁹⁵⁰, на особливу увагу заслуговує питання посилення заходів з профілактики туберкульозу серед персоналу органів та УВП.

⁹⁴⁶ Кернякевич-Ганасійчук Ю. В. Професійні захворювання в галузі юриспруденції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Випуск 6-1, том 2. Херсон, 2014. С. 39.

⁹⁴⁷ Про затвердження переліку професійних захворювань : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.11.2000 р. № 1662. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1662-2000-p> (дата звернення: 29.07.2017).

⁹⁴⁸ Довідка щодо організації охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення (станом на 01.03.2016) URL: <http://kvs.gov.ua/zmi/MedSt01032016Nad100320161004-2.pdf> (дата звернення: 12.09.2017).

⁹⁴⁹ Щоб спільними зусиллями побороти недугу. *Закон і обов'язок*. 28 березня 2014 року. № 13(3159). С. 4.

⁹⁵⁰ Перелік осіб, віднесених до груп підвищеного ризику захворювання на туберкульоз : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15.05.2014 р. № 327. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0577-14> (дата звернення: 10.09.2018).

У системі запобігання захворювання на туберкульоз серед персоналу органів та УВП першочергове значення мають наступні заходи, які потрібно вживати на практиці:

- забезпечення персоналу органів та УВП належними санітарно-гігієнічними умовами праці;
- проходження персоналом органів та УВП, який безпосередньо контактує із засудженими, скринінгу (профілактичного медичного огляду) до прийняття на роботу і в процесі роботи;
- проведення вакцинації проти туберкульозу серед персоналу органів та УВП.

Слід зазначити, що на сьогодні схвалена Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії захворюванню на туберкульоз на 2018–2021 роки⁹⁵¹. Будемо сподіватися на її подальшу ефективну реалізацію.

Важливою складовою частиною соціального захисту є також пенсійне забезпечення. Пенсійне забезпечення осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби здійснюється відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»⁹⁵². При звільненні зі служби особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби користуються правовими і соціальними гарантіями відповідно до Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист»⁹⁵³.

Особам рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби встановлюється пільговий залік вислуги років для призначення пенсії – один місяць служби за сорок днів; особам, які проходять службу у воєнізованих формуваннях і установах виконання покарань, призначених для тримання засуджених до довічного позбавлення волі, – один місяць служби за півтора місяця, а в установах виконання покарань, призначених для тримання і лікування інфекційних та психічно хворих засуджених, – один місяць служби за два місяці за переліком посад і в порядку, що затверджуються Міністерством юстиції України (ч. 4 ст. 23 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»).

Низький рівень грошового та матеріального забезпечення призводить до зниження зацікавлення працівників кримінально-виконавчої

⁹⁵¹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії захворюванню на туберкульоз на 2018-2021 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1011-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1011-2017-p> (дата звернення: 12.03.2018).

⁹⁵² Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 05.08.2017).

⁹⁵³ Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист : Закон України від 24.03.1998 р. № 203/98-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/203/98-вр> (дата звернення: 05.08.2017).

системи у результатах своєї праці, до перегляду ставлення до служби, що проявляється у високій плинності кадрів кримінально-виконавчої системи або в пошуках та використанні незаконних шляхів для задоволення особистих потреб і створює умови для виникнення корупційних ризиків⁹⁵⁴.

Серед найбільших нинішніх проблем нашої держави і суспільства називають війну, яка фактично триває на Сході України, та корупцію. Давньоримський політичний діяч Марк Туллій Цицерон ще в 70-му році до народження Христа у своїх промовах під час процесу над претором Сицилії Гаєм Ліцинієм Верресом, якого було звинувачено у здирництві, казав: «Так гине держава. Відбирати від інших для себе чи для свого угруповання більше шкодить добру країни, ніж війни і посуха»⁹⁵⁵.

У науковій та навчальній літературі існує чимало дефініцій поняття «корупція». Сучасний тлумачний словник української мови визначає поняття «корупція» як підкуп хабарами, продажність посадовців та політичних діячів⁹⁵⁶.

Закон України «Про запобігання корупції» у ч. 5 ст. 1 тлумачить її як використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або відповідно обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей. Серед суб'єктів, на яких поширюється дія вищезазначеного Закону України «Про запобігання корупції» названо державних службовців, осіб рядового і начальницького складу ДКВС України тощо.

Так, упродовж 2017 року персоналом Державної кримінально-виконавчої служби було скоєно 30 кримінальних правопорушень, пов'язаних з виконанням покладених на них службових обов'язків, характерною рисою яких було отримання матеріальної вигоди за вчинення певних дій, серед яких привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (стаття 191 КК України), незаконний збут наркотичних засобів (стаття 307 КК України), прийняття пропозицій, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (стаття 368 КК України), зловживання впливом (стаття 369² КК України) тощо⁹⁵⁷.

⁹⁵⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Соціально-правовий захист працівників кримінально-виконавчої системи України. *Соціологія права*. 2015. № 1-2 (12-13). С. 56.

⁹⁵⁵ Хорхе Бергольйо про зцілення від корупції. *CREDO* : католиц. суспільнонреліг. часопис. 08.05.2014. URL: <http://credo.pro/2014/05/115563> (дата звернення: 15.08.2017).

⁹⁵⁶ Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. дра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. С. 422.

⁹⁵⁷ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

На шляху боротьби з корупцією важливу роль відіграє процес виявлення корупційних ризиків у діяльності органів державної влади загалом, а також працівників кримінально-виконавчої системи зокрема з метою їх нейтралізації та недопущення подальшого розвитку ракової пухлини на ім'я корупція, яка охопила весь державний організм і робить його все більше недієздатним.

Під корупційними ризиками прийнято розуміти сукупність правових, організаційних та інших факторів і причин, які породжують, заохочують (стимулюють) осіб до скоєння корупційних правопорушень під час виконання ними функцій держави або місцевого самоврядування⁹⁵⁸.

Питання корупційних ризиків у діяльності різних органів державної влади було предметом не однієї наукової праці. Теоретичні основи та адміністративно-правові механізми протидії корупції в ДКВС України були проаналізовані в монографічному дослідженні О. Г. Боднарчука⁹⁵⁹. Так, автор серед базових факторів появи і розвитку корупційних ризиків, які розглядаються як обставини, що сприяють вчиненню корупції в органах і установах ДКВС України, виділяє такі: низьке матеріальне забезпечення і заробітна плата співробітників; недосконалість законодавчої бази протидії корупції; наявність великої кількості пропозицій з боку засуджених і підслідних⁹⁶⁰.

Слід погодитися з позицією науковця, що на сучасному етапі заходи подолання корупції не будуть ефективними доти, поки не буде посилено соціальний захист працівників у системі державної служби⁹⁶¹. *Тому оптимальним заходом боротьби з корупцією в кримінально-виконавчій системі України залишається належний рівень соціального захисту працівників, що найперше виявляється у відповідному розмірі грошового забезпечення як важливого чинника, що стимулює працівника до правослухняної поведінки та якісного виконання своїх службових обов'язків.*

Очевидно, що в разі подальшої відсутності у найближчому майбутньому збільшення фінансування кримінально-виконавчої системи, а також комплексного покращення соціального та матеріального становища її працівників вести мову про скорочення випадків вчинення корупційних діянь немає жодного сенсу⁹⁶².

⁹⁵⁸ Дмитрієв Ю. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави. *Вісник. Офіційно про податки*. 2015. № 14 (14). URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/8207?issue=209> (дата звернення: 23.08.2017).

⁹⁵⁹ Боднарчук О. Г. Теоретичні основи та адміністративно-правові механізми протидії корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України : монографія. Київ : Центр учб. літ., 2016. 462 с.

⁹⁶⁰ Боднарчук О. Г. Корупційні ризики як індикатор корупції у сфері виконання покарань. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22, ч. II, т. 2. С. 157.

⁹⁶¹ Боднарчук О. Г. Соціальна незахищеність співробітників кримінально-виконавчої системи як додатковий ризик корупції. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2012. № 4 (59). С. 160.

⁹⁶² Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Корупційні ризики в діяльності працівників кримінально-виконавчої системи України. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : зб. тез доп.

Як слушно зазначає М. С. Пузирьов, важливо зрозуміти, що якими б досконалими не були норми щодо досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень тощо, впровадження відповідних положень у життя буде залежати від конкретних людей – персоналу органів і УВП, а також забезпечення таких осіб необхідними ресурсами⁹⁶³.

Соціально незахищений, з невисокою заробітною платою, без перспективи кар'єрного росту працівник кримінально-виконавчої системи не здатний сформувати із злочинця таку особистість, яка б вела правослужняний спосіб життя, дотримувалась правових та інших соціальних норм держави і суспільства⁹⁶⁴. Такий невтішний стан речей, у свою чергу, є перешкодою на шляху досягнення кінцевої мети кримінально-виконавчого законодавства, яка полягає у виправленні і ресоціалізації засуджених, запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Інакше кажучи, ціль, заради якої функціонує вся кримінально-виконавча система, так і залишатиметься лише гучною декларацією, яку неможливо втілити в життя.

Ще однією передумовою виникнення корупції у ДКВС України називають професійну деформацію персоналу⁹⁶⁵.

Професійну деформацію психологи визначають як когнітивне викривлення та психологічну дезорієнтацію особистості, що виникає через постійний тиск зовнішніх та внутрішніх факторів професійної діяльності й призводить до формування специфічно професійного типу особистості. Найбільший ризик професійної деформації притаманний людям соціономічних професій, тобто тим, хто працює з людьми⁹⁶⁶.

Професійна деформація працівників кримінально-виконавчих установ розглядається як зміна професійних можливостей і особистісних характеристик в негативну сторону під впливом умов і досвіду професійної

V Міжнар. наук.-практ. конф., (31 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 90.

⁹⁶³ Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 397.

⁹⁶⁴ Бадира В. А., Яковець І. С. Непослідовність та суперечливість реформування Кримінально-виконавчої служби України, а також проблеми статусу та соціальної захищеності працівників Кримінально-виконавчої служби України. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України* / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова ; Харків. правозахис. група. Харків : Права людини, 2011. С. 21.

⁹⁶⁵ Боднарчук О. Г. Професійна деформація персоналу як передумова виникнення корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. №2 (6). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12bohvsu.pdf> (дата звернення: 26.08.2017).

⁹⁶⁶ Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти профілактики професійної деформації персоналу Державної кримінально-виконавчої служби. *Профілактика професійної деформації персоналу установ виконання покарань* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 09.09.2010). Біла Церква, 2010. С. 18.

діяльності. Рукоприкладство, грубість, застосування спецзасобів без належної необхідності – це крайні форми прояву професійної деформації⁹⁶⁷.

Втрата морально-етичних орієнтирів супроводжується змінами у світогляді співробітників пенітенціарної системи, в їхніх поглядах на життєві цінності. Деформація в поведінці співробітників пенітенціарної системи позначається на стані їхньої дисципліни⁹⁶⁸.

Як зазначає Н. Ю. Максимова, одним із різновидів професійної деформації є емоційне вигорання. Емоційне вигорання – це динамічний процес, що складається з чотирьох фаз, пов'язаних у часі причинно-наслідковими зв'язками. Компоненти емоційного вигорання – емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція професійних досягнень – утворюються відповідно до наступних фаз професійної деформації: 1) понадактивність, зацикленість на роботі, що викликає постійне напруження; 2) втома, пригніченість, постійна нестача часу, роздратованість; 3) дегуманізація, стереотипність поведінки, байдужість, зниження ефективності роботи; 4) зниження концентрації уваги, ригідність мислення, втрата ініціативи, погіршення здоров'я, виснаженість, аж до втрати сенсу буття⁹⁶⁹.

В. М. Трубников розглядає «синдром професійного вигорання» як процес, при якому щоденний вплив факторів стресу, пов'язаних з наданням допомоги іншій людині, поступово призводить до проблем із власним здоров'ям психологічного і фізичного характеру. Він може торкнутися не тільки окремого співробітника, але й організації в цілому⁹⁷⁰.

І професійна деформація, й емоційне вигорання є вкрай негативними явищами, які можуть призвести до професійної деградації працівника, яку слід розглядати як крайню стадію професійної деформації працівника, а також до порушення морально-психологічного клімату в колективі⁹⁷¹. Це спричиняє втрату працівником професійної придатності загалом та унеможлиблює виконання покладених на нього завдань, пов'язаних з виконанням покарань.

⁹⁶⁷ Королева Н. Б. Сотрудники уголовно-исполнительной системы: экстремальные условия профессии и их следствия. *Прикладная юридическая психология*. 2008. № 4. С. 87.

⁹⁶⁸ Боднарчук О. Г. Адміністративно-правові засади протидії корупції у Державній кримінально-виконавчій службі України : дис. ... д-ра. юрид. наук. Ірпінь, 2016. С. 96.

⁹⁶⁹ Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти профілактики професійної деформації персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Профілактика професійної деформації персоналу установ виконання покарань* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 09.09.2010). Біла Церква, 2010. С. 19.

⁹⁷⁰ Трубников В. М. Проблеми кадрового забезпечення пенітенціарної системи України як фундамент нормальної її діяльності. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 517-518.

⁹⁷¹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Професійна деформація персоналу органів та установ виконання покарань як передумова виникнення корупції у кримінально-виконавчій системі України. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8 груд. 2017 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 254.

Серед загальних причин, що спричиняють професійну деформацію персоналу ДКВС України, С. О. Чебоненко називає наступні:

1) відсутність групової згуртованості в колективі співробітників – відсутність можливості для працівника почувати себе членом колективу внаслідок специфіки робочого місця, через те, що начальник не допускає чи обмежує цю можливість, або тому, що інші члени колективу не приймають його в свої ряди;

2) наявність внутрішньоміжособистих і внутрішньогрупових конфліктів – наявність серйозних протиріч або несумісність окремих характеристик особистості працівника, наприклад його особистих цілей, цінностей, із соціально оцінюваними в групі, де він працює;

3) невпевненість у завтрашньому дні – для багатьох співробітників постійним стресором є страх втратити свою роботу через дисциплінарні порушення, вік чи з інших причин;

4) неможливість впливати на свою роботу, що є монотонною і механічною, а також відповідальність за речі, на які людина не може впливати (наприклад, засуджений вчинив втечу або суїцид);

5) характер виконуваної роботи – складність вирішуваних задач, самотійність у роботі, ступінь відповідальності, умови праці;

б) ставлення до роботи;

7) рольова двозначність, що характеризується невизначеністю стосунків між людьми на роботі. Конфлікт ролей виникає тоді, коли до співробітника висувають суперечливі вимоги, коли порушено принцип єдиного начальності – два начальники можуть дати співробітнику суперечливі вказівки. Конфлікт ролей має місце також і через розходження між нормами неформальної групи і формальними вимогами. У цій ситуації індивідуум може відчувати напруження і занепокоєння, тому що хоче бути прийнятим групою, з однієї сторони, і дотримувати вимоги начальства – з іншої;

8) стресогенний стиль управління – часте використання методів не виправданого тиску і погроз з боку керівництва щодо персоналу;

9) тиск робочого графіку – позмінна робота та робота за стабільним графіком. Дуже напружений графік робить утрудненим або неможливим одночасно задоволення виробничих і особистісних потреб;

10) робоче навантаження є занадто великим для того, щоб завершити його за конкретний період часу. Працівнику доручають непомірну кількість завдань за обмежений період часу. У цьому випадку звичайно виникає занепокоєння, фрустрація (почуття катастрофи), а також почуття безнадійності і матеріальних втрат. Однак недовантаження може викликати точно такі ж почуття, бо співробітник відчуває занепокоєння щодо своєї цінності і становища в організації, вважає себе непотрібним;

11) неправильні співвідношення між повноваженнями і відповідальністю, погані канали обміну інформацією в установі і необґрунтовані вимоги співробітників один до іншого;

12) особистісні особливості, такі, як: низький рівень самоповаги, високий рівень тривожності, прагнення до неодмінного успіху, або гіпервідповідальність, невелика кількість інтересів, окрім роботи, або їх відсутність, упевненість людини в тому, що вона є єдиною, хто здатен виконувати цю роботу, тощо;

13) соціальні умови. Це і матеріальна незахищеність, і недостатня кількість працівників в установі, що провокує збільшення темпу та обсягу роботи персоналу та ставить його в стресові умови, і, дуже часто, відсутність можливості для розвитку кар'єри та професійного зростання на робочому місці;

14) постійне високе емоційне напруження, пов'язане з відповідальністю за безпеку життя та здоров'я, необхідністю в контролі та організуванні великої кількості людей (заповнення великих обсягів документації), низьким престижем пенітенціарної діяльності⁹⁷².

До наведеного вище переліку причин професійної деформації персоналу органів та УВП можна також віднести:

- 1) недостатність знань та професійної підготовки;
- 2) відсутність належного рівня моральних, фізичних якостей, необхідних для здійснення професійної діяльності;
- 3) недосконалість кримінально-виконавчого законодавства, що є регулятором процесу виконання покарань;
- 4) корумпованість кримінально-виконавчої системи, як і інших систем, сфер політико-правового життя;
- 5) постійне спілкування із засудженими;
- 6) відсутність балансу між робочим часом та часом відпочинку.

Тому доцільно розробити механізм нейтралізації названих причин, а також активно застосовувати засоби запобігання професійній деформації.

До прикладу, І. С. Яковець окреслює наступні шляхи подолання проблеми професійної деформації персоналу ДКВС України:

- зміна кадрової політики (перехід від декларацій та закликів до конкретних активних дій);
- створення нової моделі підбору та керування кадрами з наданням переваг досвіду і знанням, а не політичній належності та близькості до певних кіл або осіб;
- оптимізація кадрової структури органів і установ виконання покарань, виключення ненормованого робочого дня;
- створення умов для мобільності просування по службі (приміром, шляхом утворення прямої залежності від рівня освіти);

⁹⁷² Чебоненко С. О. Причини виникнення професійної деформації персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Профілактика професійної деформації персоналу установ виконання покарань* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 09.09.2010). Біла Церква, 2010. С. 55-56.

- більш якісний підбір кандидатів на навчання та службу, проведення оцінки особистих якостей за спеціально розробленими з урахуванням специфіки органів і установ виконання покарань методиками, встановлення вікового цензу для кандидатів тощо;

- тісна взаємодія з існуючими навчальними та науковими установами, що займаються проведенням досліджень у сфері виконання покарань⁹⁷³.

Крім того, в літературі слушно наголошується на важливій ролі психологічної служби установ виконання покарань у процесі профілактики професійної деформації, яка повинна:

- займатися не тільки засудженими, але більшою мірою персоналом установ з метою попередження професійної деформації останніх і ефективного їх впливу на процес ресоціалізації засуджених;

- здійснювати «фільтруючі функції» для добору на службу в УВП найбільш соціально зрілих та гуманно налаштованих осіб;

- проводити релаксійні заходи як до заступання на службу, так і після неї, тобто в безперервному процесі, що дозволить максимально знімати психологічні перенавантаження з персоналу та в кінцевому результаті – із засуджених⁹⁷⁴.

Очевидно, що комплекс вищезапропонованих заходів профілактики та боротьби з професійною деформацією разом із підвищенням рівня соціально-правового захисту та матеріального забезпечення персоналу кримінально-виконавчої системи може дати позитивний результат щодо скорочення фактів корупції в системі та одночасно призведе до підвищення престижу професії.

Свого часу в СРСР (і в Україні до створення самостійного пенітенціарного відомства) переведення на роботу до виправно-трудової установи розглядалося найчастіше як «заслання» за дисциплінарне правопорушення замість звільнення. Така дисциплінарна практика була однією з головних причин неможливості соціально спрямованого управління виправною системою⁹⁷⁵.

На жаль, слід зазначити, що престиж професії працівника кримінально-виконавчої служби на сьогодні продовжує залишатися на невисокому рівні.

⁹⁷³ Яковець І. С. Професійна деформація персоналу ДКВС: причини та шляхи подолання. *Профілактика професійної деформації персоналу установ виконання покарань* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 09.09.2010). Біла Церква, 2010. С. 40.

⁹⁷⁴ Караванов В. Й. Психологічна служба як один із чинників підвищення професійного і психоемоційного стану персоналу системи виконання покарань. *Формування позитивного соціально-психологічного мікроклімату в середовищі засуджених і персоналу установ виконання покарань* : матеріали круглого столу. Біла Церква, 2011. С. 43.

⁹⁷⁵ Прусс В. Москва, Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. С. 55.

Як наголошує В. В. Топчій, престиж професії надзвичайно низький, адже великої моральної чи матеріальної зацікавленості в роботі із засудженими немає. Зокрема, недостатній рівень заробітної плати, проблеми в застосуванні правового та соціального захисту, медичного обслуговування і забезпечення житлом працівників пенітенціарної системи. Значна частина працівників в установах пенітенціарної системи не відповідають вимогам, які визначені сучасними міжнародними стандартами, щодо утримання засуджених, освіти, хоча держава й намагається забезпечити достойну заробітну плату, соціальний захист і гарантії, щоб зацікавити і залучити до роботи потрібну для пенітенціарної системи кількість високоосвічених працівників, морально, фізично і соціально здорових⁹⁷⁶.

З огляду на ситуацію, яка склалася, пропонуємо внести зміни в чинне законодавство щодо вдосконалення правового статусу персоналу органів та УВП.

По-перше, слід нарешті розробити нормативно-правові акти, які б регулювали відносини соціального захисту працівників кримінально-виконавчої системи, а не застосовувати положення законів, які визначають особливості соціально-правового захисту працівників поліції. *По-друге*, доцільно збільшити розміри фінансування відповідних соціальних гарантій працівників кримінально-виконавчої системи. Це дозволить перетворити декларативні гарантії в реальні дієві заходи соціального захисту працівників кримінально-виконавчої системи. Крім того, необхідно впроваджувати в життя норми Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України щодо вжиття заходів для підвищення престижності служби в органах і установах ДКВС України, зокрема шляхом підвищення заробітної плати працівників та грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу ДКВС України, забезпечення їх житлом, соціального захисту⁹⁷⁷.

Ці зміни позитивно вплинуть не лише на рівень забезпечення соціально-правового захисту працівників кримінально-виконавчої системи, але й сприятимуть ефективному функціонуванню системи виконання покарань України, яка на даний момент перебуває в стані занепаду та стагнації, незважаючи на перманентне реформування.

Переходячи до розгляду напрямів оптимізації кримінально-виконавчої політики, що стосуються правового статусу засуджених, спершу слід визначити поняття «засудженого» та окреслити його правовий статус.

Засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК

⁹⁷⁶ Топчій В. В. Уніфікація пенітенціарної системи України: історичний і міжнародний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. 6. Том 2. С. 131.

⁹⁷⁷ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

України). Щодо правового статусу засудженого, то він виконує обов'язки і користується всіма правами, передбаченими для громадян України, з певними обмеженнями, які визначені законодавством України, вироком суду, умовами виконання покарання.

Як підкреслює К. А. Автухов, що ж стосується розуміння необхідного обсягу правообмежень, то вони, на наш погляд, доволі чітко окреслені у практиці ЄСПЛ, який у рішенні «Хірт проти Сполученого Королівства» (*Hirst v. the United Kingdom*) вказав, що будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, частково для попередження злочинів і безладів, і такі обмеження повинні бути невід'ємно пов'язані з умовами ув'язнення (п. 69)⁹⁷⁸.

Щодо поняття «правового статусу засуджених» і його змістового наповнення у літературі існує чимало думок.

Як слушно стверджує А. Х. Степанюк, правовий статус засудженого – це різновид галузевого правового статусу, який визначається нормами кримінально-виконавчого законодавства і, в свою чергу, поділяється на підвиди – правові статуси осіб, які відбувають різні види кримінальних покарань, призначених їм за вироком суду, що набрав законної сили⁹⁷⁹. При цьому вчений визначає поняття «правового статусу засудженого» як сукупність усіх встановлених і нормативно врегульованих прав засуджених, якими вони володіють, та обов'язків, що на них покладені під час відбування кримінального покарання⁹⁸⁰.

Т. А. Денисова вважає, що під правовим статусом засуджених потрібно розуміти сукупність юридично закріплених конституційних, громадянських та інших прав, свобод, законних інтересів і обов'язків, якими володіє засуджений в період відбування кримінального покарання⁹⁸¹.

Поняття «правового статусу засуджених» Ю. А. Чеботарьова окреслює як закріплену нормами різних галузей права сукупність прав, законних інтересів і обов'язків, що визначають і характеризують статус засудженого під час відбування ним покарання⁹⁸². На прикладі засуджених до позбавлення волі автор дає наступні визначення складових елементів, що формують зміст правового статусу засудженої особи. Так, права засудже-

⁹⁷⁸ Автухов К. А. Відомчі нормативно-правові акти у процесі реформування правового регулювання діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 27. С. 178.

⁹⁷⁹ Кримінально-виконавче право України : навчальний посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 111.

⁹⁸⁰ Кримінально-виконавче право України : навчальний посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 112.

⁹⁸¹ Кримінально-виконавче право України : навчальний посібник / за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. С. 47.

⁹⁸² Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 11.

них до позбавлення волі – це врегульовані законом реальні можливості певної позитивної поведінки і користування соціальними благами, націлені на задоволення особистих потреб і інтересів, досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених, забезпечення яких трансформується в правовий обов'язок адміністрації кримінально-виконавчих установ; обов'язки – врегульовані законом форми поведінки (зобов'язуючі і забороняючі), спрямовані на виправлення і ресоціалізацію засуджених, підтримку порядку й умов відбування покарання; законні інтереси – закріплені в законі прагнення (бажання) засуджених до позбавлення волі до володіння конкретними особистими благами, зміни свого правового статусу, які задовольняються в процесі їх об'єктивної оцінки відповідними органами й організаціями⁹⁸³.

Цілком погоджуючись із тим, що правовий статус засуджених складається з їх прав та обов'язків, які у них виникають у процесі відбування покарання, одночасно слід зауважити, що питання належності законних інтересів до структури правового статусу засуджених є дискусійним.

З цього приводу М. В. Романов цілком справедливо зазначає, що хоча статус засудженого базується на загальному статусі особи, це означає, що засуджений має в тому числі й законні інтереси, але їх зміст виходить за межі особливого статусу засудженого, стосується різних галузей права і передбачає (у разі спроби їх реалізації) багатоактову та різновекторну діяльність як самого засудженого, так і інших осіб (як пенітенціарної служби, так і інших підприємств, установ, організацій, громадян)⁹⁸⁴.

У контексті дослідження правового статусу осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт, М. Я. Гуцуляк зазначає, що під правовим статусом засуджених необхідно розуміти засновану на загальному статусі громадян держави і закріплену в нормативних актах різних галузей права сукупність їх обов'язків, прав, свобод і законних інтересів, що залежать від призначеної судом міри кримінально-правового впливу і від поведінки винного під час її виконання⁹⁸⁵.

Як пише К. Б. Марисюк, правовий статус засуджених складається з двох частин. По-перше, він включає загальний правовий статус громадян України. Як відомо, засудження не тягне за собою втрату громадянства (ст. 25 Конституції України, ст. 15 Загальної декларації прав людини), а також втрату загальноправового статусу⁹⁸⁶. Окремо науковець наголошує

⁹⁸³ Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 12.

⁹⁸⁴ Романов М. В. Законні інтереси засудженого. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_36 (дата звернення: 12.09.2017)

⁹⁸⁵ Гуцуляк М. Я. Правовий статус осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 139.

⁹⁸⁶ Марисюк К. Б. Поняття та суть правового статусу засуджених. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. С. 54.

на необхідності виділення ще й індивідуального правового статусу засуджених. Під час відбування однакового виду покарання засуджені можуть мати різний індивідуальний правовий статус – залежно від багатьох факторів: статі, віку, стану здоров'я, поведінки та ін. Наприклад, індивідуальний правовий статус засуджених до позбавлення волі жінок суттєво відрізняється від індивідуального правового статусу засуджених до позбавлення волі чоловіків, а статус неповнолітніх – від статусу повнолітніх засуджених. Важливо, що індивідуальний правовий статус засуджених не є статичним, він змінюється разом із змінами в житті людини під час відбування покарання⁹⁸⁷.

З приводу правового статусу засуджених до позбавлення волі К. А. Автухов констатує: якщо правовий статус абстрактного засудженого до позбавлення волі характеризується сукупністю нормативно закріплених юридичних прав та обов'язків, встановлених у законодавстві, то правове становище конкретного (персонально індивідуалізованого) засудженого до позбавлення волі містить як потенційні права й обов'язки, зумовлені існуванням правовідносин-моделей, так і реальні, зумовлені існуючими правовідносинами-відносинами⁹⁸⁸.

Виходячи з наведених міркувань і враховуючи існуючий у теорії права та держави поділ правового статусу на **загальний**, який складається з основних конституційних прав та обов'язків громадянина, **спеціальний**, що складається з особливих, своєрідних (додаткових) прав і обов'язків певної групи суб'єктів, наприклад студентів, пенсіонерів, військовослужбовців, та **індивідуальний**, який складається з прав та обов'язків окремої персоніфікованої особи, які вона має на даний час⁹⁸⁹, можемо зробити наступні висновки.

Засуджені наділені загальним правовим статусом людини та громадянина з відповідними обмеженнями, визначеними Кримінально-виконавчим кодексом України, законами України і встановленим вироком суду. Усім засудженим притаманний спеціальний правовий статус, який відповідно диференціюється на види залежно від виду покарання, яке відбуває засуджений. У широкому розумінні спеціальний статус засуджених можна поділити на: 1) правовий статус засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства та 2) правовий статус

⁹⁸⁷ Марисюк К. Б. Поняття та суть правового статусу засуджених. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. С. 55.

⁹⁸⁸ Автухов К. А. До питання визначення поняття «правовий статус засудженого». *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні* : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару [20 листопада 2015 року, м. Харків] / Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 14.

⁹⁸⁹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. С. 80.

засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. У вузькому розумінні спеціальний статус засуджених підлягає класифікації залежно від конкретного виду покарання, яке відбуває засуджений. *Індивідуальним правовим статусом володіє кожний конкретний засуджений*, і він буде різний для кожного в силу різних об'єктивних та суб'єктивних причин: віку, статі, стану здоров'я, рівня освіти, поведінки тощо⁹⁹⁰.

Загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси співвідносяться між собою як загальне, окреме та одиничне. Конституційні права й обов'язки становлять основний зміст загального правового статусу індивіда і є фундаментом для спеціальних та індивідуального правових статусів⁹⁹¹.

Особливу увагу слід приділити розгляду конституційних прав, які, зрозуміло, в силу виконання тих чи інших покарань піддаються обмеженням тією чи іншою мірою.

Як зазначає М. І. Хавронюк, із урахуванням наявності багатьох сфер життєдіяльності суспільства, кожна з яких характеризується особливими правовими відносинами, а також з урахуванням змісту потреб, що цими правами забезпечуються (класифікація за цими критеріями визнається як основна і звичайно застосовується при більш детальному розгляді конкретних прав і свобод), конституційні права та свободи людини і громадянина можна поділити на громадянські (фізичні, особисті), політичні, економічні, екологічні, соціальні та культурні (гуманітарні)⁹⁹².

П. М. Рабінович за характером потреб людини, які забезпечуються правами, пропонував права людини поділяти на:

– фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини в забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому основна класифікація прав людини має розпочинатися саме із прав фізичних;

– особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

⁹⁹⁰ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Правовий статус засуджених: поняття та сутність. *Актуальні питання кримінально-виконавчого законодавства та практики* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 29 березн. 2018 р.) / відп. ред. І. М. Микитась, М. І. Рудницьких. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2018. С. 31-32.

⁹⁹¹ Павлюков Р. О. Поняття та структурні елементи правового статусу інвалідів в Україні. *Право і безпека*. 2006. № 5. Т. 5. С. 139.

⁹⁹² Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібн. / авт.-уклад. М. І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. С. 74-75. (Нормативні документи та коментарі).

– культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини в доступі до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема, у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури;

– економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або у підприємстві;

– політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою⁹⁹³.

Враховуючи позицію, що слід виходити із назв, які є найбільш установлені і частково впливають, зокрема, із назв положень відомих універсальних міжнародних актів – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права⁹⁹⁴, підтримуємо класифікацію прав людини, відповідно до якої права за змістом поділяються на:

1) особисті права людини:

- ті, що забезпечують фізичне існування особи;
- ті, що забезпечують соціальне існування особи;

2) соціально-економічні права людини:

- економічні – які слід розуміти як можливості людини самостійно здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ;
- соціальні – які в даному контексті розглядаються, як вимоги особи до держави в тому випадку, якщо вона самостійно з об'єктивних причин не може забезпечити гарантований рівень власного економічного добробуту;

3) політичні права людини і громадянина;

4) культурні права людини;

5) екологічні права людини⁹⁹⁵

Серед прав засуджених, які відносяться до соціально-економічних, можна виділити такі: на гуманне ставлення до них і на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або

⁹⁹³ Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 14.

⁹⁹⁴ Конституція України: Офіц. текст : Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібн. / авт.-уклад. М. І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. С. 75. (Нормативні документи та коментарі).

⁹⁹⁵ Литвиненко І. Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 57-58.

такому, що принижує їх гідність, поводженню; на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом; на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці; на належне матеріально-побутове забезпечення в порядку, встановленому КВК України; одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту (ст. 107 КВК України)⁹⁹⁶.

Предметом окремих досліджень також виступали: право засудженого на життя⁹⁹⁷ та право на медичну допомогу⁹⁹⁸ під час відбування покарання, право засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності⁹⁹⁹, право засуджених на свободу світогляду та віросповідання¹⁰⁰⁰, право на звернення¹⁰⁰¹, виборчі права засуджених¹⁰⁰², сімейні права засуджених¹⁰⁰³, право на освіту засуджених¹⁰⁰⁴, право на зайнятість¹⁰⁰⁵ та працю засуджених¹⁰⁰⁶, авторські права засуджених¹⁰⁰⁷ тощо.

⁹⁹⁶ Романов М. В. Місце соціально-економічних прав у структурі правового статусу засудженого. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 318.

⁹⁹⁷ Гальцова О. В. Щодо права засуджених на життя під час відбування покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 122-124.

⁹⁹⁸ Рябих Н. В. Право на життя та право на медичну допомогу осіб засуджених до позбавлення волі. *Науково-аналітичний журнал «Митна справа»* / Національний університет «Одеська юридична академія». 2012. № 5(83). Ч. 2 С. 263-269.

⁹⁹⁹ Василюк І. М. Позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 5 (14). С. 95-99.

¹⁰⁰⁰ Голоборотько Д. Є. Законодавчі гарантії права засуджених на свободу світогляду та віросповідання в Україні (1991-2016 рр.). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 1(55). С. 8-13.

¹⁰⁰¹ Лисодед О. В. Щодо права засуджених до позбавлення волі на звернення. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 177-179.

¹⁰⁰² Яковець І. С. Виборчі права засуджених до позбавлення волі у міжнародних документах і практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 248-261 ; Томіліна Ю. Є. До питання про обмеження виборчих прав засуджених. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/2595/1/2017_Tomilina_DO%20ПИТАННЯ%20ПРО%20ОБМЕЖЕННЯ%20ВИБОРЧИХ%20ПРАВ%20ЗАСУДЖЕНИХ.pdf (дата звернення: 20.08.2017).

¹⁰⁰³ Яковець І. С. Проблеми обмеження сімейних прав засуджених при виконанні покарання у виді позбавлення волі практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 266-279.

¹⁰⁰⁴ Шевченко О. Д. Стан дослідження в науці проблем, що стосуються змісту права засуджених на освіту. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 158-161.

¹⁰⁰⁵ Неживець О. М. Теоретичні аспекти зайнятості жінок, засуджених до позбавлення волі в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. № 1(22). С. 130-135.

¹⁰⁰⁶ Дуюнова Т. В. Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 151-160 ; Лисенко М. І. Забезпечення права на працю засуджених в умовах ізоляції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 13. Том 2. С. 78-80

¹⁰⁰⁷ Микитась І. М. Правова охорона авторських прав засуджених. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 32. Том 3. С. 53-55.

І це далеко не вичерпний перелік прав засуджених, а також праць, які присвячені їх аналізу.

Ознакою конституційних прав засуджених, як уже нами раніше зазначалося, є їх обмеженість. В. О. Човган у своєму фундаментальному монографічному дослідженні «Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування» обмеження прав засуджених тлумачить як звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод державою внаслідок володіння особою спеціальним правовим статусом засудженого¹⁰⁰⁸.

При цьому автором виділено такі форми нормативних обмежень прав (тих, що об'єктивуються в законодавстві):

1) позбавлення суб'єктивного права. Позбавлення права є фактично обмеження права аж «до нуля», тобто воно є максимально можливим обмеженням права;

2) заборона як обмеження проявляється в разі застосування статичного підходу, а саме порівняння того, що заборонено вільним громадянам і засудженим. Якщо для засуджених існує заборона, а для вільних громадян ні, то така заборона буде обмеженням права. Так само в разі застосування динамічного підходу обмеження права матиме місце тоді, коли після прийняття нормативного акта з'являється нова заборона або заборона більшого обсягу. Обмеження може мати прояв і тоді, коли одна заборона замінюється іншою, якщо остання є більш суворою, аніж попередня;

3) обов'язок. Будь-яке встановлення обов'язку засуджених, який накладається на них, оскільки вони володіють цим спеціальним правовим статусом, є правовим обмеженням. Унаслідок встановлення обов'язку завжди обмежується те чи інше суб'єктивне право. Обов'язок тісно пов'язаний із забороною. При цьому пасивний обов'язок є класичним прикладом внутрішньо притаманної заборони (особа зобов'язана не вчиняти певних дій). Активний же обов'язок можна трактувати як заборону невчинення особою певних дій;

4) специфічні суб'єктивні права. Існує дискусія щодо можливості визнання специфічних прав обмеженнями, тому відповідь на це питання науковець дав у залежності від того, про спеціальне право якого характеру йдеться. В. О. Човган пропонує поділ специфічних прав на специфічні залишкові та специфічні додаткові. Специфічні залишкові права завжди будуть обмеженнями, адже вони є «урізаною» чи «зменшеною копією» права вільних громадян. Наприклад, право вільно розпоряджатися своїм часом є урізаним, засуджені мають тільки специфічне право – користуватися своїм часом у відповідності до розпорядку дня, що передбачає певний вільний час. Специфічне ж додаткове право навряд чи можна роз-

¹⁰⁰⁸ Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / В. О. Човган ; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : Права людини, 2017. С. 79.

глядати як обмеження. Наприклад, право на отримання харчування, житла та одягу є юридично гарантованим у в'язничному контексті навіть у разі відсутності коштів. Такого права у вільних громадян немає, хоча окремі їх категорії і можуть мати певну допомогу такого роду від держави. Однак залежно від типу правового регулювання (дозволено все, що не заборонено, чи навпаки) та обраного способу аналізу (динамічний та статичний) цей висновок може змінюватися. Поділ специфічних прав на залишкові та додаткові залежить від суттєвості зв'язку специфічного права засудженого із певним специфічним правом вільної особи. Він є доволі умовним та залежить від поглядів на правову природу специфічного права;

5) встановлення специфічної відповідальності. Стосовно засуджених така відповідальність у «чистому вигляді», як правило, не зустрічається. Здебільшого засуджені несуть відповідальність за дії, які є правомірними для вільних громадян лише в тих випадках, коли існує спеціальна заборона або специфічний обов'язок, які самі є формами правових обмежень. Випадків же, коли специфічна відповідальність існує без безпосередньо встановленої заборони чи обов'язку, у в'язничному законодавстві мало, однак вони існують, хоча в такому випадку заборона (чи обов'язок) витікає із цієї відповідальності. У будь-якому разі встановлення відповідальності за діяння, за які для вільних громадян відповідальності немає, варто розглядати як обмеження. Так само варто розглядати обмеження застосування за певні діяння більш суворої відповідальності, ніж для вільних осіб. Обмеженням може вважатись і дисциплінарна відповідальність. Її підстави та характеристики допомагають встановлювати наявність правообмежень¹⁰⁰⁹.

Саме специфічні суб'єктивні права та обов'язки засуджених, які одночасно виступають формами обмежень прав, що є елементами загального правового статусу, – це ті індикатори, які визначають спеціальний правовий статус засудженого і складають основне «ядро» його змісту.

Очевидно, що особливий акцент слід зробити на дослідженні окремих елементів спеціального правового статусу засуджених, оскільки саме вони виступатимуть в якості складників об'єкта оптимізації.

Такими елементами спеціального правового статусу засуджених (за аналогією із структурою правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань) є суб'єктивні права, юридичні обов'язки та гарантії їх забезпечення. При цьому, як зазначалося абзацом раніше, саме права та обов'язки будуть основою спеціального правового статусу засуджених.

¹⁰⁰⁹ Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / В. О. Човган; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : Права людини, 2017. С. 108-109.

Вдаючись до аналізу нормативної регламентації спеціального правового статусу засуджених, слід відзначити наступне. Як констатувалося раніше, на відміну від правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань, правовий статус засуджених визначений у главі 2 КВК України, де закріплено основи правового статусу засуджених (ст. 7), основні права засуджених (ст. 8), основні обов'язки засуджених (ст. 9), а також на рівні окремої статті 10 передбачено право засуджених на особисту безпеку.

Зокрема, у п. 1 ст. 8 КВК України передбачений, здавалося б, вичерпний, досить широкий перелік прав засуджених, який складається з одинадцяти позицій.

Однак у п.п. 2, 3, 4 ст. 8 КВК України закріплено, що засудженому гарантується право на правову допомогу; засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, що здійснюють їх захист; засудженому гарантується право на побачення в порядку, встановленому КВК України¹⁰¹⁰.

У ст. 10 КВК України передбачене право засуджених на особисту безпеку і порядок забезпечення цього права, що, безумовно, сприяє його застосуванню на практиці.

Доречно зауважити, що деякі права засуджених сформульовані в КВК України через норми-гарантії, наприклад, засудженому гарантується право на правову допомогу, засудженому гарантується право на побачення. Законодавчо встановлені також гарантії забезпечення інших прав засуджених. Так, гарантією права засуджених на охорону здоров'я виступатиме система медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а гарантією права на працю буде система заходів та засобів, які об'єднуються поняттям «охорона праці».

Сьогодні засуджені підприємств УВП залучаються до виготовлення такої продукції, як: будівельні матеріали, меблі, продукція промислового призначення, сільськогосподарська техніка та запасні частини до неї, тара і упаковка, транспортне устаткування та автозапчастини, швейні вироби і взуття, господарсько-побутові товари, металовироби, продукція спецпризначення, сувенірна продукція, товари для садівників та городників, чавунне литво тощо. А тому, з огляду на специфіку виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, забезпечення засуджених гаран-

¹⁰¹⁰ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № № 1129-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page> (дата звернення: 22.09.2017).

тіями у сфері охорони праці є запорукою реалізації конституційного права на належні, безпечні і нешкідливі умови праці, а також важливим заходом щодо профілактики виробничого травматизму.

Одночасно очевидним є те, що окремі з перелічених прав стосуються засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі. А тому таке звужене змістове наповнення законодавчої норми не відповідає її назві «Основні права засуджених». Тому доцільно в цій статті зосередити права, які є іманентно властивими всім категоріям засуджених, а вже в статтях наступних глав КВК України зосередити права, притаманні засудженим при відбуванні різних видів покарань. До прикладу, КВК України у ч. 1 та 2 ст. 107 регламентуються права та обов'язки засуджених до позбавлення волі.

На думку Ю. А. Чеботарьової, ст. 8 КВК України повинна бути доповнена текстом, де б були перераховані всі права, властиві всім категоріям засуджених громадян України, у тому числі засудженим до позбавлення волі, які витікають із міжнародних законів і норм, із міжнародних договорів, конвенцій, угод і правил, що підтверджують ці права (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Конвенція ООН проти тортур і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів обігу і покарання, регіональних конвенцій та угод): 1) право на життя й особисту недоторканність; 2) право на свободу від тортур або іншого жорсткого поводження; 3) право на здоров'я; право на повагу людської гідності; 4) право на належні правові процедури; 5) право на свободу від дискримінації будь-якого роду; 6) право на свободу від рабства; 7) право на свободу совісті і думки; 8) право на свободу віросповідання; 9) право на недоторканність сімейного життя; 10) право на саморозвиток¹⁰¹¹. Така авторська пропозиція щодо переліку прав не зовсім відображає особливості спеціального правового статусу засуджених, а більшою мірою є повторенням прав, що охоплюються загальним правовим статусом людини, які ми називали вище.

У Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України особлива увага зосереджена на вирішенні проблем:

- укрій незадовільного стану умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах і приведення їх до європейських стандартів;
- забезпечення засуджених якісною медичною допомогою;
- реалізації права на працю тощо.

З огляду на такий перелік основних проблем, що стосуються реалізації прав засуджених, вважаємо за необхідне дослідити їх зміст та виробити шляхи вдосконалення й оптимізації процесу їх втілення в життя.

¹⁰¹¹ Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. Київ, 2005. С. 12.

Як зазначено в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, існуюча система виконання кримінальних покарань та попереднього ув'язнення не повною мірою відповідає принципам гуманізму і поваги до прав та свобод людини. Умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту, потребують приведення у відповідність з європейськими стандартами¹⁰¹². Виходячи з цього, можна стверджувати, що в ідеалі умови тримання засуджених повинні віддзеркалювати гуманне ставлення до засуджених та свідчити про повагу до їх людської гідності. І до цього ми повинні прагнути.

Як слушно зауважують О. Г. Колб та І. М. Василюк, для чіткого розуміння змісту права на гуманне ставлення до засуджених та повагу їх людської гідності слід перш за все визначитися з наповненням основних його складників. Саме такий підхід і дозволить на законодавчому рівні закріпити вихідні засади та гарантії реалізації цього права в процесі виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі¹⁰¹³.

У результаті аналізу наукової літератури О. М. Джужа та І. О. Колб констатують факт існування різноманітних підходів до опису й тлумачення гідності як людини в цілому, так і засудженого зокрема. На їх думку, єдине, в чому сходяться всі дослідники, – це визнання людської гідності найкращою підставою для обґрунтування всіх інших прав засуджених, у тому числі й на реабілітацію (ресоціалізацію). Людська гідність – складне поняття, що не має чіткої дефініції, і це лише ускладнює практичне забезпечення поваги до неї при виконанні покарання у виді позбавлення волі: якщо не можна чітко встановити, що є гідністю людини, то відповідно, не можна й виміряти повагу до неї у тій або іншій сфері чи діяльності персоналу ДКВС України¹⁰¹⁴.

На жаль, вести мову про втілення норми про повагу до людської гідності засудженого на практиці немає жодних підстав. Справедливим з цього приводу є міркування, що у кримінально-виконавчих установах створюються такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяють усвідомленню особою власної гідності та не орієнтують особу на повагу до себе і до оточуючих. Переповнення деяких установ, убогі та брудні

¹⁰¹² Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

¹⁰¹³ Колб О. Г., Василюк І. М. Гуманне ставлення до засуджених як елемент їх права, межі гуманності при виконанні покарання у виді позбавлення волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 33.

¹⁰¹⁴ Джужа О. М., Колб І. О. Повага до людської гідності засуджених: поняття та шляхи забезпечення в процесі виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 267.

приміщення й інтер'єри колоній, недостатнє матеріальне та побутове забезпечення, форма одягу та прийнятий зовнішній вигляд, які підкреслюють стан і статус засудженого – це не повний перелік тих рис, які при-таманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі¹⁰¹⁵.

Фактично неабияка частина карального впливу позбавлення волі міститься саме в умовах тримання. Закон називає серед інших засобів впливу на засудженого працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених. Серед названих засобів впливу умови тримання є найбільш очевидними та чутливими для засуджених. Працею засуджені не завжди забезпечені, навчання не є обов'язковим та не має достатньої якості, а соціально-виховна робота не завжди орієнтована на особистість (частіше має певне ідеологічне або ситуативне забарвлення). Що стосується умов тримання, то з ними засуджені зіштовхуються щоденно, та ці умови мають яскраво виражену каральну суть. Без перебільшень їх можна назвати такими, що ганьблять та принижують особу¹⁰¹⁶.

Більше того, А. Х. Степанюк робить далекосяжний висновок: виправних колоній у тому форматі, який має місце сьогодні, в Україні не повинно бути. Саме час перейти до запровадження в'язничної форми виконання-відбування покарання. Не повинно бути такого покарання, як позбавлення волі. Має бути ув'язнення, яке відбуватиметься у в'язниці (тюрмі) з наданням кожному ув'язненому окремої кімнати, щоб норма житлової площі була не 4 м², як це передбачено чинним КВК України, а в середньому близько 25 м² – саме така норма для місць ув'язнення була розроблена ще на початку ХХ сторіччя. Такий підхід повністю відповідає міжнародним документам щодо поводження з ув'язненими, прийнятим на рівні ООН (Правила Мандели), та Європейським в'язничним правилами¹⁰¹⁷.

А тому необхідно докладати зусиль для того, щоб режими в установах запроваджувалися з метою:

а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;

¹⁰¹⁵ Романов М. В. Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України*. / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за загальною редакцією Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2011. С. 9.

¹⁰¹⁶ Романов М. В. Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України* / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за загальною редакцією Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2011. С. 10.

¹⁰¹⁷ Степанюк А. Х. Застосування покарань потребує змін. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 432-433.

б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці й на свободі, яка послаблює почуття особистої гідності і відповідальності в'язнів;

в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами і зовнішнім світом, що якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;

г) забезпечити в'язням можливість розвивати професійні навички і здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення¹⁰¹⁸.

Окрім того, в таких критичних умовах браку поваги до гідності людини в місцях позбавлення волі виникає потреба в допомозі, підтримці, настанові. Цю роль здавна брали на себе священники. В'язничне капеланство забезпечує право засудженого на свободу віросповідання і надає можливість реалізувати таке право. Про це, зокрема, йдеться в «Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими» (1955 р.) (стаття 42), а також ці положення закріплено в українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), статті 35 Конституції України тощо¹⁰¹⁹.

Релігійна опіка в УВП та СІЗО є невід'ємною складовою здійснення принципу гуманного поводження з усіма особами, позбавленими волі, поваги до їх людської гідності¹⁰²⁰.

Більше того, суттєву допомогу в проведенні ресоціалізаційної роботи можуть надавати саме представники Церков, релігійні організації, оскільки ці інституції в силі здійснювати позитивний вплив на духовний світ особистості засудженого, зміцнювати її морально-етичні якості, а також забезпечувати засуджених духовною підтримкою.

З метою координації душпастирської опіки засуджених та осіб, узятих під варту, що перебувають в органах, УВП та СІЗО ДКВС України, і персоналу цих органів та установ при Міністерстві юстиції України функціонує Душпастирська рада з питань релігійної опіки в пенітенціарній системі України¹⁰²¹.

¹⁰¹⁸ Романов М. В. Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України* / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за загальною редакцією Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2011. С. 11-12.

¹⁰¹⁹ Крупник Л. О. Проблема людської гідності у місцях позбавлення волі (крізь призму в'язничного душпастирства). *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 293-294.

¹⁰²⁰ Безверха А. О. Вплив релігії на засуджених при відбуванні кримінального покарання. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 253.

¹⁰²¹ Положення про Душпастирську раду з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України : Наказ Міністерства юстиції України від 05.07.2017 р. № 2170/5. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1828%3A1&catid=63%3Ava&Itemid=86&lang=ru (дата звернення: 22.09.2018).

Проблема забезпечення засуджених якісною медичною допомогою пов'язана з реалізацією одного з найважливіших соціальних прав людини, закріпленого в ст. 49 Конституції України, – права кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Право на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом, включено також до переліку основних прав засуджених, визначених у ч. 1 ст. 8 КВК України.

Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань¹⁰²².

Під медико-санітарним забезпеченням засуджених до позбавлення волі розуміють створення необхідних умов тримання засуджених для задоволення їх потреб в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні. Іншими словами, мова йде про мікросоціальні умови відбування покарання, які забезпечують нормальне з фізіологічної точки зору існування людини в місцях позбавлення волі¹⁰²³.

Беззаперечно, що в першу чергу забезпеченню реалізації права на охорону здоров'я сприяють заходи щодо організації охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі, які проводяться закладами охорони здоров'я, що перебувають у системі ДКВС України.

Станом на 1 березня 2016 року у системі ДКВС України діють 132 заклади охорони здоров'я, з них: медичних частин в установах виконання покарань – 79; медичних частин в слідчих ізоляторах – 29; медичних частин у виховних колоніях – 6; лікарень – 18, з них: 8 туберкульозних лікарень; 9 багатопрофільних лікарень (у тому числі лікувальний заклад для надання медичної допомоги інвалідам при ВК-45 у Дніпропетровській області); 1 лікувальний заклад психіатричного профілю (ВК-20 у Запорізькій області). Перелік закладів охорони здоров'я вказаний без урахування таких, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях¹⁰²⁴.

¹⁰²² Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № № 1129-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page> (дата звернення: 22.09.2017).

¹⁰²³ Пустовалов А. Р., Пономарев С. Б., Горохов М. Москва, Лукашев В. Н. Правовое регулирование и организация медико-санитарного обеспечения осужденных. *Вестник Удмуртского университета*. 2014. С. 168.

¹⁰²⁴ Довідка щодо організації охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення (станом на 01.03.2016) URL: <http://kvs.gov.ua/zmi/MedSt01032016Nad100320161004-2.pdf> (дата звернення: 22.09.2016).

Попри розгалужену структуру закладів охорони здоров'я, що функціонують у кримінально-виконавчій системі нашої держави, продовжують існувати невирішені проблеми в цій сфері, які, в свою чергу, призводять до порушення права засуджених на охорону здоров'я.

Чимало порушень стосується питань своєчасності звільнення засуджених від праці і початку лікування, відсутності в медчастинах установ необхідних фахівців і ліків, своєчасності обстеження на предмет встановлення інвалідності, цілодобового доступу хворих до якісної питної води, проблем з отримання медпрепаратів від родичів засуджених тощо¹⁰²⁵.

Крім того, виходячи з міркування О. І. Богатирьової, права засуджених на охорону здоров'я найбільше підлягають захисту у таких випадках, як:

- нездійснення своєчасного первинного обстеження засуджених упродовж доби, затримка в їх обстеженні та лікуванні;
- ненадання засудженим належної медичної допомоги (госпіталізації), необхідних умов лікування та організації медичного обслуговування (закупівлі, порядку використання медикаментів, обладнання та ін.);
- викладення недостовірних відомостей, що містяться в медичній документації про стан здоров'я;
- зволікання при підготовці або неналежне складання медичними працівниками відповідних документів про стан здоров'я осіб для подальшого вирішення питання про звільнення засудженого від покарання за хворобою (ст. 84 КК України)¹⁰²⁶.

На порушення права засуджених на охорону здоров'я та проблеми медико-санітарного забезпечення засуджених вказано і в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України¹⁰²⁷. На основі аналізу названої Концепції можна виділити такі проблеми в цій сфері.

По-перше, з огляду на значну кількість засуджених, хворих на соматичні та психічні захворювання, поширення серед засуджених інфекційних хвороб, насамперед туберкульозу та ВІЛ/СНІДУ, залишається гострою проблема забезпечення таких засуджених належною медичною допомогою.

По-друге, заклади охорони здоров'я ДКВС України не відповідають вимогам державних будівельних норм, в установах виконання покарань не забезпечується санітарне та епідемічне благополуччя.

¹⁰²⁵ Стулов О. О. Медико-санітарне обслуговування засуджених до обмеження волі та позбавлення волі: проблеми забезпечення законності. *Форум права*. 2014. № 2. С. 424.

¹⁰²⁶ Богатирьова О. І. Захист прав засуджених на охорону здоров'я. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.-конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 379.

¹⁰²⁷ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/654-2017-p> (дата звернення: 03.10.2017).

По-третє, медичне обладнання в закладах охорони здоров'я ДКВС України амортизувалося та морально застаріло, не відповідає сучасному стану розвитку науки і техніки, що перешкоджає діагностуванню та подальшому лікуванню хворих.

По-четверте, недостатній рівень фінансування заходів медико-санітарного обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, не дає можливості проводити в необхідному обсязі протиепідемічні заходи, а також забезпечувати надання належної медичної допомоги.

Крім того, незадовільний рівень фінансування всієї системи виконання покарань виявляється і в невисоких заробітних платах медичного персоналу закладів охорони здоров'я ДКВС України, що, в свою чергу, призводить до неукомплектованості медичних закладів спеціалістами різного профілю.

За таких умов першочерговим завданням держави є збільшення видатків на вдосконалення охорони здоров'я засуджених до позбавлення волі, а саме: на покращення тримання засуджених у лікувальних корпусах установ виконання покарань; на облаштування медичних закладів кримінально-виконавчої системи сучасним медичним обладнанням, а також на підвищення матеріального і соціального забезпечення медичного персоналу¹⁰²⁸. Названі заходи доречно вважати основними шляхами оптимізації медико-санітарного забезпечення засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Реалізація права на працю, передбаченого ст. 43 Конституції України, зміст якого полягає в можливості вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці, засудженими, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, має свої особливості та обмеження.

Як зазначається в літературі, такі обмеження мають каральний та виховний характер і впливають із самого покарання. До цих обмежень належать: неможливість добровільного вступу в трудові відносини, зміна їх характеру чи добровільне припинення, вільне користування коштами тощо¹⁰²⁹.

Відповідно до кримінально-виконавчого законодавства України засуджені залучаються до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Засуджені залучаються до оплачува-

¹⁰²⁸ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Проблеми охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми соціального права: матеріали всеукраїнського «круглого столу»*, присвяченого 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 р.). Львів : Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка ; Український центр соціально-правових досліджень, 2016. С. 131.

¹⁰²⁹ Кримінально-виконавче право : навчальний посібник / В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова [та ін.] ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. С. 200.

ної праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції. При цьому адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею.

Водночас серйозну стурбованість Міжнародної організації праці викликає практика використання праці ув'язнених у приватному секторі, яка започаткована в розвинутих країнах та поширилася на інші країни й нині виходить на міжнародний ринок. Так, у деяких містах США проводяться ярмарки праці ув'язнених, служби працевлаштування набирають персонал у місця ув'язнення, що критикують профспілкові організації, які відзначають дуже низький рівень заробітної плати та відсутність захисту ув'язнених. Міжнародна організація праці також висловила занепокоєння у зв'язку з тим, що ув'язнені вже позбавлені волі, тому існує загроза, що використання їхньої праці приватними компаніями може бути пов'язане з експлуатацією, яка зведе нанівець будь-які заяви про волевиявлення¹⁰³⁰. Така праця може перетворитися на примусову.

З огляду на вищезазначені порушення прав засуджених при використанні їх праці в приватному секторі важливою і доцільною вимогою закону є те, що засуджені залучаються до праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній. Підприємство забезпечує виконання таких завдань держави: залучення до праці засуджених і їх робітниче навчання, виробництво і реалізація продукції за укладеними договорами відповідно до Господарського і Цивільного кодексів України та ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». Одним із завдань підприємства є беззбиткова господарська діяльність.

Однак не виключена можливість залучення засуджених до позбавлення волі до праці на підприємствах державної або інших форм власності за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції. Більшість існуючих установ виконання покарань мають власне виробництво, де засуджені працюють, виконуючи замовлення. Але формулювання цього положення закону дає підстави вважати, що засуджені можуть залучатися до праці не лише на підприємствах установ, але й на інших підприємствах будь-якої форми власності.

Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі визначає, що засуджені залучаються до праці: у центрах трудової адаптації; у майстернях, підсобних господарствах установ та слідчих ізоляторів; на підприємствах установ виконання покарань; на підприємствах державної або інших форм власності за умови

¹⁰³⁰ Кисільова Т. Примусовій праці – надійний заслін. *Праця і зарплата*. 2008. № 3 (611). 20 серпня. С. 6-7.

забезпечення їх належної охорони та ізоляції відповідно до укладених угод між установою, де відбуває покарання засуджених, та замовником; на роботах з господарського обслуговування установ та слідчих ізоляторів¹⁰³¹.

Як уже зазначалося, основною умовою роботи засуджених на інших підприємствах є забезпечення їх охорони та ізоляції. Але не всі категорії засуджених можуть працювати за межами установ. Так, засуджені до довічного позбавлення волі залучаються до праці тільки на території виправної колонії з урахуванням вимог тримання їх у приміщеннях камерного типу. Засуджені неповнолітні залучаються до праці тільки на підприємствах виховних колоній¹⁰³².

Часто УВП укладають договори про надання послуг шляхом передання засуджених для робіт на підприємстві замовника, який зобов'язується оплатити ці послуги за обумовленою ціною. У ціну закладається заробітна плата засудженого і прибуток установи! Що в даному випадку виготовляє установа і за що отримує прибуток? За торгівлю робочою силою?¹⁰³³.

За таких обставин, очевидно, варто намагатися залучати ув'язнених до праці в межах кримінально-виконавчих установ під наглядом уповноважених органів чи осіб відповідної установи, щоб уникнути експлуатації засуджених і використання їх праці приватними компаніями в особистих інтересах, наприклад в інтересах одержання прибутку.

У складі ДКВС України сьогодні функціонують: 90 промислових, 11 сільськогосподарських підприємств УВП, а також 137 майстерень і 126 підсобних господарств УВП та СІЗО¹⁰³⁴.

При цьому викликає стурбованість критичний стан сфери виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, відсутність ефективної системи мотивації трудової діяльності засуджених, що не сприяє закріпленню в них трудових навичок як невід'ємного складника процесу ресоціалізації, а також відшкодуванню збитків, заподіяних злочинами (загальна сума за виконавчими листами – понад 500 млн. грн.). Крім того, відсутність пільгових умов діяльності підприємств та механізму їх

¹⁰³¹ Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі : Наказ Міністерства юстиції від 07.03.2013 р. № 396/5 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13> (дата звернення: 15.10.2017).

¹⁰³² Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : ТОВ «Одісей», 2005. С. 398-399.

¹⁰³³ Посмаков П. М. Трудовая занятость осужденных в уголовно-исполнительной системе: современное состояние и перспективы развития. *Уголовно-исполнительная политика, законодательство и право: современное состояние и перспективы развития* : сб. материалов круглого стола, посвященного памяти доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Российской Федерации О. В. Филимонова (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая 2013 г.) / под науч. ред. проф. В. И. Селиверстова и проф. В. А. Уткина. Москва : ИД «Юриспруденция», 2014. С. 152.

¹⁰³⁴ Про сервіс / Каталог продукції державних підприємств. URL: <http://market.kvs.gov.ua> (дата звернення: 18.09.2018).

оподаткування призвело до зростання загальної заборгованості (майже до 180 млн. грн.), що не дозволяє спрямувати доходи від працевикористання засуджених на покращення умов їх тримання. Крім того, участь засуджених у суспільно корисній праці як складова процесу їхньої ресоціалізації передбачає запровадження дієвого механізму їх заохочення до трудової діяльності та оптимізації системи оплати праці. Йдеться насамперед про розв'язання на законодавчому рівні питань про надання працюючим засудженим так званих «трудових відпусток», призначення пенсій у період відбування покарання тощо¹⁰³⁵.

К. В. Муравйов, наголошуючи на критичному стані підприємств УВП, що не дає змоги забезпечити залучення всіх засуджених до праці, яка є одним із засобів виправлення та ресоціалізації, вказує на те, що принципи діяльності таких підприємств не відповідають сучасним умовам ринкової економіки, через що вони не спроможні ефективно функціонувати. Тому мають бути створені умови для залучення інвестицій у підприємства УВП та розміщення на цих підприємствах замовлень на випуск продукції для регіональних потреб із метою самозабезпечення УВП та зменшення навантаження на державний бюджет¹⁰³⁶.

З правом на працю тісно пов'язане право на зайнятість. Право на зайнятість є складовою частиною системи, що об'єднує всі права і свободи, які існують у сфері праці, в основі якої лежить право на працю. При цьому право на зайнятість визначається як абсолютне суб'єктивне право громадян вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, що включає право громадян на державне сприяння зайнятості та право деяких категорій громадян на забезпечення зайнятості¹⁰³⁷.

Р. І. Шабанов, розмірковуючи над питанням співвідношення права на працю та права на зайнятість, дійшов логічного висновку про природність первинності права на працю перед правом на зайнятість, які співвідносяться як сутність та форма, як право і закон, де право на працю посідає центральне місце, а право на зайнятість у формі правового закону має надати природному праву на працю рушійної сили. Розуміння права на зайнятість саме як законодавчого права, яке є інструментом реалізації права на працю, дозволяє при його реалізації вимагати додержання природно-правових вимог права на працю та не може залежати від політичних чи економічних інтересів¹⁰³⁸.

¹⁰³⁵ Богатирьов І. Г., Лісіцков О. В. Стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України та їх науковий супровід. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 88.

¹⁰³⁶ Муравйов К. В. Сучасний стан реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 3. С. 216.

¹⁰³⁷ Собченко О. В. Некоторые правовые проблемы занятости населения в Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. С. 13.

¹⁰³⁸ Шабанов Р. І. Правова природа права на зайнятість як юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2014. Вип. 26. С. 122.

Питання реалізації права на зайнятість завжди було, є і буде актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору. Варто відзначити, що в умовах сьогоденішньої соціально-економічної кризи, в якій перебуває наша держава, проблема забезпечення зайнятості населення особливо загострилася.

Відповідно до п. 7 ч. 1 Закону України «Про зайнятість населення» під поняттям «зайнятість» слід розуміти не заборонену законодавством діяльність осіб, пов'язану із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно¹⁰³⁹.

Р. І. Шабанов, аналізуючи правову природу права на зайнятість, зазначає, що право на зайнятість виступає, по-перше, як суб'єктивне право кожного громадянина, який відноситься до економічно активного населення, на державне сприяння в одержанні роботи або необхідної профпідготовки для цього, якому відповідає обов'язок держави в особі його компетентних органів здійснити таке сприяння, і, по-друге, як правочин реалізувати свої можливості на одержання державного сприяння в різних організаційно-правових формах, вимагати від відповідних органів та посадових осіб належного виконання цього обов'язку¹⁰⁴⁰.

Для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, можливість реалізувати своє суб'єктивне право на зайнятість набагато менша у порівнянні з іншими особами.

Така ситуація зумовлена багатьма чинниками, а саме: упередженістю потенційного роботодавця щодо особи, яка раніше відбувала покарання в місцях позбавлення волі; недостатнім рівнем ресоціалізації звільненої особи; втратою навичок та вмінь професійної діяльності тощо.

З огляду на ці обставини особи, звільнені після відбуття покарання, віднесені до категорії громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню (п. 3 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення»).

Так, для працевлаштування осіб, звільнених після відбуття покарання, разом з іншими категоріями громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, підприємствам, установам та організаціям з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота в розмірі 5 відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників за

¹⁰³⁹ Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> (дата звернення: 30.10.2017).

¹⁰⁴⁰ Шабанов Р. І. Правова природа права на зайнятість як юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* 2014. Вип. 26. С. 123.

попередній календарний рік. Роботодавці самостійно розраховують цю квоту з урахуванням чисельності громадян, які на умовах повної зайнятості вже працюють на підприємствах, в установах та організаціях і належать до таких, що є неконкурентоспроможними на ринку праці (крім інвалідів) та забезпечують їх працевлаштування самостійно. Роботодавці можуть звернутися за сприянням щодо працевлаштування даної категорії громадян до центрального органу виконавчої влади, яка реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції. Обов'язковою умовою дотримання роботодавцями квоти вважається працевлаштування таких громадян, про що роботодавці інформують щороку центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції¹⁰⁴¹.

Крім того, задля засвоєння звільненими особами з місць позбавлення волі соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, в тому числі через реалізацію свого права на зайнятість, здійснюються заходи соціального патронажу.

Так, відповідно до ст. 18 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» Державна служба зайнятості наділена повноваженнями щодо здійснення соціального патронажу, зокрема вона бере участь у підготовці до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, та здійснює інші повноваження в цій сфері¹⁰⁴².

Наприклад, у рамках дії укладеної угоди про співробітництво Коломийського міськрайонного центру зайнятості з Коломийською виправною колонією № 41 відбулася чергова зустріч із засудженими, які готуються до звільнення. Представник служби зайнятості поінформувала про стан та перспективи ринку праці, основні напрями діяльності. Також розповіла присутнім про методи самостійного пошуку роботи, роз'яснивши нюанси кожного з них¹⁰⁴³.

Таким чином, законодавчо передбачені додаткові гарантії для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у сприянні працевлаштуванню та заходи інформаційно-роз'яснювального і профорієнтаційного характеру для осіб, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі, сприяють

¹⁰⁴¹ Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> (дата звернення: 30.10.2017).

¹⁰⁴² Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17.03.2011 р. № 3160-VI . URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 10.11.2017).

¹⁰⁴³ На Прикарпатті працівники центру зайнятості розповіли ув'язненим, як знайти роботу після звільнення. URL: http://kurs.if.ua/news/na_prykarpatti_pratsivnyky_tsentru_zaynyatosti_rozpovily_uv'язnenym_yak_znayty_robotu_pislya_zvylnennya_30003.html (дата звернення: 19.11.2017).

подальшій соціальній адаптації раніше засудженої особи та реалізації її права на зайнятість, що, в свою чергу, позитивно впливає на особу і зменшує ризики вчинення нею нових злочинних діянь¹⁰⁴⁴.

Отже, без перебільшення можна стверджувати, що вирішення питання забезпечення зайнятості та працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є одним із індикаторів реінтеграції їх у суспільне життя в якості повноправних його учасників.

Як зазначає Ю. А. Кричун, обов'язки засуджених мають велике значення в механізмі правового регулювання. Вони обмежують, конкретизують і доповнюють загальний статус громадян. Сутність юридичних обов'язків засуджених виражається у вимозі необхідної, з точки зору держави, влади і закону, поведінки. Ця поведінка забезпечується заходами державного примусу. Юридичні обов'язки виявляються через їх зміст та структуру, в яку включається потрібність здійснення певних дій і необхідність стримуватися від деяких із них¹⁰⁴⁵.

Обов'язкам засуджених присвячена ст. 9 КВК України. Так, у ч. 1 ст. 9 КВК України передбачений такий перелік обов'язків:

1) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб;

2) виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань, уповноваженого органу з питань пробації;

3) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених;

4) з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань, уповноваженого органу з питань пробації.

У свою чергу, основні права засуджених, як уже раніше згадувалося, закріплені у ст. 8 КВК України. Зазначимо, що їх перелік значно ширший, ніж обов'язків, а це свідчить про законодавчо закріплену непропорційність обсягу прав та обов'язків засуджених. Як із цього приводу справедливо стверджує О. І. Богатирьова, будь-яке право людини повинно бути врівноважене обов'язком. Проаналізувавши ст. 8, 9, 107 КВК України, можна констатувати, що їх співвідношення вже складає 1:3 й не на користь обов'язків, хоча засуджені відбувають покарання у виді позбавлення волі, яке насамперед передбачає обмеження та заборони. Такий

¹⁰⁴⁴ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. До питання реалізації права на зайнятість осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики зайнятості*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 грудня 2015 р.). Львів : Український центр соціально-правових досліджень; Кафедра трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка, 2016. С.74.

¹⁰⁴⁵ Кричун Ю. А. Теоретичні положення визначення поняття та змісту правового статусу засуджених до позбавлення волі. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 2 (44). С. 85.

дисбаланс не дає змоги для кожного права засудженого віднайти його обов'язок, що перешкоджає належній організації режиму в установах виконання покарань¹⁰⁴⁶.

Тому в літературі висловлюються пропозиції щодо розширення для засуджених кола обов'язків шляхом трансформації окремих прав у обов'язки. У першу чергу це повинно стосуватися осіб, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі.

Пропонується працю для таких засуджених зробити обов'язковою.

До прикладу, П. М. Ісаков та О. О. Концемал звертаються до історії та з'ясовують особливості працевлаштування засуджених у в'язницях УСРР в 1920 р. Згідно з циркуляром Центрального Карального відділу № 11 від 1920 р. як у «виправно-трудовому», так і фінансовому відношеннях Каральний Відділ Народного Комісаріату юстиції вважав за необхідне докласти всіх зусиль для того, щоб усі без винятку здорові засуджені, наскільки це було можливим при тоді існуючих умовах, залучалися до тюремних робіт¹⁰⁴⁷.

За твердженням авторів, саме так (з урахуванням таких важливих аспектів, як суспільна корисність та оплачуваність) має діяти адміністрація сучасних установ виконання покарань для того, щоб засуджений міг сам себе утримувати в місцях ув'язнення та сплачувати всі відрахування як фізичним особам, так і юридичним. Такі дії дадуть змогу відчуті особі, яка відбуває покарання, певний каральний вплив за призначене судом покарання. Окрім того, засуджений власними силами буде відшкодовувати всі завдані ним матеріальні і моральні збитки¹⁰⁴⁸.

Як зазначає О. О. Стулов, законодавець, надавши засудженим до позбавлення волі право самим вирішувати дилему «працювати – не працювати», «забув» про інтереси осіб, постраждалих від злочинів. Між тим, ст. 41 Конституції України проголошує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, що право приватної власності є непорушним. Загальновідомо, що значна частина засуджених не має власного майна, за рахунок якого можливе відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди потерпілим від злочинів. За таких умов добровільний

¹⁰⁴⁶ Богатирьова О. І. Співвідношення прав та обов'язків осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 108.

¹⁰⁴⁷ Ісаков П. Москва, Концемал О. О. Окремі аспекти працевлаштування засуджених у місцях позбавлення волі в УСРР 1920 р. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 132.

¹⁰⁴⁸ Ісаков П. Москва, Концемал О. О. Окремі аспекти працевлаштування засуджених у місцях позбавлення волі в УСРР 1920 р. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ.- конф. (Київ, 2 груд. 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 132-133.

порядок працевлаштування цієї категорії засуджених фактично унеможливує виконання правоохоронними органами завдань, визначених у ст. 1 КК України, оскільки позбавляє їх можливості скористатись механізмом примусового виконання судових рішень шляхом звернення стягнень на заробітну плату засуджених. І вже зовсім несправедливим (і навіть цинічним) є утримання не бажаючих працювати засуджених за бюджетні кошти, а отже, і за кошти (податки) потерпілих від злочинів, які самі вправі очікувати від держави належної організації виконання судових рішень у частині майнових стягнень. Ураховуючи викладене, видається правомірною пропозиція законодавчо обмежити суб'єктивне право засуджених до позбавлення волі працювати (чи не працювати) та вільно обирати вид трудової діяльності під час відбування покарання шляхом встановлення обов'язку працювати у визначених адміністрацією виправних колоній місцях і роботах принаймні тим засудженим, які мають виконавчі листи¹⁰⁴⁹.

М. С. Пузирьов наголошує, що необхідно повернутися до норми, котра діяла до 8 квітня 2014 р., за якою праця була обов'язком засуджених та злісним порушенням установленого порядку відбування покарання визнавалася необґрунтована відмова від праці (не менш як три рази впродовж року)¹⁰⁵⁰.

Однак названі вище пропозиції щодо залучення засуджених до праці в обов'язковому порядку є неправомірними і суперечать міжнародним нормам.

Правило 96 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правил Мандели) передбачає, що засуджені ув'язнені повинні мати можливість працювати і / або брати активну участь у своїй реабілітації за умови встановлення лікарем або іншими кваліфікованими медичними фахівцями їх фізичної та психічної придатності¹⁰⁵¹.

Таким чином, засуджені наділяються можливістю, тобто, правом працювати.

Водночас наявність засуджених, не зайнятих працею в місцях позбавлення волі, суттєво поглиблює криміногенну обстановку в них, деморалізує людей і сприяє посиленню агресії серед засуджених¹⁰⁵². Тому необхідно адміністрації УВП докладати зусиль для посилення мотивації засуджених працювати у місцях позбавлення волі. Задля досягнення цієї

¹⁰⁴⁹ Стулов О. Правова регламентація працевикористання засуджених до позбавлення волі: погляд крізь призму Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 162.

¹⁰⁵⁰ Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 404.

¹⁰⁵¹ Правила Мандели. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными / сост. А. П. Букалов. Харьков : ООО «Издательство права человека», 2015. С. 33.

¹⁰⁵² Стеничкин Г. А. Труд осужденных в местах лишения свободы как одно из основных средств их исправления. *Юриспруденция*. 2010. № 4. С. 65.

мети пропонується внесення змін до кримінально-виконавчого законодавства, які б передбачали систему додаткових пільг і переваг: користування додатковими оплачуваними послугами, поліпшеними побутовими умовами тримання тільки за кошти, зароблені в УВП; надання короткострокових відпусток тим засудженим, які залучаються до праці; можливість проведення побачень за межами УВП, виходу за межі УВП у вихідні та святкові дні; пільговий залік відбутого строку покарання (наприклад зарахування трьох днів відбутого покарання за чотири, або одного дня відбутого покарання за півтора в залежності від виду робіт); та при зміні умов тримання, умовно-достроковому звільненні, заміні не відбутої частини покарання більш м'яким; чітке визначення та закріплення на законодавчому рівні можливості умовно-дострокового звільнення та заміни не відбутої частини покарання більш м'яким тільки для тих засуджених, які працюють в УВП; можливість витратити частину зароблених коштів в установі, іншу – надсилати сім'ям, а решту – накопичувати на особових рахунках (що дасть змогу забезпечити себе чи свою родину на перший час після звільнення; погасити майнові зобов'язання тощо)¹⁰⁵³.

Неоднозначним є досвід зарубіжних країн з приводу залучення до праці засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Обов'язкове залучення до праці передбачено у США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії, Японії; залучення до праці за бажанням засудженого має місце у Великобританії, Іспанії, Чехії, Італії, Словенії, Канаді, Данії, Польщі, Молдові, Нідерландах¹⁰⁵⁴.

Наприклад, пенітенціарна система США налаштована на максимальну трудову зайнятість засуджених. Серед спеціалістів побутує думка, що неробство засуджених не тільки шкідливе з точки зору благополуччя їх перебування в тюрмі і перспективи подальшого життя після звільнення, але й суттєво ускладнює процес функціонування тюрем¹⁰⁵⁵.

У Німеччині праця засуджених у тюрмах хоч і не є обов'язковою, однак у систему виконання покарання у виді позбавлення волі вбудований дієвий трудовий стимул. Так, придбати речі в магазинах установ виконання покарань засудженим дозволяється тільки за гроші, зароблені при відбуванні покарання¹⁰⁵⁶.

¹⁰⁵³ Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 162.

¹⁰⁵⁴ Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 158.

¹⁰⁵⁵ Буранова Е. А., Кияшко В. Э. Зарубежный опыт организации трудовой адаптации осужденных. *Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию принятия Конституции Российской Федерации)* : сб. тез. выступлений участников мероприятий форума (Рязань, 5-6 декабря 2013 г.). Рязань : Академия ФСИН России, 2013. С. 247.

¹⁰⁵⁶ Буранова Е. А., Кияшко В. Э. Зарубежный опыт организации трудовой адаптации осужденных. *Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию принятия Конституции Российской Федерации)* : сб. тез. выступлений участников мероприятий форума (Рязань, 5-6 декабря 2013 г.). Рязань : Академия ФСИН России, 2013. С. 247.

Відповідно до законодавства Швейцарії кожен засуджений повинен працювати. Якщо засуджений не працює, він зобов'язаний навчатися (створені мовні та інші професійні курси). Часто робота засуджених поєднується із навчанням¹⁰⁵⁷.

Схожа норма передбачена і у фінському законодавстві. Так, ув'язненим у Фінляндії наданий вибір: праця чи навчання в робочий час¹⁰⁵⁸. У Франції навчання в школі для засуджених є обов'язковим¹⁰⁵⁹.

Згідно з ч. 1 ст. 112 КВК РФ у виправних установах організовується обов'язкове отримання засудженими, які не досягли віку 30 років, до позбавлення волі загальної освіти¹⁰⁶⁰.

З огляду на приклади міжнародного законодавства, характером обов'язковості слід наділити навчання засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі в Україні, зокрема обов'язковою повинна бути загальна середня освіта.

За допомогою добровільного залучення засуджених до праці і в сукупності з іншими засобами (режимом відбування покарання, соціально-виховною роботою тощо) можна досягти позитивних змін його особистості, які допоможуть засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, створять реальну можливість у майбутньому легше і швидше адаптуватися до життя «на волі»¹⁰⁶¹. Для цього організація та методи роботи в установах виконання покарань мають максимально наближатися до тих, що прийняті на аналогічній роботі на волі.

¹⁰⁵⁷ Клиша В. Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Що можна впровадити в Україні для збалансування національної кримінально-виконавчої політики? URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/743205;jsessionid=D3805638D3E1CE3035FE284343A45F8E> (дата звернення: 14.10.2015)

¹⁰⁵⁸ Багреева Е. Г. Пенитенциарная система Финляндии. *Преступление и наказание*. 1995. № 8. С. 34.

¹⁰⁵⁹ Шевченко О. Д. Досвід зарубіжних країн щодо забезпечення права на освіту засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Випуск 6. Том 3. С. 77.

¹⁰⁶⁰ Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации от 08.01.1997 № 1-ФЗ (ред. от 20.12.2017). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_12940/076135499b6ba3ce0cbe563a195b3a710e8ea909/ (дата звернення: 27.12.2017)

¹⁰⁶¹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Обов'язки засуджених та їх пропорційність з правами. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 259-260.

Наукове видання

КЕРНЯКЕВИЧ-ТАНАСІЙЧУК Юлія Володимирівна

**КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА
ПОЛІТИКА УКРАЇНИ**

Монографія

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Марія Оліяр*
Комп'ютерна верстка *Віра Яремко*

Підп. до друку 03.01.2019 р. Формат 60x84_{/16}.
Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 22,5. Тираж 300 пр. **Зам. № .**

Видавець
Видавництво ДВНЗ "Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника"
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С.Бандери, 1,
тел.: 75-13-08, e-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006
Видавець

ISBN 978-966-640-457-5